

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет
економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра гуманітарних і правових дисциплін

Ю.К. Власенко

СОЦІОЛОГІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

КривийРіг
2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра гуманітарних і правових дисциплін

Ю.К. Власенко

СОЦІОЛОГІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

Для студентів денної форми навчання

Затверджено на засіданні
кафедри гуманітарних і правових
дисциплін
Протокол № 2
від “4” вересня 2017 р.

Схвалено навчально-методичною
радою ДонНУЕТ
Протокол № _____
від “___” _____ 2017 р.

Кривий Ріг
2017

УДК 32.001(072)

П 58

Рецензенти:

І.В. Шульженко - кандидат юридичних наук, доцент

О.М. Романуха - кандидат історичних наук, доцент

Власенко, Ю.К.

В 59 Курс лекцій для вивчення дисципліни «Соціологія та Політологія» для студентів денної форми навчання [Текст] / Ю.К. Власенко; М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, Каф. гуманіт. і прав. дисц. – Кривий Ріг: [ДонНУЕТ], 2017. – 181 с.

Дане навчально-методичне видання містить в собі виклад матеріалів лекцій для вивчення студентами денної форми навчання ДонНУЕТ усіх напрямів підготовки дисципліни «Соціологія та Політологія». Дані методичні матеріали дозволять полегшити оволодіння курсом, систематизувати отримані знання, підвищити рівень підготовленості студентів до семінарських занять, зорієнтувати у пошуку додаткових матеріалів.

УДК 32.001(072)

© Ю.К. Власенко, 2017

© Донецький національний
університет економіки і торгівлі імені
Михайла Туган-Барановського, 2017

ЗМІСТ

Вступ	5
Тема 1. Соціологія як наука про суспільство	6
Тема 2. Виникнення й етапи становлення соціологічної науки	14
Тема 3. Організація і проведення соціологічного дослідження	25
Тема 4. Суспільство як соціальна система	31
Тема 5. Соціальна структура суспільства	40
Тема 6. Соціологія особистості	48
Тема 7. Соціологія сім'ї	57
Тема 8. Соціологія молоді	65
Тема 9. Соціологія культури	72
Тема 10. Соціологія релігії	82
Тема 11. Етносоціологія	87
Тема 12. Політологія як система знань про політику. Політика як суспільне явище	93
Тема 13. Історія політичної думки в світі та Україні	104
Тема 14. Світові політико-ідеологічні доктрини	120
Тема 15. Політична система суспільства	128
Тема 16. Держава в політичній системі суспільства	140
Тема 17. Політична влада: природа, ресурси, легітимність. Політичні режими	148
Тема 18. Партії і партійні системи	168
Тема 19. Вибори і виборчі системи	173
Список рекомендованих джерел	179

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Соціологія та Політологія» є комплексним поєднанням обов'язкових до вивчення дисциплін, які входять до програми всіх вищих навчальних закладів України.

Метою викладання навчальної дисципліни є формування теоретико-методологічної бази у студентів, компетентностей щодо застосування системного та проблемно-критичного підходу до осмислення сучасних тенденцій функціонування та розвитку соціального та політичного життя України та світу.

В результаті вивчення дисципліни студенти повинні набути такі **професійні компетенції**:

знання і розуміння:

ідей та теорій суспільно-політичної та соціологічної думки світу та України

основних категорій соціології та політології

знання еволюції уявлень про суспільство та його походження

знання складових елементів соціальної структури суспільства, сутності соціальної стратифікації, політичної системи суспільства, політичних інститутів та процесів політичної життєдіяльності соціуму

застосування знань і розумінь:

уміння характеризувати об'єкт і предмет соціології/політології, структуру соціологічного та політологічного знання

уміння аналізувати соціально-політичні, економічні та ін. проблеми в сучасних умовах в країні та світі

уміння визначати фактори, які впливають на формування та розвиток соціальної політики держави

уміння аналізувати сучасну міжнародну політику та інтерпретувати її вплив на ситуацію в Україні

уміння визначати пріоритетні напрями розвитку державної політики у нестабільних умовах державної ситуації в країні

уміння проводити науково-дослідницьку роботу, інтерпретувати одержані результати та звітувати про них

володіння методами оцінки ефективності державної політики

формування суджень:

здатність аналізувати фактори соціально-політичних та економічних змін на міжнародній арені та всередині країни

здатність оцінювати стан соціально-політичних процесів в Україні та світі

здатність дати об'єктивну оцінку виваженості та ефективності прийнятого політичного рішення

здатність критично осмислювати інформаційні потоки соціально-політичної проблематики з каналів ЗМІ

здатність оцінювати переваги та недоліки стратегії розвитку української держави за різними сферами діяльності.

Тема 1. Соціологія як наука про суспільство

План

1. Об'єкт, предмет, категорії соціології
2. Структура системи соціологічного знання
3. Функції соціології

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 9, 10.

Ключові поняття: соціологія, соціальне, соціальна спільнота, соціальний інститут, макросоціологія, мікросоціологія, теоретичний напрям соціології, емпіричний напрям соціології.

1. Об'єкт, предмет, категорії соціології

Намагання пізнати осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. Розвиток суспільства та суспільствознавства наприкінці XVIII – початку XIX століття викликав виникнення соціології як самостійної науки. В цей час світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства.

Слід виділити три групи факторів, що сприяли процесу виникнення сучасної соціології.

1. Соціально-економічні фактори – індустріальна революція, ринок вільної праці, розвиток торгівлі та ін.
2. Соціально-політичні фактори – новий соціальний порядок, панування буржуазних шарів, державна бюрократія, парламентаризм і т. ін.

3. Інтелектуальні фактори – філософські ідеї епохи Просвітництва, з її духовними орієнтирами – гуманізмом, раціоналізмом, свободою особи, ідеями Вольтера, Руссо, Сен-Симона та ін.

Варто підкреслити, що процес становлення соціології стимулювався прагненням перебороти умоглядність, абстрактність науки про суспільство, перейти до наукового аналізу конкретних явищ життєдіяльності суспільства, заснованого на спостереженні й експерименті.

Термін “соціологія” походить від латинського слова “societas” (суспільство) та грецького “logos” (слово, вчення). Впровадив його до наукового обігу французький вчений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст. Він, **по-перше**, ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. **По-друге**, О. Конт вважав, що соціологія при дослідженні суспільства повинна ґрунтуватися на позитивних соціальних фактах, а не на абстрактних міркуваннях, застосовувати науковий підхід, заснований на

спостереженні й експерименті. На думку О. Конта, соціологія (яку він спочатку називав “соціальною фізикою”) повинна запозичити з природничих наук об’єктивність, перевіреність доказовість. **По-третє**, О. Конт підкреслював необхідність практичного використання науки в області соціальних реформ. Він був глибоко переконаний, що знання, добуті з допомогою наукових досліджень, можна ефективно використовувати для покращення управління добробутом суспільства.

На рубежі XIX-XX ст. у наукових дослідженнях суспільства, поряд з економічним, політичним, демографічним та іншими аспектами, став виокремлюватись й соціологічний. Відповідно предмет соціології став обмежуватись вивченням соціальних аспектів суспільного буття.

Французький філософ і соціолог Еміль Дюркгейм (1858-1917) першим застосував “вузьке” трактування соціології як науки. З його погляду роль соціології полягала, насамперед, у вивченні соціальних факторів і соціальних процесів суспільного життя, їх опису і систематизації. Таким чином, соціологія, концентруючи увагу на вивченні соціальних факторів і явищ соціальних відносин та процесів, оформлялась як галузь знань, що існує поряд з іншими суспільними науками – філософією, історією, політологією.

Соціологія має своє коло проблем, свою сукупність специфічних понять та уявлень, використовує характерний для неї спосіб порушення питань та знаходження відповідей на них. Усе це дає підстави для визначення сутності соціології як науки про суспільство.

Специфіка соціології визначається її об’єктом та предметом. Предмет та об’єкт соціології, як і будь-якої іншої науки, не тотожні. Об’єктом є все, на що спрямоване дослідження (один і той самий об’єкт можуть вивчати різні науки).

Об’єкт дослідження соціології – суспільство, яке розглядається у двох аспектах:

– як соціальний організм, що складається із взаємопов’язаного комплексу різних елементів – соціальних інститутів, соціальних спільнот, соціальних груп та індивідів;

– як найскладніша природно-історична соціальна система – органічна спільність соціальної, політичної, економічної і духовної сфер.

Складність об’єкта соціології зумовлює особливо ретельне визначення її предмета. Предмет завжди чітко відокремлює сферу й мету дослідження, окремі аспекти, особливості, відносини об’єкта дослідження.

У сучасній науковій літературі існує кілька поглядів на предмет соціології. Наприклад, соціологія –

– “наука про становлення і функціонування соціальних спільнот, соціальних організацій і процесів...” (В. Ядов);

– “наука про суспільство, як систему, що перебуває в постійному розвитку” (М. Руткевич);

– “...научне дослідження суспільства і соціальних відносин, спосіб вивчення людей” (Н. Смелзер).

Багатоманітні дефініції так чи інакше зводяться до того, що соціологія визначається як наука про **закономірності становлення, розвитку і**

функціонування соціальних спільнот, соціальних відносин і соціальних процесів, що виникають при взаємодії великих соціальних груп у суспільстві. Таким чином, предметна сфера соціології охоплює різноманітні дії, зв'язки, відносини, що відбуваються у суспільстві, а також закономірності виникнення і функціонування соціальної реальності.

Соціологія це наука про закономірності становлення, функціонування, розвитку суспільства як соціальної системи, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізм і принципи їх взаємодії.

Визначальною властивістю предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність дії, зв'язків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву **соціальних**.

Що таке соціальне?

Соціальне – (лат. socialis – товариський, громадський) – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, що формуються індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Специфіку соціального характеризують такі основні риси:

– це загальна якість, властивість притаманна усім індивідам, спільнотам, що формується в результаті процесів соціалізації інтеграції людини в суспільство, в суспільні відносини;

– це є наслідком спільної діяльності різних індивідів та їх груп і може бути виражено в культурі, оцінках, орієнтаціях духовної діяльності, способі життя людей і т. ін.;

– зміст і характер взаємодії між суб'єктами (індивідами, групами спільнотами) є результатом виконуваних людиною визначених

соціальних ролей, що він бере на себе, стаючи членом певної соціальної спільноти.

Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка індивіда, групи зумовлюється поведінкою іншого індивіда або групи (спільноти), незалежно від їх фізичної присутності. Саме в процесі взаємодії індивіди, спільноти впливають один на одного, сприяють інтегруванню певних рис суспільних відносин.

Основою змісту поняття “соціальне” є протилежність “рівність-нерівність”. Відповідно до цього, соціологія – це наука, що вивчає відносини між групами людей, які займають **різне** становище в суспільстві, беруть **неоднакову** участь в економічному, соціальному, політичному і духовному житті, **різняються не лише рівнем але й джерелом** своїх доходів, структурою споживання, способом, якістю та стилем життя, а також структурою ціннісних орієнтирів, мотивами і типом поведінки.

Далі слід визначити категорії соціології, які відображають властивості, суттєві риси, характеристики її предмета, тобто соціальної дійсності.

Соціологічні категорії можна класифікувати за різними підставами (наприклад, за рівнем соціологічної теорії, за обсягом відображення соціальної дійсності, за сутністю соціальних зв'язків, соціальних процесів тощо).

Існує класифікація, за якою соціологічні категорії умовно поділяють на дві основні групи:

- Категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру з її основними елементами – “соціальна стратифікація”, “соціальна верства”, “соціальна група”, “соціальна спільність”, “особистість” та ін.
- Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни – “соціальний розвиток”, “соціальна трансформація”, “соціальна мобільність” та ін.
- Більш поширеним є підхід, за яким виділяють три групи категорій.
- Загальнонаукові категорії у соціологічному заломленні (“суспільство”, “соціальна система”, “соціальний розвиток” тощо).
- Безпосередньо соціологічні категорії (“соціальна група”, “соціальний статус”, “соціальна роль”, “стратифікація”, “маргіналізація”, “соціальна мобільність”, “соціальний інститут”, “соціальний контроль” тощо).
- Категорії дисциплін, суміжних із соціологією (“сім’я”, “особистість” тощо).

Необхідно ще раз підкреслити що центральною для соціології визнають категорію “соціальне”, яка відображає і виражає специфіку буття суспільства в цілому, а відповідно – специфіку всіх соціальних процесів і суб’єктів. Існують також і так звані процедурні соціологічні категорії, які відображають в основному особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації, організації соціологічних досліджень і обробки їх результатів (“соціологічне дослідження”, “методологія”, “методика і техніка дослідження”, “соціологічний вимір”, “емпірична інтерпретація понять” тощо).

Кожна з соціологічних категорій відображає окрему сторону об’єктивного світу, а їх зв’язок, діалектична єдність дають адекватне уявлення про те чи інше соціальне явище, процес, соціальний інститут, соціальну систему.

2. Структура системи соціологічного знання

Соціологія як наука про суспільство, соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси та інститути, механізми їх функціонування та взаємодії, має складну структуру. Структура соціологічного знання відображає складність об’єкта і предмета соціології, а також особливості її виникнення та розвитку.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології. При найширшому визначенні виокремлюють дві предметні зони – макро і – мікрорівень, а також два основних напрями – теоретичний (фундаментальний) і емпіричний (прикладний).

Макросоціологія вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних елементів (К. Маркс, Г. Спенсер, Т. Парсонс, Р. Мертон, М. Вебер, В. Парето та інші).

Мікросоціологія зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистому рівні, який вважається базовим і вирішальним у формуванні складніших форм соціальної поведінки, тобто на все те, що створює і змінює суспільство (Дж. Хоманс, Дж. Мід, Дж. Морено та інші).

Ці рівні взаємопов'язані, оскільки безпосередня повсякденна поведінка людей відбувається в межах конкретних соціальних систем, структур та інститутів.

Два основних напрями соціології – **теоретичний і емпіричний** – виникли в результаті конкретизації соціальної філософії, спеціалізації та кооперації суспільних наук і розвитку емпіричних соціальних досліджень. При цьому до кінця XIX ст. теоретичні та емпіричні соціальні дослідження практично не були взаємопов'язані.

Проте, в процесі розвитку суспільства та наук про нього неухильно зростала потреба в об'єднанні різних рівнів системи соціального знання, а також зростали і вимоги до практичного вирішення соціальних проблем в окремих сферах життєдіяльності людей.

Тому в 50-х рр. XX ст. американський соціолог Р. Мертон запропонував вирішення цієї проблеми, яке полягало у формуванні ще одного рівня соціологічного знання – теорій середнього рівня. На його думку, теорії середнього рівня являють собою систему галузей соціологічної науки, які вивчають окремі соціальні спільноти, організації, інститути, процеси та явища або окремі сфери суспільного життя.

Завдяки розвитку соціологічних теорій середнього рівня система соціологічного знання на сучасному етапі свого розвитку набула трирівневої структури:

1. Загальносоціологічна теорія, або фундаментальний рівень знання.
2. Соціологічні теорії середнього рівня, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних положень до емпіричних знань.
3. Конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.

Теоретична соціологія охоплює різноманітні течії, школи, напрями, концепції, які зі своїх методологічних позицій пояснюють закономірності розвитку і функціонування суспільства загалом, дають їм свої інтерпретації. Наприклад, теорія суспільно-економічної формації (К. Маркс), структурно-функціональна теорія суспільства (Т. Парсонс), теорії соціального конфлікту (К. Маркс, Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Дарендорф), соціокультурні (П. Сорокін, А. Тойнбі та ін.), індустріально-технологічні (Р. Арон, Д. Белл, А. Тоффлер, З. Бжезінський, А. Турен) тощо.

Теоретична соціологія охоплює на високому рівні абстрагування причинні зв'язки в розвиткові соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки в загальному вигляді.

При цьому, загальносоціологічна теорія, концентруючи в собі систему перевірених вихідних наукових тверджень, є базою для розвитку соціологічних теорій середнього рівня.

Соціологічні теорії середнього рівня – це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження закономірності розвитку відносно самостійних, специфічних підсистем суспільного цілого і соціальних процесів.

Типологію теорій середнього рівня становлять:

- Спеціальні соціологічні теорії, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих спільнот, а також сутність і основні характеристики людини соціальної (наприклад, соціологія особистості, колективу, сім'ї, етносоціологія, соціологія молоді й інших вікових груп).

- Галузеві соціологічні теорії, що вивчають механізми життєдіяльності і функціонування окремих сфер суспільства, соціальну реалізацію форм суспільної свідомості (наприклад, соціологія праці, управління, освіти, виховання, економіки, політики, права, охорони здоров'я, громадської думки).

Теорії середнього рівня надають можливість, **по-перше**, створити надійну та зручну теоретичну основу для дослідження конкретних сфер людської діяльності й окремих соціальних структур; **по-друге** – сприяти удосконаленню регулювання соціальних процесів, відносин на рівні соціальних інститутів, окремих сфер соціального життя суспільства та його ланок.

Емпіричні соціологічні дослідження – третій рівень системи соціологічного знання – являють собою інструмент встановлення і узагальнення соціальних фактів за допомогою прямої або опосередкованої реєстрації здійснених подій, характерних для соціальних явищ, об'єктів і процесів, що вивчаються. Предметом аналізу тут стають різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних груп, тобто відображення соціальної реальності у людській свідомості (на відміну від теоретичного дослідження, у межах якого соціолог оперує науковими категоріями, що відображають сутність якості соціальних процесів і явищ). Слід звернути увагу й на те, що емпіричне дослідження є не тільки збиранням та відбором соціальних фактів, що підтверджують (або спростовують) теоретичні гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які використовуючи соціологічні методи збирання інформації (аналіз документів, опитування, спостереження, соціальний експеримент), дають можливість зареєструвати соціальні факти, що є базою подальших теоретичних досліджень, а також обґрунтованих прогнозів, пропозицій, рекомендацій для керівництва органів влади й управління, спеціалістів несоціологічних галузей наукового знання.

3. Функції соціології

Зв'язок соціології з життям суспільства реалізується через ті функції, які вона виконує. Функції соціології визначають основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. У сучасній соціологічній літературі виділяють такі найважливіші функції соціології: теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну, а також специфічні функції – гуманістичну, описову, інформаційну, прогностичну, соціального контролю, соціального управління.

Теоретико-пізнавальна функція полягає у концентрації, поясненні, збагаченні наявного соціологічного знання, в розробці законів, категорій і методів цієї науки на основі дослідження соціальної реальності.

Практико-перетворювальна функція тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною, оскільки єдність теорії та практики – характерна риса соціології. Сутність її виявляється у розробці науково обґрунтованих практичних

рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами та суспільством у цілому.

Світоглядно-ідеологічна функція впливає з об'єктивної участі соціології в соціально-політичному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку. Спрямована на формування соціологічного стилю мислення, поглядів людини на суспільство, глибоке та всебічне засвоєння наукової ідеології.

Гуманістична функція полягає в розробці цілей соціального розвитку, формуванні соціальних ідеалів і цінностей. Соціологія є чинником, що сприяє гуманізації суспільства. Гуманістична установка, центром якої є людина, супроводжує реалізацію всіх інших функцій соціології.

Описова функція передбачає систематизацію, опис, нагромадження одержаного дослідницького матеріалу у вигляді різного роду наукових звітів, статей, книг тощо. На основі цих досліджень складаються висновки та приймаються відповідні рішення щодо управління різними соціальними об'єктами.

Інформаційна функція – це збирання, систематизація соціологічної інформації, яку одержують у результаті проведення досліджень. Її використовують соціологи – для з'ясування особливостей розвитку соціальних процесів; керівники державних та інших установ – для прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

Прогностична функція полягає у формуванні соціальних прогнозів. Соціологічні дослідження завершуються створенням короткострокового або довгострокового прогнозу розвитку того чи іншого об'єкта, що досліджується.

Функція соціального управління пов'язана з використанням соціологічної інформації для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними об'єктами.

Отже функції соціології визначають не тільки її обов'язки перед суспільством, а й місце в системі суспільних наук.

Місце соціології в системі соціально-гуманітарних наук визначається, **по-перше**, тим, що вона містить загальну соціологічну теорію, яка виступає теорією та методологією всіх інших суспільних наук. **По-друге**, всі соціально-гуманітарні науки використовують методику й техніку вивчення людини, її діяльності, соціальних спільнот, суспільства, розроблювані соціологією.

Соціологія, як система знань, не може розвиватися і виконувати свої функції не взаємодіючи з іншими суспільними науками.

Наприклад, багато спільного між соціологією та **філософією**. Закони, категорії, принципи філософії лежать в основі понять соціології суспільства, суспільних відносин, соціальних зв'язків, соціальних дій тощо. Але соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами. Соціологія вирішує завдання непосильні загальній філософії – безпосередньо перероблює конкретні дані суспільного життя.

Соціологія тісно зв'язана з **історією**. Історія і соціологія мають об'єктом вивчення суспільство. Обидві науки відтворюють соціальну дійсність в єдності певних соціальних закономірностей й індивідуальних неповторних явищ процесів, що впливають на зигзаги у розвитку суспільства. Виявити еволюцію

суб'єктивно-об'єктивних зв'язків, відносин, норм та цінностей можливо лише спільними зусиллями історії та соціології.

Зв'язок соціології з **політологією** виявляється, по-перше, в тому, що з'ясувати закономірності політичного життя можна лише за умови розгляду суспільства вцілому, як соціальної системи; по-друге, суспільство неможна пізнати і змінити без впливу на нього різноманітних політичних структур. Взаємодія соціології та політології покликана до життя нову галузь науки – політичну соціологію.

Соціологія не може не взаємодіяти з **економічною наукою**, предметом якої є вивчення основної форми існування суспільства – матеріального виробництва та економічної діяльності. Зміни в засобах виробництва, зміна ролі і місця людини у виробничому процесі впливає на еволюцію суспільної діяльності людей. Сама ж трудова діяльність людини змінюється з урахуванням розвитку людини як соціальної істоти (це досліджує уже соціологія).

Отже, соціологія функціонує у тісній взаємодії з іншими соціально-гуманітарними науками, продукуючи теорію про суспільство, його структури, ідеї про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків тощо.

Питання для самоперевірки:

1. Що вивчає соціологія?
2. Назвіть відмінності об'єкта і предмета вивчення соціології.
3. Які особливості сучасної соціології ви знаєте?
4. Охарактеризуйте структуру соціологічного знання.
5. Що таке спеціальні соціологічні теорії?
6. Якими методами вивчення користується соціологія?
7. Дайте визначення понять «соціальні відносини», «соціальне явище», «соціальний процес», «соціальний закон».
8. У чому полягає сутність основних функцій соціології?
9. Сформулюйте основні завдання соціології в розвитку суспільства.

Тема 2. Виникнення й етапи становлення соціологічної науки

План

1. Підготовчий період соціології
2. Класична соціологія
3. Сучасний етап розвитку соціології

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 6, 8, 10.

Ключові поняття: етапи становлення соціології, географічний напрям соціології, соціал-дарвінізм напрям соціології, психологічний напрям соціології, структурний функціоналізм, теорія соціального конфлікту, теорія соціального обміну, теорія символічного інтеракціонізму, етнометодологія, соціометрія.

У становленні й розвитку соціології як науки можна виділити наступні періоди:

- Ранній або підготовчий період (від античності до 30-40-х рр. 19 століття).
- Період виникнення й розвитку класичної соціології (від 30-40-х рр. 19 століття до 30-40-х рр. 20 ст.).
- Період сучасної соціології (з середини 20 ст. і до наших днів).

Підготовчий період соціології

В рамках підготовчого періоду виділяють кілька етапів формування поглядів на суспільство, закони його розвитку: античний, середньовічний, епоха Відродження й Просвітництва. Перші в історії європейської думки теорії суспільства виникли в античній філософії. Найбільш значні з них належать великим давньогрецьким філософам **Платону (428-347 рр. до н.е.)** і **Аристотелю (384-322 рр. до н.е.)**. Соціальні погляди Платона більш повно розкриваються у його праці “Держава”. Головна його думка полягає в тому, що людське суспільство повинне втілювати ідеальну суспільну систему. Ця система свідомо будується й управляється інтелектуальною елітою відповідно до принципів розуму й доцільності.

За Платоном, стабільним вважається суспільство, поділене на три класи: вищий, що складається з мудреців, які керують державою; середній, що включає воїнів, які охороняють його від анархії й безладдя; нижчий, що складається з ремісників і селян. Належність до інтелектуальної еліти, на його думку, обумовлена походженням. Платон вважав, що люди від природи не рівні, і керувати можуть тільки ті, хто від народження наділений вищими якостями – мудреці й філософи. Вони повинні зберігати моральну чистоту й бути зразком для нижчих верств суспільства.

Аристотель також виділяє в суспільстві три класи (стани): багата плутократія, середній клас – опора суспільства й позбавлені власності бідняки. Держава, за Аристотелем, найкраще розвивається в тому випадку, якщо: 1) маси позбавлених власності бідняків не відсторонені від участі в управлінні; 2) егоїстичні інтереси багатой плутократії обмежені; 3) середній стан більш чисельний і сильніший, ніж два інших. Недосконалість суспільства, за

Аристотелем, виправляється не зрівняльним розподілом; законодавець повинен прагнути не до загальної рівності, а до вирівнювання життєвих шансів.

На відміну від Платона, Аристотель відзначав здатність приватної власності розвивати здорові егоїстичні інтереси; колективна ж власність, на його думку, породжує бідність й озлобленість. Однак, надмірна нерівність у власності небезпечна для держави. Аристотель ідеальним, стабільним вважає суспільство, у якому переважає заможний середній стан.

Давньоримська соціологічна думка вбачала в суспільстві єдність вільних індивідів, пов'язаних між собою спільними інтересами. Хоча, осередком суспільства, вважали римляни, є не індивід, а родина.

В епоху середньовіччя заслуговують на увагу думки **Августина Блаженого (IV – V ст.)** про те, що суспільство розвивається в визначеному напрямку, тобто воно телеологічно (від грец. Телеос – такий, що досягає мети). Визначальною є також ідея Августина про існування в людині двох сутностей. Перше – гріховне, що виявляється в пануванні “людини над людиною”, і друге – божественне, представлене в житті церковної громади, де всі люди рівні.

Цікаві ідеї й іншого видатного мислителя Середньовіччя – **Фоми Аквінського (XIII ст.)**, який розглядав людину як “тварину суспільну та політичну” і заклав традицію вивчення суспільних цінностей та норм відносин між ними.

Епоху Відродження (XIV ст. – середина XVI ст.) цілком можна вважати новим етапом у розвитку соціальної думки, яка стала синтезом культури, філософії, політичних знань, що притаманні античності та середньовіччю. **Еразм Роттердамський, Томас Мор, Ніколо Макіавеллі** – далеко не повний перелік великих вчених, які розглядали проблеми суспільного життя, особистості, її поведінки в суспільстві. У цьому плані особливий інтерес становить робота італійського політичного діяча **Н. Макіавеллі (1469-1527 рр.)** – “Государь”. У ній описуються принципи державотворення за умов, коли в народі нерозвинені громадянські чесноти, але акцент робиться не на соціальній структурі суспільства, а на поведінці політичного лідера й тих законів, знання яких необхідно державному діячеві для грамотного керування суспільством.

У новий час (кін. XVI ст. – поч. XVII ст.) виникає ідея про те, що суспільство – частина природи. У рамках такого підходу англійський філософ **Томас Гоббс** розробив теорію суспільного договору, яка стала основою вчення про громадянське суспільство. □

На думку Т.Гоббса, “природний” стан людей – “війна всіх проти всіх”, суперництво індивідів у боротьбі за існування. Як наслідок – страх одних людей перед іншими, що змушує їх створити громадянське суспільство, яке ґрунтується на договірній основі, юридичних нормах, визнаних усіма. У результаті суспільного договору припиняється війна всіх проти всіх: громадяни добровільно обмежують свою особисту свободу, отримуючи взамін надійний захист.

Останній етап першого періоду розвитку соціологічних ідей (XVIII століття) примітний розробками таких мислителів епохи Просвітництва як Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, А.Фергюсон і К.А. Сен-Сімон.

Монтеск'є Ш. (1689-1775) у роботі “Про дух законів”, дослідивши різні форми правління в суспільстві, визначив, що воля індивідів у ньому залежить від рівноваги сил між різними соціальними групами чи установами. Відштовхуючись від цієї ідеї, він розробив принцип розподілу влади. Природними законами суспільства Монтеск'є вважав “мир”, “прагнення людини добувати собі їжу”, “прохання однієї людини до іншої”, “бажання людини жити в суспільстві”.

Руссо Ж.-Ж. (1712-1778) – розвивав ідею формування суспільства рівноправних і моральних людей, які б за допомогою позакласових народних зборів колективно визначали закони, що виражають волю кожного індивіда. Згідно з Руссо, за своїми природними даними люди споконвіку нерівні між собою. Пізніше, з появою приватної власності, це перетворюється на економічну й політичну нерівність. Небезпека зіткнення між власниками і незаможними формує потребу в громадянському мирі, що забезпечується укладенням суспільного договору. Суттєво, що в основі цього договору лежить невідчужуваність свободи особистості й “народного суверенітету”.

Фергюсон А. (1723-1816) – висловлював близьку для майбутніх поколінь соціологів ідею про виникнення цивілізованого (громадянського) суспільства з таких попередніх станів як “дикість” й “варварство”. Суттєво, що дикість за Фергюсоном не означає приватної власності, що з'являється тільки в період варварства, породжуючи егоїстичну гонитву за наживою. Згодом це перетворюється на проблему соціального порядку й відчужувальний вплив капіталістичного поділу праці.

Сен-Сімон К.А. (1760-1825) – вказав на необхідність створення нової науки про людину, названої ним “соціальною фізіологією” або “соціальною фізикою”, що, спираючись на всі інші науки, орієнтувалася б на факти й точні методи дослідження. За Сен-Сімоном, історія суспільства – це історія прогресу людського розуму, що проходить три стадії. Перша – теологічна, для якої характерні релігійні уявлення; друга – метафізична, при якій панують абстрактні філософські ідеї; третя – позитивна, коли виникає вже власне наука про суспільство, за допомогою якої воно управляється.

Усі ці різноманітні соціальні теорії, що належать передісторії соціології, відіграли помітну роль у подальшому розвитку науки, вплинувши на формування не тільки класичних, але й сучасних поглядів на закономірності становлення й розвитку суспільства.

Класична соціологія

другій третині ХІХ століття соціологія вже перетворюється на окрему науку, що обумовлено такими теоретичними чинниками:

- ідеєю про те, що існування суспільства має певну логіку, виявити яку можна тільки за допомогою наукового дослідження;
- сформованою ідеєю історизму, що викликала прагнення збагнути зміст й спрямованість історичного процесу.

Незабаром у соціології визначилися такі напрямки:

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАПРЯМОК – перша наукова школа в соціології, що розглядає географічне положення й природні умови існування суспільства як визначальні чинники розвитку суспільного життя;

СОЦІАЛ-ДАРВІНІЗМ – напрямок у соціології, що, вбачаючи в теорії Ч.Дарвіна універсальну модель еволюційного прогресу, пояснював еволюцію суспільного життя біологічними законами природного відбору й боротьби за існування;

ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК – ряд соціологічних концепцій, що прагнули зрозуміти суспільство з позицій мотивації поведінки людей.

Так, наприклад, деякі представники цього напрямку первинними соціальними чинниками вважали бажання індивідів (голод, спрагу, статеві потреби), інші – “свідомість роду”, що обумовлює взаємодію індивідів, треті шукали підґрунтя суспільства в інстинктах й емоціях, четверті – у груповій психології та ін.

Провідними представниками класичної соціології, що визначили її розвиток не тільки в ХІХ столітті, але й протягом усього ХХ століття, є О.Конт, К.Маркс, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм і М.Вебер.

Конт О. (1798-1857) – автор терміну “соціологія” і самої ідеї про необхідність створення цієї галузі знання. Конт прагнув виробити раціональний підхід до вивчення суспільства, основу якого становили б спостереження й експеримент, історичний метод. Такий підхід дістав назву позитивізму і мав забезпечити, на думку О.Конта, практичну основу для нового, стійкого суспільного порядку. Позитивістська соціологія Конта складається із двох взаємозалежних частин – соціальної статички й соціальної динаміки. Соціальна статика вивчає структуру суспільства, функції його основних інститутів, а соціальна динаміка – процеси соціальних змін, закони розвитку соціальних систем. Суспільство – складна система відносин, цілісний організм, про окремі структурні елементи якого можна судити тільки в співвідношенні із цілим. Дві ідеї Конта окреслюються у подальшому розвитку соціології: перша – застосування наукових методів для вивчення суспільства; друга – практичне використання науки для здійснення соціальних реформ.

Маркс К. (1818-1883) – німецький економіст, філософ, соціолог і суспільний діяч. Його загальна теорія суспільства має такий вигляд: фундамент суспільства – це економічні (виробничі) відносини, які в остаточному підсумку і визначають формування й розвиток як соціальних структур, так й ідей, що циркулюють у суспільстві. Основними елементами соціальної структури є класи– групи людей з однаковим ставленням до засобів виробництва, а відтак – з однаковими інтересами. Ці інтереси визначають поведінку класів і тим самим хід історії. Тому, за Марксом, вивчаючи класи й взаємини між ними, ми пізнаємо не тільки суспільство, але й напрямок його розвитку.

Спенсер Г. (1820-1903) – англійський філософ і соціолог-позитивіст, основоположник органічної школи в соціології. Він вважав, що вчення Ч.Дарвіна може бути застосовано до всіх аспектів розвитку Всесвіту, включно історію

людського суспільства. Спенсер вважав, що подібно до біологічних організмів, суспільство розвивається від порівняно простого стану, де всі частини взаємозамінні, у напрямку складної структури із зовсім несхожими між собою елементами. Всі частини мають функціонувати на благо цілого, такий взаємозв'язок є основою соціальної інтеграції.

За Спенсером, “природний відбір” відбувається й у людському суспільстві, сприяючи виживанню найбільш пристосованих (“соціальний дарвінізм”). Для людства, на його думку, корисно позбутися непристосованих індивідів, що, при невтручанні права в соціальний процес, призведе до природної й стійкої рівноваги інтересів.

Дюркгейм Е. (1858-1917) – один із засновників класичної соціології. Розглядаючи соціологію як самостійну науку, стверджував, що її предметом є соціальний факт, головною особливістю якого є незалежне від індивіда існування й здатність здійснювати на нього тиск. До таких фактів, на його думку, належать щільність населення, частота контактів між людьми, наявність шляхів сполучення, характер поселень та ін., а також колективна свідомість, наприклад, релігія, право, мораль та ін. відстоював ідею суспільної солідарності, що ґрунтується на поділі праці й обміні продуктами діяльності.

Найважливішими роботами Е.Дюркгейма є: “Поділ праці в суспільстві” (1893), “Правила соціологічного методу” (1895), “Самогубство” (1897), “Первинні форми релігійного життя” (1912).

Вебер М. (1864-1920) – видатний німецький соціолог, економіст, історик, соціальний філософ, соціологічні ідеї якого вплинули на розвиток соціологічної думки ХХ століття. Розробляв методологію пізнання суспільства, вважаючи при цьому, що при його вивченні виникають теоретичні узагальнення – “ідеальні типи”, які хоча й не в змозі охопити всю складність соціальної дійсності, все-таки є логічними еталонами, порівнюючи з якими емпіричні явища, можна краще зрозуміти причинну обумовленість, тенденції й закономірності їхнього розвитку. Розробку соціологічних проблем і категорій здійснював у руслі масштабних досліджень у галузі історії, господарства, права, релігії, культури. Предмет досліджень визначав як “розуміючу соціологію”, тобто як таке вивчення соціальної дійсності людини, що передбачає розуміння суті цієї дійсності й причинне пояснення. Для цього він ввів у соціологічну теорію поняття “соціальної дії”.

Суттю соціальної дії, вважав Вебер, є те, що воно, на відміну від інших проявів життєдіяльності людини, свідомо співвіднесено з діями інших людей і спрямоване на них. Методи розуміючої соціології Вебер використав, наприклад, для вивчення соціальної стратифікації суспільства та її зв'язків з релігійними течіями. Так, капіталізм Вебер розглядав як тип економічної поведінки, характер якої формується за певних умов. Тому європейський капіталізм, за Вебером, це раціональна економічна поведінка, що виникла під впливом протестантських аскетичних цінностей, які поступово раціоналізували економіку, а потім і європейську політику, право, культуру.

У цілому, Вебер, як і К.Маркс, вважав, що економічні інтереси є головною, часто вирішальною, рушійною силою людської діяльності, заперечуючи при

цьому, щоправда, марксистське положення про антагонізм основних класів буржуазного суспільства.

2.3. Сучасний етап розвитку соціології

Сучасна соціологія досліджує суспільство на двох рівнях: макро- і мікрорівні.

Макросоціологія досліджує більші соціальні об'єкти – суспільство в цілому, складові його частини (системи, підсистеми, сфери), масштабні соціальні явища, процеси, інститути, поведінку великих мас людей.

Мікросоціологія вивчає так звані мікрооб'єкти – міжособистісні взаємодії й відносини, комунікативні зв'язки в малих групах, поведінку індивідів, окремі “мікро масштабні” соціальні процеси та явища.

Серед усіх теорій обох рівнів найбільш визнаними є нижчезазначені.

Макросоціологічні теорії:

Структурний функціоналізм. У рамках цього підходу суспільство розглядається як соціальна система, що існує завдяки тому, що елементи її соціальної структури узгоджено виконують певні функції для підтримки цілісності соціальної системи. Найбільш повно основи цього підходу викладено в роботах американського соціолога **Толкотта Парсонса (1902-1979)**. За Парсонсом, соціальні системи зіштовхуються із чотирма найважливішими проблемами. По-перше, вони мають забезпечити одержання ресурсів з навколишнього середовища та їх розподіл усередині системи. По-друге, соціальна система має бути здатна мобілізувати ресурси для досягнення певних цілей, попередньо встановлюючи пріоритет між ними. По-третє, відносини усередині системи повинні координуватися й регулюватися а, отже, мати налагоджений механізм “інтеграції”. По-четверте, повинні існувати шляхи вироблення такої мотивації індивідів, що входять у соціальну систему, яка забезпечила б відповідність їхньої діяльності цілям системи. З огляду на це соціологія, за Парсонсом, має вивчати структуру суспільства, що у свою чергу повинна розглядатися в аспекті її функціональних наслідків для рішення названих проблем.

Розвитком структурного функціоналізму є теорія соціальних змін. Прихильники цього напрямку (наприклад, американський соціолог **Р.Мертон**) доповнили структурно-функціональну концепцію поняттям “дисфункція”, що дозволило створити причинно-наслідкову модель аналізу суспільних систем.

За Мертоном, соціальна система або її частини мають здатність відхилятися від прийнятої нормативної моделі й тим самим порушувати сталу функціональну залежність. Коли така здатність реалізується, то настає або новий етап у пристосуванні суспільства до наявного порядку, або відбуваються певні зміни в нормативній системі цього суспільства.

Теорія соціального конфлікту. Прихильники цієї теорії, спираючись на ідеї К.Маркса, М.Вебера, В.Парето та ін., стверджують, що глибокий аналіз суспільства завжди має стосуватися проблем боротьби за владу між конфліктуєчими соціальними групами. Наприклад, німецький соціолог Р.Дарендорф сформулював такі положення теорії конфлікту:

1. Головними відмінними рисами будь-якого суспільства є ПАНУВАННЯ, КОНФЛІКТ і ПРИДУШЕННЯ.
2. Суспільна структура заснована на владі одних груп людей над іншими.
3. У кожній з таких груп є спільні інтереси незалежно від того, усвідомлюють це члени групи чи ні; інтереси окремих груп різні або й протилежні.
4. Коли люди усвідомлюють свої спільні інтереси, то вони можуть утворювати суспільний клас, що виявляє себе у формі профспілкового руху, політичної партії та ін.

Конфлікт між класами загострюється, якщо:

- а) майже вся влада зосереджена в руках невеликої групи людей, а інші майже повністю позбавлені її;
- б) ті, хто позбавлений влади, не мають можливості одержати її; в) люди можуть вільно організовувати політичні групи.

Функціоналізм і теорія конфлікту різні за своєю суттю. Прихильники першого підходу розглядають суспільство як стійке і єдине ціле, прихильники другого – як змінне і конфліктне. Функціоналісти надають великого значення згоді всіх членів суспільства, а послідовники теорії конфлікту – проявам придушення одних членів суспільства іншими.

Мікросоціологічні теорії:

Теорія соціального обміну (Дж. Хоманс, П.Блау). Теорія соціального обміну базується на припущенні, що індивіди є раціональними економічними суб'єктами, які постійно прагнуть збільшити особистий прибуток (у вигляді грошей, товарів, послуг, престижу та ін.). У цьому випадку основою суспільного буття виступають елементарні акти обміну вигодами, що й формує різноманітні структурні утворення (соціальні інститути, розподіл влади й престижу).

Прикметно, що якщо, наприклад, структурні функціоналісти абсолютизують нормативну сторону життєдіяльності суспільства, то прихильники соціального обміну, навпаки, проголошують перевагу психічного над соціальним.

Теорія символічного інтеракціонізму (Дж.Мід, Г.Блумер, А.Стросс та ін.). Представники цього напрямку розглядають соціальну поведінку людей як взаємодію (інтеракцію) індивідів, що відбувається на несимволічному(безпосередні реакції) або на символічному рівнях. В останньому

випадку між людьми виникає діалог, оскільки тут здійснюється обмін знаннями й розуміннями.

Символічні інтеракціоністи, по-перше, прагнуть пояснити поведінку людей з огляду не на їхні індивідуальні потяги, потреби, інтереси, а на суспільство, що інтерпретується як сукупність міжіндивідуальних взаємодій; по-друге, вони розглядають всі різноманітні зв'язки людини з речами, природою, іншими людьми, групами людей і суспільством у цілому як зв'язки, опосередковані символами. Основною сферою застосування символів є так звані соціальні ролі, які фіксуються в системі мовних та інших символів.

Етнометодологія (Г.Гарфінкель, А.Сікурел та ін.). Прихильники цього підходу свою увагу звертають на вивчення прийнятих на віру правил і понять, що визначають поведінку людей у процесі їхнього спілкування з іншими людьми. На їхню думку, життя подібне до театру, тому вони вважають, що люди в житті, щоб справити враження й тим самим впливати на інших, відіграють ролі як актори на сцені, які вони свідомо обирають для себе.

Соціометрія (Дж.Морено). Представники цього напрямку вважають, що основою суспільного життя є “соціальний атом” – індивід, що вступає в емоційні зв'язки з іншими індивідами. Ці зв'язки формують “соціометричну матрицю” – сплетення індивідуальних симпатій або антипатій, що є невидимою, внутрішньою, неформальною мікроструктурою кожної групи поряд із зовнішньою, офіційною макроструктурою. Істотно, що соціальна дійсність незмінно конфліктна через розбіжність зовнішньої структури й емоційних відносин. Тому, щоб правильно розуміти процеси, які відбуваються в суспільстві, необхідно навчитися вимірювати “соціодинамічну різницю між офіційним суспільством і соціометричною матрицею”.

2.4. Розвиток вітчизняної соціології

Вітчизняна соціологія не має таких фігур світового значення, як Маркс, Вебер, Дюркгейм та ін. Але зростання національної самосвідомості в колах української інтелігенції в ХІХ- початку ХХ століття не могло обійтися без відповідей на питання соціологічного характеру. Тому до соціології зверталися не тільки суспільствознавці, але й письменники, політики, журналісти. Їхні роботи в галузі соціології являють собою безцінний внесок у розвиток вітчизняної думки. Нижче наведено імена найбільш відомих осіб української історії, що приділяли серйозну увагу соціологічним проблемам.

Антонович В. (1834-1908) – історик, археолог. Здійснив внесок у становлення української соціології, вважаючи, що нація – це “група людей, рідних і близьких між собою натурою, здібностями, правом, розумом, темпераментом”. Істотно, що в суть нації він включав як природні її сторони, так і набуті на їхньому фундаменті культурні риси.

Бочковський О. (1884-1939) – соціолог, публіцист і громадський діяч. Займався дослідженням народотворчого процесу, в якому виділяв два етапи:

етногенез, що охоплює період від становлення народу до нації, і націогенез. Цей процес має кілька передумов: господарсько-економічні зв'язки окремих верств суспільства; природні умови; територіальну стабілізацію населення; географічне середовище. Результатом народотворчого розвитку є нація, у межах якої переборюється соціальний “атомізм”, руйнуються бар'єри між соціальними групами.

У майбутньому, вважав О.І.Бочковський, виникне “світова Унія Народів” – органічний синтез національно свідомих, таких що самовизначилися, культурно розвинених і політично незалежних народів.

Винниченко В. (1880-1951) – видатний український мислитель, письменник, політичний і громадський діяч. Серед усіх проблем соціологічної спрямованості, значну увагу приділяв розробці питання про характер української нації і державності. Вважав, що українська нація – безбуржуазна й що для неї характерна відсутність національних експлуаторських класів.

Відстоював ідею подальшого розвитку суспільства як зближення приватновласницької й державно-кооперативної власності й перетворення їх на “правдиво-кооперативну форму” (Винниченко називав її колектократією), під якою він розумів соціалізм.

Вовк Ф. (1847-1918) – антрополог, етнограф, громадський діяч. Розглядав соціологію як науку про суспільне життя, вважаючи, що всі суспільні явища й форми з'явилися не в результаті втручання зовнішніх сил, а як наслідок багатоступеневого розвитку фізичної природи людини. Вважав, що однаковість фізичної природи людини обумовлює більшу або меншу одноманітність соціальних явищ, у той час як різні умови середовища спричиняють їхню розмаїтість.

Донцов Д. (1883-1973) – публіцист, літературний критик і політик. Вважаючи, що в суспільному розвитку провідну роль відіграють ірраціональні (підсвідомі) чинники, відстоював ідеологію вольового націоналізму. При цьому він вважав, що прогрес – це право сильних націй організовувати людей і народи для посилення панівної культури й цивілізації. Суттєво, що за Донцовим, нація очолюється її елітою (кастою, аристократією), що, керуючись виключно інтересами всього суспільства, а не окремих його частин, і зберігає його єдність.

Драгоманов М. (1841-1895) – філософ, історик, публіцист, громадський діяч. Розуміючи під соціологією універсальну й точну науку про суспільство, прагнув до синтезу всіх суспільних наук. При поясненні розвитку людства заперечував його цільову (телеологічну) природу, що було характерно для популярного на той час у середовищі українських інтелектуалів марксизму, вважаючи, що воно розв'яжеться під впливом безлічі чинників.

Кістяковський Б. (1868-1920) – філософ, соціолог, правознавець. Вважав, що фундаментом соціального буття є психічна взаємодія людей, у результаті якої виникають форми групової свідомості, що стає основою соціальної диференціації. Соціологію розглядав як науку, завданням якої є об'єднання телеологічного й причинно-пояснювального підходу до розуміння суспільного життя.

Ковалевський М. (1851-1916) – соціолог, юрист, історик, політичний діяч. Вважав, що історія розвитку суспільства є результатом взаємодії незалежних одне

від одного явищ, процесів і чинників – демографічних, психологічних, географічних та ін. Намагаючись перебороти однобічність різних соціологічних напрямків, відстоював “теорію соціального прогресу”, який вбачав у розвитку солідарності та єдності між соціальними групами, класами й народами, тобто в соціальній гармонії.

Костомаров М. (1817-1885) – історик, етнограф, письменник. Виходив з положення про те, що історичний розвиток кожного народу визначається його духовними особливостями. У зв'язку із цим він вважав, що для духовної природи українського народу визначальним є панування демократичних основ вічевого устрою його громадського життя й волелюбність.

Куліш П. (1819-1897) – письменник, історик, етнограф. Проповідував соціальну теорію хуторянства, суть якої визначають наступні положення. Природа душі людини двоїста: це серце, що тягнеться до природного, хутірського життя, і це голова, розум, які найбільшою мірою реалізуються в міському неприродному житті. Тому повернення з міста на хутори, заперечення урбанізації, сучасної цивілізації – це повернення до природної простоти й виконання «великого заповіту святої волі».

У своїй роботі “Листи з хутора” Куліш пропонував у такий спосіб “оселянити” міську Європу: “Треба містам розсипатися на села, на хутори і з'їжджати лише до контор на засідання на короткий час... не розриваючи сусідських зв'язків із селянами – лише тоді бідність як-небудь урівнялася б з багатством”.

Липинський В. (1882-1931) – видатний соціальний мислитель, політичний діяч, соціолог й історик. Будучи одним з авторів теорії еліти, вважав, що невід'ємним атрибутом будь-якого суспільства є наявність у ньому привілейованого прошарку, здатного переборювати деструктивні суспільні тенденції й захищати національну державу. Еліта, що характеризується двома ознаками – силою й авторитетом, за способом організації свого панування поділяється на три типи: охлократію, коли відсутній класовий розподіл суспільства; класократію, коли в суспільстві присутні “органічні” класи; і демократію, коли відбувається розпад класів, а загальна мораль і віра витісняються порожньою раціональністю й утилітаризмом. Майбутнє України Липинський бачив у встановленні влади класократичної еліти на чолі з гетьманом.

Подолінський С. (1850-1891) – публіцист, економіст, соціолог. Досліджуючи природу соціальної диференціації й нерівності, вважав, що в їхньому підґрунті лежить додана вартість, що є проявом такого суспільного закону як боротьба за існування. Але поряд із цим законом існує й закон зростання солідарності людей, що з розвитком суспільства здобуває все більшу вагу.

Відштовхуючись від зазначених законів, Подолінський формулює тезу про те, що в суспільстві, в якому панує солідарність, дарвінівський закон боротьби за існування виявляється у висуванні найбільш розвинених індивідів на перші місця в науці, мистецтві, у сфері морального авторитету. Подолінський обстоював ідею

про те, що одним з вимірів соціальної диференціації й соціальної мобільності є належність до певної національності.

Потебня О. (1835-1891) – видатний лінгвіст світового рівня. Один із засновників психологічного напрямку в мовознавстві, у контексті якого досліджував соціологічну проблематику. Вказав на численні соціокультурні явища, де мова є найважливішим чинником їхнього існування як за змістом, так і за формою. Підкреслюючи, що “неодмінною умовою існування народу є єдність мови”, Потебня показував, як багато в чому завдяки цьому між членами етносу складається спільність уявлень, вірувань, особливості мислення, форми духовного життя й культури в цілому. І вже на основі цього виникає “дух народу” – його ментальність, культура, спосіб життя та ін.

Старосольський В. (1878-1942) – юрист і соціолог. Займаючись етносоціологією, вважав, що нація утворюється стихійною ірраціональною волею, інстинктом, почуттям приналежності, психічною настроєністю індивідів, тому основною характеристикою нації є національна самосвідомість, а вже потім територія, мова, культура.

Туган-Барановський М. (1865-1919) – відомий економіст, теоретик кооперативного руху, соціолог. Критикуючи марксизм, вважав, що не суспільне виробництво визначає життя суспільства, а господарство як сукупність дій, спрямованих на створення матеріальних умов для задоволення людських потреб. Він вважав, що історичний прогрес виявляється в зменшенні господарського моменту й збільшенні ваги вищих (духовних) видів соціальної діяльності, що існують незалежно від господарства. Велику увагу приділяв проблемі класів – суспільних груп, які перебувають в однаковому економічному становищі щодо процесу присвоєння доданого продукту і тому мають спільні економічні інтереси.

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть головні характерні риси позитивізму. У чому виявились об'єктивні причини формування позитивізму?
2. Чому О. Конт вважається засновником сучасної соціології? Які основні положення містить його соціологічна концепція?
3. Дайте порівняльну характеристику поглядам О. Конта і Г. Спенсера; Г. Спенсера і К. Маркса.
4. Які фактори, за соціологічною концепцією К. Маркса, впливають на суспільне розшарування та суспільний прогрес?
5. Назвіть основні натуралістичні напрямки соціології XIX ст. та їхніх представників. Дайте характеристику цим напрямкам.
6. Складіть коротку розповідь на тему: "Внесок Е. Дюркгейма та М. Вебера в розвиток соціології".
7. В чому полягає сутність "розуміючої соціології" М. Вебера?
8. В яких напрямках проводив соціологічні дослідження Е. Дюркгейм?
9. Розкрийте сутність елітарної концепції В. Парето.
10. Назвіть і охарактеризуйте психологічні школи в соціології кінця XIX — поч. XX ст.

Тема 3. Організація і проведення соціологічного дослідження

План

1. Поняття соціологічного дослідження.
2. Етапи соціологічного дослідження.
3. Види соціологічного дослідження.
4. Соціальний моніторинг.

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 6, 9.

Ключові поняття: соціологічне дослідження, вибірка, розвідувальне (пілотажне) дослідження, описове дослідження, аналітичне дослідження, трендове дослідження, соціальний моніторинг.

1. Поняття соціологічного дослідження.

Під соціологічним дослідженням зазвичай розуміють систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, підпорядкованих єдиній меті: отримати точні об'єктивні дані про соціальне явище чи процес, що вивчається. В цьому розумінні поняття "соціологічне дослідження" було б некоректно пов'язувати лише з прикладною соціологією, наприклад, з вивченням ціннісних орієнтацій особистості, проблем сім'ї, споживання або формування громадської думки. Такий підхід, на наш погляд, звужує можливість соціологічного пізнання, залишає в тіні його теоретико-методологічну спрямованість, апріорі обмежує можливості соціології як науки, ігнорує одну із важливіших сторін емпіричного пізнання - роль теоретичних концепцій в прикладних дослідженнях. Останні в значній мірі визначають не лише якість соціологічного аналізу, але й висновки самих конкретно-соціологічних досліджень.

Тому можна стверджувати, що в соціологічному дослідженні не повинно існувати суворої дихотомії: теорія і емпірія. Формальний поділ, який виник в науці, може лише спричинити розрив між теорією і прикладними дослідженнями в соціології, завадити соціологам - практикам теоретично осмислити власні дані, примушуючи представників теоретичного напрямку "працювати" на рівні абстракції, ідеалізованих об'єктів, що віддаляє їх від соціальної реальності.

Отже, соціологічне дослідження - це процес, в якому в єдності представлені теоретико-методологічні і емпіричні рівні пізнання, тобто мова йде про діалектичний процес, в якому поєднуються дедуктивний і індуктивний методи пізнання, що забезпечує цілісність пізнання і уявлень про соціальні явища. В цьому контексті не слід ототожнювати і протиставляти одне одному такі різновиди соціологічного дослідження, як прикладне і емпіричне, кожне з яких має свій гносеологічний статус і методологічну роль в структурі соціологічного дослідження.

В сучасній соціологічній літературі дуже часто поняття "соціологічне дослідження" вживається із сполученням слів "теоретичне", "фундаментальне", "прикладне", "емпіричне" і т. д. Це одне й теж, чи це принципово відмінні

різновиди соціологічного дослідження? Не вдаючись до їх детального аналізу, відзначимо тут таке:

- для теоретичного соціологічного дослідження вирішальне значення має глибоке узагальнення нагромадженого матеріалу в галузі соціального життя;
- в центрі емпіричних соціологічних досліджень знаходиться само нагромадження, збір фактичного матеріалу у вказаній галузі (на основі опитування, аналізу документів, спостереження, даних статистики і т. д.) і його первинна обробка, включаючи і початковий рівень узагальнення.

Що стосується відмінностей між фундаментальними і прикладними соціологічними дослідженнями, то основою для такого поділу є відмінність в цілях і завданнях, які ставляться перед ними: одні із них спрямовані на побудову і вдосконалення теорії і методології, на збагачення основ самої соціологічної науки, а інші - на вивчення практичних рекомендацій в цій галузі. І ту і іншу спрямованість можуть мати як теоретичні, так і емпіричні дослідження. Соціологічне дослідження треба відрізнити від соціального дослідження.

Останнє ширше першого. Соціологічні дослідження складають "ядро" більш широких соціальних досліджень - суспільствознавчих досліджень. Соціальними є дослідження, які проводяться і в інших суспільних науках - в економічній науці, в політології, правознавстві, етнографії, демографії, культурології, психології і т. д. Соціологія ніколи не була і не є монополістом на такі дослідження, в тому числі і на конкретно-соціальні, емпіричні. На рівні емпіричних, конкретно-соціальних досліджень в інших суспільних науках і емпіричних соціологічних студій виявляється тісний зв'язок і взаємодія цих наук і соціології (перш за все, безпосередньо із спеціальними і галузевими соціологічними теоріями).

2. Етапи соціологічного дослідження.

Соціологічне дослідження має ряд етапів свого здійснення, які різняться один від одного характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності. Підготовчий етап складається з уточнення теми дослідження, осмислення мсти і завдань, розробки теоретичної концепції, програми дослідження, встановлення вибірки, розроблення і тиражування методичних документів для збору інформації, визначення інструментарію дослідження, формування групи дослідників, складання графіків роботи, плану, визначення засобів, строків, способів обробки соціологічних даних і т. д.

Етап збору первинної соціологічної інформації (або польовий етап). Це зібрані в різній формі неузагальнені відомості — записи дослідника, виписки з документів, окремі відповіді опитуваних осіб і т. д. Етап підготовки і обробки інформації. Як правило, зібрана на польовому етапі інформація підлягає перевірці й упорядкуванню, особливо з точки зору точності, повноти і якості заповнення методичних документів, відповідності вибірки розрахованим параметрам. На цьому етапі математики — програмісти готують одержану інформацію до обробки на ЕОМ, складають програми обробки, здійснюється обробка на ЕОМ. Якщо збір інформації проходив на невеликому масиві і з використанням незначного за обсягом інструментарію, то обробка інформації здійснюється механічно.

Аналіз інформації і підготовка підсумкових документів (або заключний етап). Методологією аналізу слугує програма дослідження, яка була складена на підготовчому етапі. В ході аналізу робляться висновки відносно сформульованих гіпотез, виявляються соціальні зв'язки, тенденції, протиріччя, нові соціальні проблеми, здійснюється підготовка наукового звіту за підсумками дослідження, формулюються висновки і рекомендації щодо розв'язання проблеми, вивченню якій й було присвячено дослідження. Зазначимо, що в методологічній літературі кількість етапів різна. Так, відомий російський соціолог А. Г. Здравомислов вважає, що в будь-якому дослідженні можна виділити п'ять етапів:

1. Складання програми дослідження.
2. Здійснення вибірки.
3. Розробка методики дослідження.
4. Збирання матеріалу.
5. Аналіз матеріалу і його узагальнення.

А соціологи із Німеччини виділяють три етапи дослідження: 1. Підготовка й організація дослідження.

2. Проведення дослідження.
3. Опрацювання та узагальнення емпіричних даних. Розробка рекомендацій.

Етапи дослідження, як правило, відображаються в програмі дослідження і робочому плані. У межах кожного з названих етапів можуть бути виділені свої послідовні фази - проміжні етапи, але суть справи від цього не змінюється.

3. Види соціологічного дослідження.

Вид соціологічного дослідження визначається характером поставлених мети й завдань, глибиною аналізу соціального процесу і т. д. Розрізняють три основні види соціологічного дослідження: розвідувальне (пілотажне), описове і аналітичне. Розвідувальне (або пілотажне, зондажне) дослідження — найпростіший вид соціологічного аналізу, який дозволяє розв'язувати обмежені завдання. По суті йде випробування інструментарію, тобто методичних документів: анкети, бланк — інтерв'ю, опитувального листа, карток спостереження, карток вивчення документів та ін. Програма такого дослідження спрощена, як й інструментарій. Сукупності, що обстежуються, невеликі: від 20 до 80-100 чоловік.

Розвідувальне дослідження, як правило, випереджає глибоке вивчення проблеми. В ході його уточнюються мета, гіпотези завдання, питання, їх формулювання. Проводити таке дослідження особливо важливо у тих випадках, коли проблема вивчена недостатньо або ж взагалі постає вперше. Розвідувальне дослідження дозволяє отримати оперативну соціологічну інформацію.

Описове дослідження - більш складний вид соціологічного аналізу. З його допомогою отримують емпіричну інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про соціальне явище, що вивчається. Воно зазвичай проводиться в тому випадку, поки об'єкт аналізу — відносно велика сукупність, яка відрізняється різними характеристиками, наприклад, трудовий колектив великого підприємства, де працюють люди різних професій, статі, віку, стажу праці і т. д. Виділення в структурі об'єкта вивчення відносно однорідних груп (наприклад, за рівнем

освіти, віку, професій) дає можливість оцінити, порівняти характеристики, що цікавлять дослідника, виявити наявність або відсутність зв'язків між ними. В описовому дослідженні може бути застосовано один або декілька методів збору емпіричних даних. Поєднання методів підвищує достовірність і повноту інформації, дозволяє зробити більш глибокі висновки і обґрунтовані рекомендації.

Найвагомим видом соціологічного дослідження є аналітичне дослідження. Воно не лише описує елементи явища або процесу, що вивчається, але й дозволяє виявити причини, які лежать в його основі. Пошук причинно-наслідкових зв'язків — головне призначення цього дослідження. Якщо в описовому дослідженні встановлюється зв'язок між характеристиками явища, що вивчається, то в аналітичному з'ясовується, чи має цей зв'язок причинний характер і що є основною причиною, яка визначає те або інше соціальне явище. В аналітичному дослідженні вивчається сукупність багатьох чинників, що обумовлюють те або інше явище. Зазвичай їх класифікують як основні і неосновні, постійні і тимчасові, контрольовані і неконтрольовані і т. д.

Аналітичне дослідження неможливе без детально розробленої програми і відпрацьованого інструментарію. Воно переважно завершує розвідувальне і описове дослідження, в ході яких збираються відомості, які дають попереднє уявлення про певні елементи соціального явища або процесу, що вивчається.

Аналітичне дослідження найчастіше носить комплексний характер. За методами, які використовуються, це дослідження багатше, різноманітніше, ніж розвідувальне і описове дослідження.

Для визначення видів соціологічного дослідження використовуються й інші критерії, пов'язані з формою і характером проведення дослідження. Так, в залежності від того, чи вивчається соціальне явище в статистиці або в динаміці, виділяють два види соціологічного дослідження: разове і повторне.

- Разове дослідження дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики якогось явища або процесу в момент його вивчення. Таку інформацію називають статичною, оскільки віддзеркалює нібито моментальний "зріз" характеристик об'єкта і не дає відповіді на питання про тенденції його змін в часі.

- Повторне дослідження - це дослідження одного й того ж або різних контингентів, які проводяться декілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах.

Головне в повторних дослідженнях - співставленість досліджень. Повторні дослідження також діляться на: трендові, панельні і лонгітюдні.

- Трендові дослідження здійснюються на аналогічних вибірках або в межах однієї генеральної сукупності з інтервалами у часі з метою аналізу змін на рівні певної групи, сукупності. Розрізняють когортні тренди, коли об'єктом дослідження є певна вікова група (когорта), яка залишається постійною в часі повторних досліджень, і історичні тренди, коли об'єктом дослідження є певна вікова група, яка обстежується через певні проміжки часу. В цьому випадку постійною залишається вікова група, а когорта і час проведення обстеження змінюється.

За умов панельного дослідження обстежуються одні й ті ж люди через однакові часові інтервали (через певну кількість років, за умов здійснення якогось соціального заходу тощо).

Лонгітюдним називають дослідження, момент повторення якого визначається з врахуванням генези сукупності, що вивчається, тобто з досягненням цією сукупністю певної стадії свого розвитку.

4. Соціальний моніторинг.

Новою і перспективною формою організації соціальної інформації є соціальний моніторинг. Під останнім розуміють цілісну систему, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз одержаних даних про динаміку соціальних процесів, що відбуваються в конкретному пункті, регіоні, країні в цілому. Збір даних у формі моніторингу передбачає наявність теоретичної бази і технічних засобів його здійснення.

Теоретичною базою моніторингу слугує програма збору інформації, розробка форм представлення і збереження цієї інформації, технічною - розгалужена мережа каналів зв'язку, яка охоплює всі об'єкти спостереження, крупний головний обчислювальний центр і більш дрібні (обласні, районні, міські) обчислювальні центри.

Як правило, в системі моніторингу виділяють дві підсистеми: соціологічний і статистичний моніторинг. Соціологічний моніторинг являє собою цілісну систему визначення змін в суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні і щоквартальні експрес — опитування з найбільш актуальних проблем. Статистичний моніторинг - це система одержання кількісних характеристик — статистичних показників і коефіцієнтів про різні сфери суспільного життя. Мова тут йде про збір набору показників соціальної, моральної і економічної статистики, необхідної для ефективного аналізу явищ в економічній, соціальній, політичній та інших сферах.

Спеціалісти виділяють такі основні риси соціального моніторингу:

- охоплення найбільш значних соціальних явищ в суспільстві;
- наявність певного постійного складу показників і індикаторів (соціологічних і статистичних);
- наявність тимчасових показників, які доповнюють основну систему і які змінюються в залежності від потреб користувача, що забезпечує гнучкість системи моніторингу;
- передача даних каналами зв'язку на центральний обчислювальний центр, їх обробка і збереження;
- проведення моніторингу з єдиного організаційного центру;
- організація доступу споживачів до наявної інформації.

Основними правилами проведення соціального моніторингу є:

- проведення соціологічних опитувань і статистичного спостереження на одних і тих же територіях або адміністративних одиницях;
- узгодженість термінів збору соціологічних і статистичних даних;
- одноманітність висхідних форм для одержання даних;
- відпрацювання критеріїв кореляції соціологічних і статистичних даних;
- наявність, збереження і поповнення єдиного банку соціальної інформації.

Дуже важливе значення в системі моніторингу має також програмне забезпечення споживача, яке включає в себе такі функції:

- надання вихідної інформації;
- здійснення швидкого пошуку і відбору інформації у відповідності з цілями користувача;
- надання можливості вибору методів обробки відібраної інформації і форм надання конкретних результатів обробки.

Зазначимо, що в Україні з 1996 р. центром "Соціальний моніторинг" при Українському інституті соціальних досліджень видається щомісячний інформаційний бюлетень, в якому публікуються дані моніторингу громадської думки населення країни.

Узагальнення.

Моніторинг громадської думки торкається соціально-політичних орієнтацій населення, його ставлення до різних суспільно-політичних інституцій, рівня життя та соціального самопочуття громадян України, їхньої думки щодо різних соціальних проблем та окремих подій суспільного життя, електоральної поведінки, рівня соціальної напруги та виміру конфліктного потенціалу населення України тощо. Матеріали інформаційного бюлетеня готуються за підсумками щомісячного масового репрезентативного опитування населення України, яке проводиться у дванадцяти регіонах, або в усіх областях, м. Києві та АР Крим.

Загальна кількість опитаних складає від 1800 до 3000 респондентів. Інформація подається у вигляді графіків і таблиць, які супроводжуються коментарем на основі аналізу розбіжностей за статтю, віковими групами, рівнем освіти та регіональним розподілом населення. Деякі з видань були присвячені, наприклад, проблемам дитинства, жінок, молоді. Матеріали, що подає інформаційний бюлетень, широко використовуються працівниками державних структур, громадських організацій, політичними лідерами, науковцями - суспільствознавцями, журналістами і кореспондентами ЗМІ. широким загалом.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке соціологічне дослідження?
2. Поясніть, яке значення мають соціологічні дослідження у житті сучасного суспільства.
3. У чому полягає специфіка опитування як методу збору первинної соціологічної інформації.
4. Які на Вашу думку питання можна вирішити за допомогою аналізу документа?

Тема 4. Суспільство як соціальна система

План

1. Суспільство: поняття та основні ознаки.
2. Системний аналіз суспільного життя.
3. Типології суспільств.
4. Характерні особливості сучасного суспільства.

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 9, 10, 17.

Ключові поняття: суспільство, соціальна дія, соціальна група, мала соціальна група, велика соціальна група, системний підхід, детермінізм.

1. Суспільство: поняття та основні ознаки.

Соціологія як наука постала для з'ясування фундаментального питання спільного людського буття: що таке суспільство, чому і як воно виникло, чому і як воно функціонує і, відповідно, як воно розвиватиметься далі.

Суспільство - це спільність, яку утворюють люди і в якій вони живуть. Воно існувало в усі епохи, навіть у ту далеку добу, коли не було ні країн, ні держав. Існують різні визначення поняття суспільства. Тривалий час суспільство практично ототожнювалося з державою. Нині на побутовому рівні під суспільством розуміють сукупність людей, які об'єднані спільною територією та державним устроєм. У соціології термін «суспільство» вживається у більш широкому розумінні. Як стверджував Г.Зіммель, це визначення набуває наукового сенсу лише тоді, коли його протиставляють арифметичній сумі окремих індивідів.

Таким чином, перш за все, слід розмежувати такі поняття, як «країна», «держава» та «суспільство» і дати відповідь на питання: чому саме «суспільство» займає центральне місце в системі категорій соціології.

Е.Дюркгейм трактує суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на колективному уявленні.

М.Вебер розглядає суспільство як взаємодію людей, як продукт соціальних (тобто орієнтованих на інших) людських дій.

Т.Парсонс визначає суспільство як систему відносин між людьми, засновану на нормах і цінностях.

К.Маркс сприймає суспільство як сукупність відносин між людьми, що складаються в історичному розвитку в процесі їхньої спільної економічної діяльності. За Марксом, суспільство є продуктом взаємодії людей.

Згідно з Н.Смелзером суспільство – це об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність.

Узагальнюючи соціологічні уявлення про суспільство, відомий вітчизняний соціолог Наталія Черниш стверджує, що суспільство є найзагальнішою системою взаємозв'язків і взаємовідносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами. Це сукупність усіх способів взаємодії

та форм об'єднання людей, в якій знаходить прояв їхня взаємозалежність один від одного і які складаються історично.

Із наведених визначень випливає, що суспільство складається з великої множини індивідів, пов'язаних соціальними зв'язками, взаємодіями та відносинами. Але його не можна розглядати як просту суму цих складових. На рівні суспільства індивідуальні дії, зв'язки, відносини утворюють нову системну якість. Системна якість – це особливий якісний стан, коли суспільні взаємодії і відносини набувають надіндивідуального, надособистісного характеру. Інакше кажучи, суспільство - самостійна субстанція, яка стосовно індивіда є первинною.

Засадним у системному підході до вивчення суспільства є прагнення об'єднати різні знання про суспільство в цілісну систему, яка б могла стати універсальною теорією суспільства.

Суспільство - це соціальна спільнота, що історично склалася в процесі життєдіяльності людства для задоволення його життєвих потреб. Суспільству притаманна низка ознак, які відрізняють його від інших спільнот:

- спільна територія, яка становить основу соціального простору, що в ньому проживають, взаємодіють, формують і розвивають між собою взаємозв'язки члени суспільства. Зазвичай вона збігається з державними кордонами;

- загальноприйнята система норм і цінностей, система культури, що є основою зв'язків між людьми. Завдяки цьому суспільство має велику інтегруючу силу. Воно соціалізує кожну людину, кожне покоління людей, підпорядковуючи їхню поведінку чинним нормам і включаючи її до загальної системи зв'язків;

- здатність підтримувати й постійно відновлювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків, забезпечувати стійкість соціальних утворень. Е.Дюркгейм вважав, що основою стійкості та єдності суспільства є колективна свідомість, наявність спільної волі, які можуть стримати розвиток згубної сили людського егоїзму. Стійкість суспільства, на думку Р.Мертон, зберігається завдяки наявності фундаментальних цінностей, які засвоюються спільнотою індивідів, а на думку Е.Шилза, – завдяки владі, що забезпечує контроль над усією територією і нав'язує відповідну систему цінностей;

- автономність, саморегуляція, саморозвиток, що забезпечуються тими інститутами й організаціями та на підставі тих норм, принципів, традицій і цінностей, які виникають у самому суспільстві. Суспільство здатне без втручання зовнішніх сил створювати для людей такі форми організації та умови їх життя, які необхідні для задоволення їхніх потреб, їхнього самоствердження й самореалізації.

З врахуванням сказаного можна дати наступне соціологічне визначення суспільства:

Суспільство - це сукупність людей, об'єднаних історично складеними формами їх взаємозв'язку і взаємодії з метою задоволення своїх потреб, що характеризується стійкістю і цілісністю, самовідтворенням і самодостатністю, саморегулюванням і саморозвитком, досягненням такого рівня культури, коли,

з'являються особливі соціальні норми і цінності, що лежать в сонові взаємозв'язку і взаємодії людей.

Суттєві ознаки і характеристики суспільства, дають змогу трактувати його як соціальну систему, як цілісність, що має якості, котрих немає у жодній з її складових. Соціологічне вивчення суспільства як соціальної системи розпочинається з виявлення його складових і принципів дії механізму, котрий їх пов'язує і забезпечує цілісність.

2. Системний аналіз суспільного життя

Суспільство неоднорідне і має свою внутрішню будову і склад, включаючи велику кількість соціальних явищ і процесів. Складовими елементами суспільства є люди, соціальні зв'язки і дії, соціальні взаємодії і відносини, соціальні інститути і організації, соціальні групи, спільності, соціальні норми і цінності та ін. Кожний з них знаходиться в більш чи менш тісному взаємозв'язку з іншими, займає специфічне місце і відіграє своєрідну роль в суспільстві.

Отже, під суспільством як соціальною системою в соціології розуміється велика упорядкована сукупність соціальних явищ і процесів більш чи менш міцно взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним і утворюючих єдине соціальне ціле.

В самій соціології структура суспільства розглядається в різноманітних ракурсах. Так, в такому випадку, коли виявляється детерміністський (причинно-наслідковий) зв'язок соціальних явищ і процесів, їх субординація, суспільство звичайно розглядається (напрямок в марксистській соціології) як цілісна система, що включає чотири основні сфери – економічну, соціальну, політичну і духовну (ідеологічну). По відношенню до суспільства в цілому кожна з цих сфер суспільного життя виступає як його підсистема, хоч в іншому зв'язку вона сама може розглядатись як особлива система. При цьому кожна попередня цих систем впливає на послідувачі, які, в свою чергу, мають зворотний вплив на попередні.

В іншому зв'язку коли на перший план висувуються характер, тип соціальних зв'язків, суспільство як соціальна система включає слідує підсистеми: соціальні спільності (групи), соціальні інститути і організації, соціальні ролі, норми і цінності. Кожна з них і тут представляє собою достатньо складну соціальну систему, що має свої підсистеми.

За рівнем узагальнення матеріалу соціологічне вивчення суспільства як соціальної системи включає три взаємозв'язані аспекти:

а) вивчення «суспільства взагалі», тобто виділення всезагальних, універсальних ознак, зв'язків і станів суспільства (у тісному зв'язку з соціальною філософією);

б) вивчення конкретно історичних типів суспільств, ступенів розвитку цивілізації;

в) вивчення окремих конкретних суспільств, тобто суспільств реально існуючих країн і народів .

Основою суспільства як соціальної системи, як вже було вказано, є індивіди, соціальні дії, взаємодії та відносини, що є стійкими і відтворюються в історичному процесі, переходячи з покоління в покоління.

Елементарною частиною будь-якої соціальної діяльності людей є соціальна дія. Термін цей запровадив у соціологію М.Вебер, який розумів соціальну дію як таку, що є усвідомленою і співвідносною з діями інших людей або орієнтованою на них.

Враховуючи те, що соціальна дія завжди усвідомлена, необхідно знати, що спонукає людину до неї. Тут постає питання про мотивацію.

Мотивація - це сукупність факторів, що спонукають до дії. В першу чергу це потреби, які можуть бути фізіологічними (їжа, відпочинок, секс та інші), а також потреби в безпеці, спілкуванні, визнанні, статусі тощо.

Соціальна дія є кроком до формування соціальної взаємодії. Здійснюючи соціальну дію особистість відчуває на собі дію інших, а отже, відбувається обмін діями, тобто соціальна взаємодія.

Соціальна взаємодія - це система взаємообумовлених соціальних дій. Вони пов'язані циклічною причинною залежністю, коли дії однієї особистості є одночасно причиною і наслідком відповідних дій іншої особистості. Найбільш загальними типами взаємодій є: співробітництво та суперництво.

Соціальні взаємодії пов'язані із взаємними очікуваннями того чи іншого типу поведінки по відношенню один до одного. Такі очікування можуть бути епізодичними, невизначеними, або стійкими і сталими.

Якщо взаємодії набувають стійкого характеру, взаємні очікування індивідів постійно змінюються і в той же час з'являються стійкі соціальні очікування, які надають взаємодії досить упорядкованого та передбачуваного вигляду.

Такі упорядковані та стійкі взаємодії називаються соціальними відносинами.

Необхідною передумовою соціальної інтеграції і стабільності суспільства є наявність загальносуспільної системи цінностей - спільної мови, спільних ідеалів, моральних норм, вірувань тощо.

Конкретним механізмом, що забезпечує соціальний порядок, інтеграцію, стійкість суспільства, його відтворення, є соціальні інститути.

Соціальні інститути - це стабільна та інтегрована сукупність соціальних зв'язків, норм, ролей і статусів, цінностей та вірувань, які регулюють всі сфери суспільного життя. Головним завданням соціальних інститутів є задоволення основних життєвих потреб.

3. Типології суспільств

Типології будь-яких соціальних явищ (наприклад, держав, партій, особистості, конфліктів), можна розглядати як метод наукового пізнання, який полягає у диференціації різних суспільств за певною ознакою з наступним їх групуванням та схожими рисами. Вдаючись до типологічного описання суспільств, дослідники мають можливість порівняти різні суспільства, систематизувати знання про них, досягаючи істини у процесі пізнання суспільної організації людського життя.

Серед різних типологій суспільств, яких нараховується не один десяток, виокремимо найбільш широко вживані та розповсюджені.

Марксистська типологія суспільств відома з середини ХІХ століття, згідно з якою існують п'ять типів суспільств, сутнісні риси яких зумовлені існуючим способом виробництва, і які поділяються на: первісні; рабовласницькі; феодальні; капіталістичні та комуністичні.

Технократична типологія суспільств, яка набула особливої популярності у другій половині ХХ століття. Згідно з нею, виділяють три типи суспільств: а) доіндустріальні, або традиційні, які ґрунтуються на сільськогосподарській цивілізації, а технологічну основу їх складає ручна праця; б) індустріальні, які ґрунтуються на індустріальній цивілізації, а технологічну основу їх складає машинна праця; в) постіндустріальні, які базуються на інформаційно-комп'ютерній цивілізації, а технологічну основу їх складають знання, інформація.

Термін «постіндустріальне суспільство» був введений в науковий обіг американським соціологом Д.Рісменом у 60-х роках ХХ століття, а широкого розповсюдження набув з виходом однойменної книги Д.Белла в 1973 році.

Постіндустріальне суспільство він розглядає як таке, в економіці якого пріоритетними стають не галузі виробництва товарів, а виробництво послуг, проведення наукових досліджень, розвиток освіти, підвищення якості життя. На думку Д.Белла, провідним класом у такому суспільстві стає новий клас, представлений технічними фахівцями, технократами, експертами, консультантами.

Прибічниками теорії постіндустріалізму виступають багато західних вчених, які використовують різну термінологію, зберігаючи єдність у розумінні сутнісних рис постіндустріального суспільства.

Так, Р.Дарендорф вживає термін «посткапіталістичне суспільство», А.Етціоні – «пост сучасне», Е.Тоффлер, Р.Арон – «інформаційне», З.Бжезинський – «технотронне».

Досить часто вживаною є історична типологія суспільств. У загальних рисах вона окреслена Е.Гіденсом. Згідно з нею, виокремлюють два типи суспільств: ранні (суспільства мисливців, збирачів, скотарські, аграрні, традиційні) та сучасні типи. Останні, у свою чергу, поділяються на:

- суспільства першого світу (від ХVІІІ століття дотепер) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія;

- суспільства другого світу (від початку ХХ століття до початку 90-х років ХХ століття) – СРСР, держави Східної Європи, які згодом, внаслідок політичних та економічних реформ, переходять до суспільств першого світу.

- суспільства третього світу (від ХVІІІ століття, коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни;

- «нові» індустріальні країни – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань.

Крім того, достатньо розповсюдженою є типологія суспільств світу за політичними режимами, згідно з якою виділяються демократичні, авторитарні та тоталітарні суспільства. Близькою до цієї є типологія, запропонована

К.Поппером у книзі «Відкрите суспільство та його вороги». Він розподіляє всі суспільства на відкриті (демократичного типу, з пріоритетом прав людини) та закриті (тоталітарного та авторитарного типу з утиском прав та свобод людини).

Наприкінці ХХ століття набула популярності макросоціологічна концепція «золотого мільярду», згідно з якою існують високорозвинені суспільства за рахунок матеріального виробництва, перш за все, які здатні забезпечити своїм членам (а це приблизно мільярд населення Землі) гідне життя, і решта суспільств, що становлять джерело дешевої сировини і дешевої робочої сили для високорозвинених суспільств.

Підводячи підсумки розгляду даного питання підкреслимо, що кожна з наведених типологій суспільств має право на існування, базується на власних теоретико-методологічних засадах, має відповідний понятійний апарат, за допомогою якого можуть бути розкриті змістовні характеристики суспільств.

4. Характерні особливості сучасного суспільства

Сучасне постіндустріальне суспільство - це стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству.

Характеризуючи цей тип суспільства потрібно підкреслити, що воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості.

Потрібно звернути увагу на те, що у постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері згасає роль національної держави, відбувається децентралізація політичної влади, яка частіше делегується згори донизу. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій.

Постіндустріальне суспільство також характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур.

Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура - інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією - гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки. З одного боку, прогрес і добробут, з іншого - скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації. Модернізація є системою науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізмом забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють два види модернізації: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення найбільш розвинутих країн, формою «доганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, Росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова 1985 р.). Така модернізація здійснюється завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак, в Японії за короткий час вона трансформувалася в органічну.

Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури. Її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Теорія «модернізації» містить такі стрижневі ідеї:

а) розвинутою може вважатися тільки та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у силу раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу в структурі населення;

б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до «традиційних», або до «перехідних»;

в) зразком розвиненості є західні країни (саме тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»);

г) модернізованість, розвиненість - комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Пізніше виникла теорія «запізнілої модернізації», її автори виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім - постіндустріальною. А запозичення «раціональних» соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводить до «ірраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі.

Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в українському суспільстві. Слід брати до уваги й те, що:

- «запізніла модернізація» може поставити суспільство у зовнішню залежність;
- модернізація може бути успішною за різкого зростання чисельності середнього класу, його високої соціальної мобільності;
- успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти;
- успішна модернізація потребує широкої соціальної опори, мобілізації соціального потенціалу, здатності населення спрогнозувати користь від неї, авторитету лідера.

В Україні набуття державної незалежності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася односторонньо - як відокремленість від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства. На думку К.Фрідріха та З.Бжезинського, посттоталітарний синдром характеризують:

- переважання ролі окремих інтересів над загальним ;
- встановлення ідеологічного вакууму;
- протести населення проти насильства та ігнорування натиску згори (як наслідок масового терору);
- демілітаризація суспільства (противага мілітаризації економіки, політики, свідомості за радянських часів);

- інформаційний плюралізм.

Серед вітчизняних вчених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напряму його трансформації. За словами А.Гальчинського, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими оцінками, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який «поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодалістичної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму» (Є.Суїменко).

Попри різнобій оцінок, майбутнє України - в досягненні цивілізованих засад суспільного буття.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке « суспільство»? Чому людина не може існувати поза суспільством?
2. Чи можна ототожнювати суспільство з державою? Поясніть.
3. Які історичні типи суспільства ви знаєте?
4. За якими критеріями можна здійснювати типологізацію суспільства? Наведіть приклад.
5. В чому полягає різниця між доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільством?
6. До якого типу суспільства ви віднесли б сучасну Україну?
7. Що слід розуміти під терміном «модернізація суспільства»?

Тема 5. Соціальна структура суспільства

План

1. Соціальна структура і соціальна стратифікація
2. Типи стратифікаційних систем
3. Соціальна мобільність.

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 9, 10.

Ключові поняття: соціальна структура суспільства, класи, соціальна стратифікація, рабство, стани, соціальна мобільність, індивідуальна/групова/організована мобільність, маргінали, маргіналізація.

1. Соціальна структура і соціальна стратифікація.

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілістю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. На підставі цього ми можемо стверджувати, що кожна соціальна система, в тому числі й суспільство, має певну соціальну структуру.

Саме в цій темі ми повинні визначити з чого складається соціальна структура суспільства та що є підґрунтям для соціальної стратифікації.

Соціальна структура суспільства – це ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Це розподіл суспільства на окремі спільноти (класи, групи), вказує на різне положення людей один до одного з огляду на багаточисельні критерії. Основними елементами соціальної структури є індивіди, тобто люди, які займають певні **соціальні статуси** в суспільстві та виконують у ньому певні **соціальні ролі**. На підставі статусно-ролевих принципів і відбувається об'єднання індивідів у групи та інші соціальні спільноти.

Види соціальної структури суспільства:

1. **Соціально-територіальна підструктура** – це структура, яка охоплює територіальні спільноти (міське, сільське населення, поселенські групи). Формується на підставі нерівномірності розміщення виробництва й розселення людей.

2. **Соціально-професійна підструктура** – це сукупності існуючих у суспільстві професійних груп і відносини між ними. Обумовлена професійним розподілом праці та спеціалізацією.
3. **Соціально-класова підструктура** – це соціальні класи, верстви, групи, касти, стани. Виникає як результат роз'єднання людей. Відображає картину соціальної нерівності.
4. **Соціально-етнічна підструктура** – це історичні спільноти людей – рід, плем'я, народність, нація, етнос. Виникає як результат об'єднання людей територією, економікою, культурою, звичаями, традиціями, психологічними особливостями.
4. **Соціально-демографічна підструктура** – це структура, яка зумовлена статтю, віком (чоловіки, жінки, діти, молодь, особи працездатного віку, пенсіонери).

Отже, соціальна структура суспільства в його вертикальній проекції є ієрархічно організована сукупність статусів, груп, верств та класів. Факт нерівності зумовлює розвиток і зміну соціальної структури. Нерівність людей виявляється у різних аспектах їх буття. Але про соціальну нерівність йдеться тільки тоді, коли вона за якимось критерієм закріплена інституціонально як базовий принцип вертикальної класифікації людей. Наприклад, у простих суспільствах соціально значущими були належність до певного роду, стать, вік,

що відповідно трансформувалися в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. Соціологія соціальну нерівність розглядає як результат **соціальної стратифікації**.

Соціальна стратифікація – це поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Теорію соціальної стратифікації було створено на початку 40-х років ХХ ст. американськими соціологами Т. Парсонсом, Р. Мертоном, К. Девісом та іншими вченими, які вважали, що вертикальна класифікація людей та їх груп спричинена розподілом функцій у суспільстві. На їх думку, кожна страта поєднує тих людей, які мають приблизні доходи, владу, освіту та престиж.

Економічне вимірювання стратифікації визначається багатством та доходом. Доход – це кількість грошових надходжень індивіда або родини за певний період часу (місяць, рік). Багатство – це те, чим люди володіють.

Освіта вимірюється числом років навчання в державній або власній школі або вищому навчальному закладі.

Влада – це можливість окремих індивідів та соціальних груп нав'язувати свою волю іншим людям незалежно від їх бажання та мобілізувати ресурси для досягнення мети.

Престиж – це повага, якою в суспільній думці користується та чи інша професія та рід занять.

Суттєво, що для кожної соціальної страти характерні певні форми використання матеріальних та культурних благ, а також певний уклад життя.

Признаками, які дозволяють бачити цю сторону стратифікації, є:

- Використання життєвих благ, наприклад, район проживання, місця відпочинку, якість медичного обслуговування та ін..
- Використання культурних благ, наприклад, об'єм та характер соціальної інформації, освіти та культурної продукції.
- Характер сімейних відносин, наприклад, тип домашнього господарства, форма виховання дітей, чоловічі та жіночі ролі.
- Характер неформальних зв'язків, наприклад, коло спілкування, норми неформального спілкування та зв'язків.

Таким чином, соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне становище. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства.

2. Типи стратифікаційних систем

В цьому питанні ми повинні розкрити основні види та типи соціальної стратифікації. Простратифікувавши населення країни, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається.

Стратифікаційна система – це система регульованої нерівності, при якій члени суспільства знаходяться вище або нижче відповідно до прийнятих степенів різниць.

Соціологи розрізняють **закриті** та **відкриті** типи соціальної стратифікації.

Соціальну структуру, члени якої з легкістю змінюють свій соціальний статус, називають відкритою системою стратифікації. До цієї системи

відносяться **класи**. У відкритій системі можливі і бажані переміщення з одного класу в інші.

Соціальну структуру, члени якої з великим трудом змінюють свій соціальний статус, називають закритою системою стратифікації. До такої системи відносять рабство, касти й стани.

Розглянемо їх детальніше.

Почнемо з закритого типу стратифікаційної системи, яка включає в себе рабство, касти, стани.

Рабство – це економічна, соціальна та юридична форма закріплення людей. Рабство було граничною формою нерівності, при якій одні люди володіли іншими. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

Касты – це така соціальна група, членство в якій людина зобов'язана виключно народженню. У різних регіонах поділ на касты має різні форми. Особливо характерні вони для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про “переселення душі”. Сподівання на те, що в “наступному” житті його каста підвищиться, спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.

Станы – це соціальна група, яка має закріплені звичаї та юридичні закони, права та обов'язки. Для цієї системи, яка включає кілька страт, характерна ієрархія, виражена у нерівності їх положення та привілей. Станы властиві європейському феодалізму. До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До нижчого – духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану – вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

Далі розглянемо відкритий тип стратифікації, до якого відносять класи.

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

Цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму. Її основоположник К.Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін. Якщо належність до соціальної страти в рабстві, кастах та станах фіксувалося офіційно – правовими або релігійними нормами, то в класовому суспільстві все зовсім інакше. Ніякі правові документи не

регламентують місце індивіда у соціальній структурі. Кожна людина має право переходити, при наявності здібностей, освіти чи доходів, з одного класу до іншого.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи: **вищий, середній та нижчий клас.**

До вищого класу зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство).

Феномен середнього класу сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному. Головними характерними ознаками цього класу виступають такі:

- по-перше, це сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, виконуючи функцію соціального посередника;
- по-друге, це порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності;
- по-третє, це елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх рядах найбільш кваліфікованих та найдіяльніших кадрів суспільства. Професійний склад його охоплює наукових і інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад та т. ін.. Середній клас складає приблизно 80 відсотків західного суспільства;
- по-четверте, це більшість населення високорозвинутих західних країн, що є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм.

До нижчого класу належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної освіти.

Таким чином, основною характеристикою класової стратифікаційної системи є відносна гнучкість її меж. Класова система залишає можливості для пересування по соціальних сходах.

3. Соціальна мобільність

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Соціальна мобільність – це міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність до соціальних переміщень.

Соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у зміні класової належності індивідів, у переходах з однієї внутрікласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки.

Соціологи розрізняють основні види, типи та форми соціальної мобільності.

Види соціальної мобільності:

1. Міжпоколінна, яка припускає, що діти досягають більш високої або низької соціальної позиції, ніж їх батьки.
2. Внутріпоколінна, яка має місце там, де одні й ті ж індивіди протягом життя кілька разів змінювали свої соціальні позиції.

Типи соціальної мобільності:

- Вертикальна мобільність – це зміна становища індивіда, яка підвищує або знижує його соціальний статус. У залежності від напрямку переміщення існують висхідна (соціальний підйом, рух вгору) та низхідна (соціальний рух донизу) мобільність.
- 4. Горизонтальна мобільність – перехід з однієї соціальної групи до іншої, яка розташована на тому ж рівні. Різновидом горизонтальної мобільності є географічна мобільність. Вона зумовлює не зміну статусу або групи, а переміщення з одного місця до іншого при збереженні соціального статусу.

Форми соціальної мобільності:

- Індивідуальна мобільність – переміщення вгору, вниз або по горизонталі відбувається у кожної людини незалежно від інших.
- Групова мобільність – переміщення відбуваються колективно, наприклад в ході соціальної революції.
- Організована мобільність – переміщення індивіда або цілих груп керується державою.
- Структурна мобільність – переміщення, викликані змінами в соціальній структурі економіки суспільства.

Можна виділити **основні показники соціальної мобільності:**

1. Дистанція мобільності – кількість сходин, на які вдалося піднятися чи опуститися індивідам.
2. Об'єм мобільності – число індивідів, які перемістилися по соціальних сходах у вертикальному напрямку за певну кількість часу.

Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини:

- структурні зрушення в економіці;
- зміни характеру й змісту суспільного розподілу праці й відносин власності;
- послаблення закріпленості працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності.

Соціальні переміщення між групами складні, супроводжуються певними соціальними наслідками, найістотнішим з яких є постійна наявність перехідних (маргінальних) верств щодо певних соціальних спільнот.

Якщо у суспільстві відбуваються інтенсивні соціально-економічні зміни, то у ньому зростає проблема маргіналізації населення.

Маргінали (від лат. “який знаходиться на межі”) – це індивіди і групи, які знаходяться за рамками характерних для даного суспільства основних структурних підрозділів або пануючих норм та традицій.

Маргіналізація супроводжується втратою індивідом суб'єктивної ідентифікації з певною групою, зміною соціально-психологічних устроїв. Головними признаками маргіналізації є роз'єднання соціальних, економічних та духовних зв'язків.

Отже, соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у зміні класової належності індивідів, у переходах з однієї групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки.

Питання для самоперевірки:

1. Дайте визначення соціальної структури суспільства.
2. Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.
3. В чому полягає сутність соціально-класової теорії?
4. Які фактори впливають на формування класів?
5. Що таке соціальна стратифікація та соціальна страта? Які основні причини появи теорії соціальної стратифікації?
6. Назвіть основні страти українського суспільства.
7. Назвіть спільні і відмінні риси соціально-класової теорії та теорії соціальної стратифікації.

8. Що таке соціальна мобільність? Які Ви знаєте види соціальної мобільності?
9. Назвіть приклади соціальної мобільності, що мали місце у Вашому житті.

Тема 6. Соціологія особистості

План

1. Поняття особистості. Особистість як суб'єкт суспільних відносин. Взаємовідносини особистості та суспільства.
2. Рольові теорії особистості. Соціальний статус.
3. Формування особистості в процесі соціалізації.
4. Особливості соціалізації особистості в умовах сучасної України.

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 9, 10.

Ключові поняття: людина, індивід, особистість, соціальний статус, соціальна роль, теорія саморегуляції соціальної поведінки, рольова теорія особистості, рольовий конфлікт, соціалізація, імітація, ідентифікація, девіантна поведінка.

Питання 1. Поняття особистості. Особистість як суб'єкт суспільних відносин

1. Первинним агентом соціальної взаємодії і соціальних відносин є особистість.

Так що ж таке особистість? Для того, щоб відповісти на це запитання, необхідно перш за все провести розмежування понять: «ЛЮДИНА», «ІНДИВІД», «ОСОБИСТІСТЬ».

Поняття «ЛЮДИНА» вживається для характеристики загальних якостей та здібностей, що є в кожній людині. Це поняття підкреслює наявність в світі такої особливої історично розвинутої спільності як людський рід (*homo sapiens*), тобто людство, яке відрізняється від усіх інших матеріальних систем тільки йому властивим способом життєдіяльності. Дякуючи цьому способу життєдіяльності людина на всіх етапах історичного розвитку, в усіх куточках земної кулі залишається ідентичною сама собі, зберігаючи відповідний онтологічний статус.

І так, існує людство як специфічна матеріальна реальність. Але людство як таке самостійно не існує. Живуть і діють конкретні люди. Існування конкретних представників людства визначається поняттям «ІНДИВІД».

Індивід – це одинокий представник людського роду, конкретний носій всіх соціальних і психологічних рис людства: розуму, волі, потреб, інтересів тощо.

Поняття «індивід» в цьому випадку вживається в значенні «конкретної людини». При такій постановці питання це фіксується як особливості дії різних біологічних факторів (вікових особливостей, статі, темпераменту), так і відмінностей умов життєдіяльності людини. Але повністю абстрагуватися від дії цих факторів неможливо, Очевидно, що існують великі відмінності між життєдіяльністю дитини і дорослої людини, людини первісного суспільства і більш розвинутих історичних епох.

Щоб визначити конкретно-історичні особливості розвитку людини на різних рівнях її індивідуального та історичного розвитку, поряд з поняттям “індивід” використовують поняття **“ОСОБИСТІТЬ”**. Індивід в даному випадку розглядається як початок відліку для формування особистості від початкового стану для онто – і філогенезу людини. **Особистість – підсумок розвитку індивіда, найбільш повне втілення всіх людських якостей.**

Особистість є об’єктом вивчення для цілого ряду гуманітарних наук, і перш за все, для філософії, психології і соціології.

Філософія розглядає особистість з точки зору її місця в світі як суб’єкту діяльності, пізнання та творчості.

Психологія вивчає особистість у вигляді сталої цілісності психічних процесів, якостей та відносин: темпераменту, характеру, здібностей, волевих якостей.

Соціологічний підхід виділяє в особистості соціальнотипове. Основна проблематика соціологічної теорії особистості пов’язана з процесом формування особистості і розвитку її потреб в нерозривному зв’язку з функціонуванням та розвитком соціальних здібностей, дослідженням закономірного зв’язку особистості і соціальної групи, регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості.

Ми сформулювали деякі найбільш загальні принципи підходу до вивчення особистості в соціології.

2. Рольові теорії особистості. Соціальний статус.

Але соціологія має багато теорій особистості, які відрізняються одна від одної кардинальними методологічними установками. Це: 1) теорія особистості як суб’єкта і об’єкта діяльності та спілкування в марксистській соціології; 2) теорія зеркального Р.Дарендорфа, Р.Мінтона, Р.Мертонна, Дж.Міда; 3) рольова теорія Райта Лінтона і Толкотта Парсонса; 4) теорія референтної групи; 5) теорія установок; 6) окремі гілки необіхевіоризму в соціології та ін. Розглянемо деякі з них.

В **марксистській** теорії особистості головний акцент зміщується в бік взаємодії особистості і суспільства. Особистість з точки зору цього напрямку розглядається як цілісність соціальних якостей людини, як відповідним чином реалізована в індивіді інтеграція соціальних відносин даного суспільства, як продукт історичного розвитку, результат включення індивіда в соціальну систему внаслідок активної предметної діяльності і спілкування. Загальні соціальні умови подані, перш за все, економічними відносинами, від яких залежить соціальна структура суспільства, тобто: розподіл суспільства на класи; соціальна диференціація; закріплення суспільного розподілу праці.

Велику увагу марксистська соціологія приділяє ідеології, яка є компонентом загальних соціальних умов, а також духовній культурі, що акумулює історично складені традиції та звичаї даного суспільства. Соціальна структура і суспільний розподіл праці, на думку марксистів, є головним елементом, який спричиняє всі соціальні відносини і відносини в духовній сфері, так як вони визначають специфіку інтересів різних класів і соціальних прошарків суспільства.

Важливим компонентом макрооточення є соціальні інститути, які пов'язані з соціальною структурою, а також з ідеологічними відносинами.

Загальні соціальні умови визначають специфічні соціальні умови життя людей. До останніх відносять, перш за все, соціальний стан індивідів, тобто, належність до відповідної соціальної групи та місця в системі соціальних позицій. Соціальний стан індивідів прямо пов'язаний з характером і змістом праці та умовами життя, з його статтю, віком, етнічною та релігійною ознакою, сімейним станом та положенням в системі управління суспільними процесами. Його соціальне положення через умови праці та побуту включає і його близьке соціальне оточення – соціальні зв'язки, в яких людина “навчається” рольовій поведінці.

Таким чином, система **“особистість як об'єкт”** постає в якості відповідної системи наукових понять, що відображають деякі суттєві якості нормативних вимог, що висуваються соціальними спільнотами їх членам.

Велике значення в марксистській соціології приділяється дослідженню суб'єктивних якостей особистості, що формуються в процесах предметної діяльності і відтворюються у відповідних якостях свідомості, різноманітних творчих проявах, включаючи активне формування нових суспільно необхідних функцій і зразків поведінки. На малюнку розгорнуто зміст системи **“особистість як суб'єкт”**. Соціальні умови (загальні і специфічні) позначаються на інтересах індивіда. Через соціальний інтерес здійснюється зворотний зв'язок – від суб'єкта до його соціальної поведінки, тобто, люди діють, переслідуючи відповідні соціально обумовлені

Психофізичні загальної і специфічні якості індивіда соціальні умови, тобто, макро-і- мікросередовища умов життя інтереси. При цьому на основі динамічної системи потреб і минулого досвіду суб'єкт формує відповідні відносно стійкі переваги (диспозиції) до сприйняття і способу дій в різних конкретних ситуаціях. Формування нових потреб, інтересів і диспозицій стимулює творчу нестереотипну поведінку, вихід на межі жорстких рольових розпоряджень, можливих лише при умовах розвинутої самосвідомості.

Особистість як суб'єкт соціальних відносин, перш за все, характеризується автономністю, відповідною мірою незалежності від суспільства, здатною протиставити себе суспільству. Особиста незалежність пов'язана з умінням володіти собою, що передбачає в свою чергу, наявності у особистості самосвідомості, тобто, не просто свідомості, мислення і волі, а здатність до самоаналізу, самооцінки і самоконтролю.

Самосвідомість особистості трансформується в життєву позицію. Життєва позиція являє собою принцип поведінки, заснований на світоглядних установках, соціальних цінностях, ідеалах і нормах особистості, готовності її до дії.

Значення світоглядних і ціннісно-нормативних факторів в житті особистості пояснює **ДИСПОЗИЦІЙНА** (від лат. *dispositio* – розташування) **ТЕОРІЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ**. Родоначальниками цієї теорії були американські соціологи Т.Знанецький і Ч.Томас.

Диспозиційна теорія дозволяє встановити зв'язки між соціологічною і соціально-психологічною поведінкою особистості. Диспозиція особистості означає налаштованість особистості до відповідного сприйняття умов діяльності і до відповідної поведінки в цих умовах. Диспозиції поділяють на вищі і нижчі. Вищі диспозиції регулюють загальний напрямок поведінки особистості. Вони включають в себе:

- 1) концепцію життя та ціннісні орієнтації;
- 2) узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти і ситуації;
- 3) ситуативні соціальні установки як налаштованість до сприйняття і поведінки в даних конкретних умовах, в даному предметному і соціальному середовищі.

Нижчі диспозиції – це поведінка у відповідних сферах діяльності, спрямованості вчинків в типових ситуаціях. **Вищі особисті диспозиції**, що є продуктом загальних соціальних умов і відповідаючи найбільш важливим потребам особистості, потребам гармонії з суспільством, активно впливають на нижчі диспозиції.

II. Значне місце в соціології особистості займає РОЛЬОВА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ. Основні положення цієї теорії були сформульовані американськими соціологами Дж.Мідом і Р.Мінтоном, а також активно випрацьовувалися Р.Мертонем і Т.Парсонсом і німецьким соціологом Р.Дарендорфом. В чому ж полягають основні положення цієї теорії?

Рольова теорія особистості описує її соціальну поведінку двома основними поняттями: “соціальний статус” і “соціальна роль”. Що означають ці поняття? Кожна людина в соціальній системі займає декілька позицій. Кожна з цих позицій передбачає відповідні права і обов'язки і називається СТАТУСОМ. Людина може мати декілька статусів. Але частіше всього тільки один статус визначає положення людини в суспільстві. Цей статус називається головним, або інтегральним. Часто буває, що головний або інтегральний статус обумовлений посадою людини (наприклад, директор підприємства, професор тощо). Соціальний статус визначається як в зовнішній поведінці і вигляді (одяг, жаргон і інших ознаках соціальної і професійної належності), так і внутрішній позиції (в установках, ціннісних орієнтаціях, мотиваціях і т.п.). Соціологи відрізняють визначені та набуті статуси.

Визначений статус – це нав'язаний суспільством статус, незалежно від зусиль і заслуг індивіда. Він обумовлюється етнічним походженням, місцем народження, сім'єю тощо.

Набутий статус (досягнутий) визначається зусиллями самої людини (наприклад, письменник, генеральний секретар, директор).

Виділяють також природний та професійно-посадовий статуси.

Природний статус особистості передбачає значні і відносно стійкі характеристики людини (чоловіки і жінки, дитина, юнак, зріла людини, пожилий чоловік тощо).

Професійно-посадовий статус – це базисний статус особистості дорослої людини, частіше всього він є основою для інтегрального статусу. В ньому

фіксується соціальне, економічне і виробничо-технічне становище (банкір, інженер, адвокат тощо).

Соціальний статус визначає конкретне місце, яке займає індивід в даній соціальній системі. Сукупність вимог, що виставляються індивіду суспільством, створюють зміст соціальної ролі.

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – це сукупність дій, що повинна виконувати людина, яка займає даний статус в соціальній системі. Кожний статус, як правило, включає ряд ролей. Сукупність ролей, що витікають з даного статусу називають рольовим набором. Марксистська соціологія якісно відрізняє інституціоналізовані і конвенціональні (за походженням) ролі. Перші є провідними, так як витікають із соціальної структури суспільства, а другі виникають відносно довільно в групових взаємодіях і передбачають суб'єктивний відтінок.

Одна з перших спроб систематизації ролей була започаткована Т.Парсонсом. Він рахував, що люба роль описується 5 основними характеристиками:

- 1) емоційною – одні ролі потребують емоційної стриманості, інші – розкутості;
- 2) способом отримання – одні диктуються, інші завойовуються;
- 3) масштабом – частина ролей сформульована і суворо лімітована, інша – розмита;
- 4) формалізацією – дія в суворо установлених правилах або довільно;
- 5) мотивацією – на особистий прибуток, чи на загальне благо.

Люба роль характеризується деяким набором цих п'яти якостей.

Соціальну роль слід розглядати в двох аспектах:

- а) рольового очікування;
- б) рольового виконання.

Між цими двома аспектами ніколи не буває повного співпадіння. Але кожний із них має велике значення в поведінці особистості. Наші ролі визначаються, перш за все тим, чого чекають від нас інші. Ці очікування асоціюються зі статусом, який має дана особистість. Якщо хтось не хоче грати ролі у відповідності з нашими очікуваннями, то він вступає у відповідний конфлікт з суспільством. Наприклад, батьки повинні турбуватися про дітей, близький товариш не повинен бути байдужим до наших проблем і т.п.

Рольові вимоги (розпорядження, вимоги та очікування відповідної поведінки) втілюються в конкретних соціальних нормах, які згруповані навкіль соціального статусу.

В нормативній структурі соціальної ролі виділяють, як правило, 4 елементи:

- 1) описування типу поведінки, яка відповідає даній ролі;
- 2) розпорядження (вимоги), що пов'язані з даною поведінкою;
- 3) оцінка виконання розпорядчої ролі;
- 4) санкція – соціальні наслідки тієї чи іншої дії в межах вимог соціальної системи. Соціальні санкції по своєму характеру можуть бути етичними, що реалізуються безпосередньо соціальною групою через її поведінку (наприклад, зневага), або юридичними, політичними, екологічними нормами, які реалізуються через діяльність конкретних соціальних інститутів.

Сутність соціальних санкцій полягає в тому, щоб стимулювати людину до відповідного типу поведінки. Вони являються одним із найважливіших елементів соціального регулювання.

Слід зазначити, що люба роль не є чистою моделлю поведінки. Головним елементом, що зв'язує рольові очікування і рольову поведінку є характер індивіда. Це означає, що поведінка конкретної людини не вміщується в чисту схему. Вона є продуктом унікального, властивого тільки їй способу інтерпретації і тлумачення ролей.

Оскільки кожна людина виконує декілька ролей в масі різних ситуацій, між ролями може виникнути конфлікт. Ситуація, в якій людина стикається з необхідністю задовольняти потреби двох і більше розбіжних ролей, називається **рольовим конфліктом**. Конфлікт створює стресову ситуацію, і необхідно вишукувати способи гармонізації ролей.

3. Формування особистості в процесі соціалізації.

Особистість як об'єкт суспільних відносин розглядається в соціології в контексті двох взаємопов'язаних процесів – **СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ**.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в даному суспільстві.

Соціологія охоплює всі процеси приєднання до культури, навчання і виховання, з допомогою яких людина отримує соціальну природу і здібність бути учасником соціального життя. В процесі соціалізації приймає участь все оточення індивіда: сім'я, сусіди, дитячі заклади, школа, засоби масової інформації та ін. Для успішної соціалізації, на думку амер. соціолога Д.Смелзера, необхідна дія трьох фактів:

- 1) очікування;
- 2) зміна поведінки;
- 3) бажання відповідати цим очікуванням.

Процес формування особистості, на його думку, проходить по трьох різних стадіях:

- 1) стадії наслідування та копіювання дітьми поведінки дорослих;
- 2) ігрової стадії, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі;
- 3) стадії групових ігр, на котрій діти вчаться розуміти, що від них чекає ціла група людей.

Одним з перших виділив елементи соціалізації дитини **З.Фройд**. По Фройдю, особистість включає три елементи:

- 1) **“ІД”** – джерело енергії, що стимулюється бажанням до вдоволення;
- 2) **“ЕГО”** – втілюваний контроль особистості, на основі принципу реальності;
- 3) **“СУПЕРЕГО”**, або етичний оцінювальний елемент.

Соціалізація пропонується Фройдом у вигляді процесу, що “розгортає” вроджені якості людини, в результаті якого проходять становлення ці три складові елементи особистості. Фройд виділяє 4 стадії, кожна з яких пов’язана з відповідними ділянками тіла, так звані ерогенні зони: оральна; анальна; фалічна і фаза полової зрілості.

Французький психолог Ж.Піаже, зберігаючи ідею різних етапів в розвитку особистості, робить акцент на розвитку пізнавальних структур індивіда і їх черговій перебудові в залежності від досвіду і соціальної взаємодії. Ці етапи змінюють один одного у відповідній послідовності:

- а) сенсорно-моторний (від народження до 2 років);
- б) операціональний (від 2 до 7 років);
- в) етап конкретних операцій (з 7 до 11 років);
- г) етап формальних операцій (з 12 до 15 років).

Згідно з Ж.Піаже, перші три етапи розвитку дитини мають універсальний характер; але не всі люди проходять через формально оперативний етап. Розвиток формально оперативної думки часто залежить від рівня й характеру шкільної освіти. Дорослі з низьким рівнем освіти продовжують тяжіти до конкретного мислення і зберігають значні рештки егоцентризму.

Багато психологів і соціологів підкреслюють, що процес соціалізації продовжується протягом усього життя людини, і стверджують, що соціалізація дорослих відрізняється від соціалізації дітей декількома моментами. Соціалізація дорослих швидше змінює зовнішню поведінку, в той час, як соціалізація дітей формує ціннісні орієнтації. Соціалізація дорослих розрахована на те, щоб допомогти людині набути відповідні навички, соціалізація в дитинстві в більшій мірі має справу з мотивацією поведінки. Психолог *Р.Гарольд* запропонував теорію в якій соціалізація дорослих розглядається не як продовження дитячої соціалізації, а як процес, в якому зникають психологічні прикмети дитини: відмовлення від дитячих міфів таких, наприклад, як всемогутність авторитету або ідеї про те, що наші вимоги повинні бути законом для навколишнього оточення.

Які ж механізми соціалізації? Уже З.Фройд виділив психологічні механізми соціалізації:

- імітацію
- ідентифікацію
- почуття сорому і вини.

Імітацією називається усвідомлена спроба дитини копіювати відповідну модель поведінки. Зразками для копіювання можуть виступати батьки, рідні, знайомі, друзі тощо.

Ідентифікація – це спосіб усвідомлення належності до тієї чи іншої спільності. Через ідентифікацію діти сприймають поведінку батьків, рідних, друзів, сусідів, їх цінності, норми, зразки поведінки як свої.

Імітація і ідентифікація є позитивними механізмами, оскільки вони націлені на засвоєння відповідного типу поведінки. Сором і вина є негативними механізмами, так як вони пригноблюють або забороняють деякі зразки поведінки. З.Фройд відзначає, що почуття сорому і вини тісно пов’язані між собою і майже

нерозлучні. Але між ними є відповідні відмінності. Сором, як правило асоціюється із враженням, що вас викрили і зганьбили. Це почуття зорієнтовано на сприйняття вчинків індивіда іншими людьми. Враження ж вини пов'язано з внутрішніми переживаннями, з самооцінкою людини своїх вчинків. Кара тут твориться самим над собою, де контрольною формою виступає совість.

Т.Парсонс і С.Белз застосовували поняття введені З.Фройдом до теорії соціальної дії і соціальних систем. Вони визначають імітацію як процес, з допомогою якого засвоюються специфічні елементи культури, особливі знання, уміння, обряди тощо. На їх думку імітація не має на увазі ніякого тривалого відношення з “моделлю”. Ідентифікація же означає внутрішнє освоєння людьми цінностей і визначає собою процес соціальної науки. Рівень ідентифікації визначається характером звички до “іншого”. Оскільки найбільш сильні звички в сім'ї, постільки сім'я рахується основною формою соціалізації. Але окрім сім'ї в цьому процесі приймає активну участь зовнішнє оточення індивіда, в тому числі і засоби масової інформації і комунікації.

Процес соціалізації досягає відповідного рівня завершеності при досягненні індивідом соціальної зрілості, яка характеризується придбанням особистістю інтегрального соціального статусу. Але в процесі соціалізації можливі і невдачі, збої. Проявленням недоліків соціалізації є збочена (девіантна) поведінка.

IV. В кожній країні є свої специфічні умови соціалізації особистості. Україна не є винятком в даному випадку. Не вдаючись в історичне минуле, що також дає підстави для визначення особливостей соціалізації особистості, спробуємо визначити чинники, що позитивно або негативно впливають на процес соціалізації особистості в сучасних умовах.

По-перше, з утворенням самостійної держави, українці отримали статус державотворчої нації. Завдяки цьому прискорився процес ідентифікації нації та соціалізації особистості.

По-друге, створено ряд нових демократичних соціальних та політичних інститутів, що сприяють якісному процесу соціалізації.

По-третє, якщо за радянських часів соціалізація проходила в атмосфері ідеологізованих соціальних інститутів (дитячий садок, школа, піонерська організація, комсомол, учбові заклади), то зараз ці соціальні інститути втратили ідеологічну окраску або зникли зовсім.

В-четвертих, іде процес переосмислення історії нації і її місця в світовому розвитку. Особистість починає усвідомлювати поняття “національні інтереси” та “національна безпека”.

В-п'ятих, у особистості з'явилась можливість вільного вибору норм соціальної поведінки.

В-шостих, в процесі соціалізації значно зросла роль засобів масової інформації та комунікації.

В-сьомих, з появою приватної власності на засоби виробництва зросла трудова активність та відбувається переорієнтація особистості в професійному плані.

Це лише ті показники, що лежать на поверхні, більш ретельний аналіз сучасної дійсності зможе виявити значно глибші пласти як позитивних, так і негативних тенденцій. Але і зараз уже можна відзначити ті риси, що не сприяють позитивному процесу соціалізації. Серед них можна відзначити:

- системна криза (політична та економічна), що затягнулася на десятиріччя створила великий прошарок маргіналів та люмпенів, який негативно впливає на процес соціалізації;
- досить повільно іде процес структуризації суспільства. Соціальна група ще не стала основним елементом соціалізації особистості і демократичних перетворень в суспільстві;
- криміналізація багатьох сфер суспільного життя призводить до високого рівня девіантності, суспільні норми втрачають вплив на поведінку індивіда;
- залишається невирішеним питання інформаційної безпеки, що стримує процес соціалізації та ідентифікації нації в цілому;
- значно затягнувся процес реформування та модернізації. Гальмується перехід до ринкових відносин, особливо в сільській місцевості: невирішеність питання з приватною власністю на землю;
- недосконалість і незнання особливо дітьми і молодими людьми законодавства, його розбіжність і суперечливість не сприяє правовій соціалізації особистості.

Питання для самоперевірки:

1. Соціалізація особистості – точки зору.
2. Соціалізація особистості – складові і механізми.
3. Соціалізація дорослих – чинники та особливості.
4. Теорії особистості у соціології: суб'єктна, рольова і диспозиційна.
5. Типологія особистості у соціології.
6. Девіантна поведінка особистості - чинники і прояви.
7. Позитивна девіантність.
8. Соціальний контроль та санкції до девіантів

Тема 7. Соціологія сім'ї

План

1. Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення.
2. Сім'я як соціальний інститут і як мала соціальна група.
3. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку.

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 9, 10.

Ключові поняття: сім'я, шлюб, моногамія, полігамія, полігінія, поліандрія, патріархальний/матріархальний/егалітарний шлюб.

Проблемна ситуація: Соціологія сім'ї поряд з іншими суспільствознавчими дисциплінами покликана зробити суттєвий внесок у зміцнення соціального інституту сім'ї шляхом розробки і впровадження наукових рекомендацій у соціально-демографічну політику, культурно-виховну діяльність державних і громадсько-освітніх організацій.

Соціологічний аналіз сім'ї дає змогу виявити основні тенденції і проблеми розвитку сучасної сім'ї, суперечності, що виникають як у сім'ї, так і у відносинах між сім'єю та суспільством, і тим самим знайти шляхи та засоби їх розв'язання. Вивчення теми допоможе студентам глибше з'ясувати процеси зародження сім'ї, становлення її основних функцій.

1. Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення

Сім'ї належить надзвичайна роль у життєдіяльності суспільства – через фізичну й соціокультурну зміну поколінь забезпечується можливість його існування.

Водночас функціонування сім'ї є результатом специфічних соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві. Отже, сім'я – це ніби проміжний стан між суспільством та індивідом.

Як складний і багатоплановий соціальний феномен, сім'я є об'єктом вивчення багатьох наук. окрім соціології, її вивчають соціальна філософія, соціальна психологія, економіка, педагогіка, право, етика, історія тощо. Кожна з цих наук має свій предмет вивчення. Так, соціальна психологія вивчає динаміку сімейних груп, сімейні конфлікти, економіка – сім'ю як головний споживчий, а за умов ринку й виробничий осередок; педагогіка зосереджує свою увагу на виховній функції сім'ї, право – на правових взаєминах членів сім'ї тощо.

Соціологія сім'ї – це галузь соціологічної науки, котра вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї як малої групи людей і як соціального інституту за конкретних культурних і соціально-економічних умов, її місце і посередницьку роль у суспільстві, взаємодію з іншими соціальними групами та інститутами, з особистістю.

Соціологічний аналіз уможливорює виявлення суперечностей, що виникають у цій взаємодії, визначення способів їх розв'язання і пропонування наукових

рекомендацій щодо сімейно-демографічної політики та культурно-освітньої діяльності державних і громадських організацій.

Два найголовніші об'єкти, які вивчає соціологія – це шлюб і сім'я. Шлюб і сім'я – історично змінні соціальні явища.

Існує думка, що в доісторичні часи шлюбу і сім'ї не існувало. Панували відносини так званого проміскуїтету (невпорядкованих статевих зв'язків), при якому кожна жінка даного скупчення могла вступати у близькі відносини зі всіма чоловіками цього гурту, а кожний чоловік з усіма жінками цього скупчення.

Пізніше мала місце так звана, ендогамія, коли в статеві стосунки вступали представники одного роду. Поступово стало зосереджуватися примітивне соціальне регулювання статевого життя первісних людей. Ендогамія стала переростати в екзогамію, що являла собою систематичні статеві зв'язки між представниками різних родів. Початковою формою екзогамного шлюбу був груповий шлюб. Поступово групова сім'я і шлюб стали трансформуватися в парну сім'ю. Вона об'єднувала тільки одну подружню пару.

Залежно від кількості партнерів, що вступають у сімейно-родинні відносини, розрізняють моногамні і полігамні шлюби.

Моногамія – форма шлюбу, в якому кожному з подружжя дозволяється мати тільки одного партнера в будь-який відрізок часу.

Полігамія – форма шлюбу, в якому особа може одночасно мати більше ніж одного шлюбного партнера. Полігамія може проявитися у формі полігнії і поліандрії.

Полігнія – форма шлюбу, в якому чоловік може одночасно мати більше, ніж одну жінку.

Поліандрія – форма шлюбу, в якому жінка може мати двох або більше чоловіків одночасно.

Американський соціолог Дж.Мердок дослідив 250 суспільств і прийшов до висновку, що в більшості з них надається перевага полігнії: в 145 суспільств існувала полігнія, в 40 переважала моногамія і лише в двох спостерігалась поліандрія.

Існують і інші типи шлюбу: патріархальний, коли влада в сім'ї належить тільки чоловікові, матріархальний, коли влада належить тільки жінці, та егалітарний (демократичний), коли чоловік і жінка мають однакові права. Нині переважає егалітарний шлюб, хоча пережитки патріархальної (взагалі авторитарної) форми сімейної влади ще збереглися і за даними соціологів становлять приблизно 5% загальної кількості шлюбів, кожна десята сім'я – це сім'я перехідного типу, а в кожній п'ятій – характер відносин складно визначити.

За юридичним оформленням розрізняють громадянські (вільні, юридично не засвідчені) і офіційні (оформлені відповідними документами) шлюби.

Треба зауважити також, що там, де церкву відокремлено від держави (наприклад, в Україні), церковний шлюб не вважається офіційним.

У сімейному кодексі України (ст. 21) зазначається, що шлюбом є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований в державному органі реєстрації актів громадянського стану, проживання однією сім'єю жінки і чоловіка без шлюбу не

є основою для виникнення у них прав і обов'язків подружжя. Шлюбний вік для жінки встановлюється в 17 років, а для чоловіків – у 18 років.

Отже, шлюб – це визнаний і схвалений суспільством союз між двома дорослими індивідами. Інститут шлюбу втілює певні соціальні норми, визнання кола прав та обов'язків подружжя по відношенню один до одного, до дітей, майна, оточення.

Шлюб майже завжди об'єднує двох осіб, проте в деяких культурах допускається різні види гомосексуального шлюбу. Послаблення колишньої нетерпимості до гомосексуальності спостерігається сьогодні в багатьох країнах Європи та США.

Останні два-три десятиліття як на Заході, так і у нас набуває дедалі більшого поширення, особливо серед молоді, так званий феномен співжиття (конкурбінат).

Співжиття – це коли двоє людей живуть разом, маючи між собою сексуальні стосунки, але не одружуються.

Протягом 1980-2000 рр. кількість неодружених жінок та чоловіків, що воліли жити разом у одному домі, різко зросла. Співжиття стало широко практикуватися в студентському середовищі. Здійснені у США дослідження показують, що близько однієї чверті студентів живуть там із партнерами, з якими зберігають близькі відносини протягом певного періоду навчання.

Соціологи доводять, що у нас більшість молодих людей ставляться до співжиття як до „пробного шлюбу”.

Сім'я є більш складною відносини, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких.

Сім'я має історично стійку організацію, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення. Сім'я – це своєрідна мала первинна група суспільства, члени якої об'єднані кровними зв'язками, спільним інтересами, почуттями й прагненнями.

Сім'я – це мала група, що заснована на шлюбних відносинах і родинних зв'язках, спільному господарстві й побуті, взаємній відповідальності і допомозі.

Залежно від стану родинних зв'язків, утворюються різні типи сімей: проста, або нуклеарна, яка складається з подружжя і дітей, що не перебувають у шлюбі; розширена, або складна, що складається з трьох і більше поколінь, які з'явилися внаслідок одруження дітей, онуків. Залежно від наявності батьків розрізняють повні й неповні сім'ї, коли один з батьків відсутній.

У своєму життєвому циклі сім'я проходить кілька фаз:

- заручини, утворення сім'ї;
- поява першої дитини, початок періоду дітородіння;
- народження останньої дитини, звершення періоду дітородіння;
- одруження й відокремлення від сім'ї останньої дорослої дитини („порожнє гніздо”);
- смерть одного з подружжя, припинення існування сім'ї.

2. Сім'я як соціальний інститут і як мала соціальна група

Соціологія вивчає сім'ю як на макро-, так і на мікрорівні. Специфіка цього вивчення полягає в тім, що сім'я на макрорівні розглядається як найдавніший

соціальний інститут, що регулює відтворення людини за допомогою відповідних організаційних форм, системи ролей і норм; на мікрорівні – як суттєвий елемент соціальної структури суспільства, автономну цілісність, малу соціальну групу, найдавнішу природну спільність людей, що перебувають у постійному спілкуванні, й особливої форми взаємодії між собою.

Сім'я як мала група є об'єктом здебільшого, прикладного дослідження на мікрорівні. При цьому вивчаються її цілі та завдання, групова динаміка, згуртованість, солідарність, стабільність, включення індивідів у сім'ю, задоволення перебуванням у ній, функціональними вимогами; взаємодія членів сім'ї, груповий контроль, санкції, сімейні цінності та норми поведінки.

Сім'я як мала група відрізняється від інших малих груп такими типовими ознаками:

наявністю між подружжям особливого союзу, якому притаманні інтимно-довірчі зв'язки;

переважанням неформальних довірчих відносин між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми;

особливим способом формування – на основі симпатій, кохання, духовної єдності

(для утворення інших малих груп досить спільних інтересів).

Стабільність сім'ї залежить як від характеру внутрішніх взаємодій, так і від зовнішнього впливу соціокультурного середовища. На сім'ю як на малу соціальну групу впливають, крім загальних суспільних чинників, такі специфічні чинники, як рівень урбанізованості населеного пункту, його культурного обслуговування, етнічно-демографічні особливості, можливості працевлаштування та ін.

Включаючись у ціннісно-нормативну систему суспільства, сім'я виступає як соціальний інститут, своєрідний ціннісно-нормативний комплекс, за допомогою якого регулюється й контролюється поведінка членів сім'ї, визначаються їхні соціальні ролі та статуси.

При розгляді сім'ї як соціального інституту вивчаються:

суспільна свідомість у сфері глибоко-сімейних відносин, узагальненні характеристики сімейної поведінки груп населення в різних економічних і культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин та спосіб життя сім'ї;

причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах;

соціальний механізм зміцнення сімейних норм і цінностей;

ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій в різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних і культурних умовах;

співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей, а також реальної поведінки членів сім'ї тощо.

Отже, сім'я як соціальний інститут вивчається на макрорівні, а як мала соціальна група – на мікрорівні. Парадигма соціального інституту зорієнтована в основному на зовнішні зв'язки сім'ї, а парадигма малої соціальної групи – на внутрішні зв'язки. Поєднання цих підходів буде сприяти більш глибокому аналізу сім'ї як соціальної системи.

Як уже зазначалося, сім'я як соціальний інститут є об'єктом теоретичного соціологічного аналізу на макрорівні. Такий аналіз дає змогу з'ясувати типи сім'ї і шлюбу в різних культурах, їх зв'язок з іншими суспільними інститутами та системами, визначити функції сім'ї і з'ясувати, наскільки функціонування сім'ї і спосіб її життя відповідають потребам суспільства.

3. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку

Зміст діяльності сім'ї розкривається в її функціях. Під функціями сім'ї вчені розуміють спосіб прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів.

Оскільки сім'я взаємодіє, з одного боку, із суспільством, а з іншого – з окремими особами (членами сім'ї), то й ті функції, які вона виконує стосовно суспільства, називають суспільними функціями, а ті, які виконуються щодо окремих членів сім'ї – індивідуальними. Суспільні функції зв'язані з потребою суспільства в інституті сім'ї, а індивідуальні – з потребами особи, що належить до сімейної групи. Функції сім'ї глибоко історичні, тому з часом змінюються як характер, так і їх ієрархія.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функцій сім'ї. Залежно від сфер життєдіяльності можна виділити такі основні функції сучасної сім'ї:

□□ **Репродуктивна функція**, яка безпосередньо зв'язана з функцією сексуального контролю в суспільстві. Репродуктивна функція полягає у відтворенні населення, дітонародженні. Вона має соціальний характер, оскільки не обмежується біологічним розмноженням, а передбачає відтворення людини, яка б відповідала сучасному рівню суспільства.

Розрізняють багатодітну, середньодітну і малодітну сімейну орієнтацію. Нині в Україні переважає малодітна орієнтація.

За даними перепису 2000 р. в Україні налічується понад 17 млн. сімей. Частка сімей з однією дитиною становить 30.4%, з двома – 49.3%, з трьома – 7.4%, багатодітних – 2.9%, бездітних – 10%.

□□ **Функція реалізації** полягає в навчанні і вихованні, у догляді за дітьми, їх захисті. Її реалізація відбувається через цілеспрямований вплив на людину з метою формування певних моральних, фізичних якостей, звичок, навичок, моральних установок, цінностей, прищеплення відповідних зразків і норм поведінки. Сімейне виховання – це засіб первинної соціалізації особи, уведення її до складних соціальних зв'язків і взаємодій суспільного життя. Виконуючи цю функцію, сім'я забезпечує спадкоємність у розвитку культури, збереження цінностей та трудових навичок.

□□ **Рекреативна функція** сім'ї сприяє розвитку особистості її членів. Ця функція набуває особливого значення за умов загального соціального напруження, збільшення стресових ситуацій у сфері професійної діяльності, у побуті. Відтак збільшується значущість психологічної терапії, емоційної стабілізації. Сім'я є тим життєвим осередком, де людина знаходить позитивні емоції, розуміння, заспокоєння, знімає психологічне напруження.

□□ **Комунікативна функція** сім'ї задовольняє потребу людини у спілкуванні, яке ґрунтується на взаєморозумінні і взаємій підтримці.

□□ **Регулятивна функція** сім'ї передбачає здійснення моральної регламентації поведінки членів сім'ї у спілкуванні та взаємодії одного з одним.

Соціологи виділяють також господарсько-побутову, економічну, дозвільну, сексуальну та інші функції.

Успішне виконання сім'єю своїх функцій визначається не тільки її внутрішнім станом, але й соціальним здоров'ям суспільства. Кризові процеси в розвитку нашої країни не могли не відбитися на функціонуванні сім'ї, особливо на її фінансово-матеріальному забезпеченні.

Зауважимо, що всі функції реалізуються сім'єю комплексно. При цьому зміна активності в якомусь одному функціональному напрямку знаходить віддзеркалення у відповідній зміні активності сім'ї в інших функціональних напрямках.

Перебуваючи у тісному взаємозв'язку із суспільством, будучи його невід'ємною частиною, сім'я неминує реагує на будь-які позитивні й негативні зміни у всій соціальній системі, підпадаючи під її вплив. Водночас вона сама впливає на її функціонування і розвиток. Спад виробництва, інфляція, безробіття, невпевненість у завтрашньому дні, що стали прикметами сучасного суспільного життя, сприяють виникненню деяких негативних моментів у функціонуванні і розвитку сім'ї, послабленню її стабільності.

Кінець ХХ ст. і початок ХХІ ст. принесли у розвиток сім'ї радикальні зміни, які відбуваються в усьому світі. Це, зокрема:

- зменшення кількості розширених сімей та інших груп спорідненості;
- загальна тенденція вільно вибирати собі дружину чи чоловіка;
- зростання рівня сексуальної свободи, поширення відвертих дошлюбних статевих відносин;
- зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності і опрацювання рішень сім'ї;
- збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються;
- зменшення середньої тривалості шлюбу, в тому числі і за якої причини як відкладання часу вступу у шлюб;
- збільшення кількості розлучень.

Було б помилкою перебільшувати ці тенденції або доходити висновку, що відбувається процес глобального розкладу сучасної сім'ї. Сім'я була і залишається найбільш сталим і гнучким соціальним інститутом. Безумовно, значення одних функцій сім'ї (наприклад, соціалізації, дозвільної, емоційної) може з тих чи інших причин зменшитися, а інших, навпаки, – збільшитися. Такою є діалектик її функціонування і розвитку у всі історичні часи.

Узагальнення

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук, кожна з яких відповідно до свого предмета вивчає специфічні сторони сімейно-шлюбних відносин. Соціологія сім'ї зосереджує свою увагу на аналізі сім'ї як соціального інституту і малої соціальної групи, на взаємодії сім'ї як підсистеми з суспільством як цілісної системи.

Сім'я і шлюб – це тісно пов'язані поняття, що мають ключове значення для соціології. Сім'я – це група споріднених між собою людей, пов'язаних спільним

побутом, сумісним проживанням та взаємною моральною відповідальністю. Шлюб – соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, за допомогою якої суспільство санкціонує й впорядковує їх статеве життя, встановлюючи права і обов'язки подружжя.

Основними формами шлюбу є: моногамія – шлюб між одним чоловіком і однією жінкою; полігамія – між одним і декількома індивідами; полігінія – між одним чоловіком і декількома жінками; поліандрія – між однією жінкою і декількома чоловіками; груповий шлюб – між декількома сім'ями. Основними формами сім'ї є нуклеарна сім'я – складається з дорослих (батьків) і дітей; розширена сім'я – включає нуклеарну сім'ю й інших родичів. Залежно від наявності в сім'ї батьків виділяють повну сім'ю (коли є обидва подружжя) і неповну, де батько (або матір) відсутній.

При вивченні сім'ї як соціального інституту соціологія звертає увагу перш за все на соціальний механізм зміцнення і підвищення ефективності його функціонування, на зміст і характер сімейно-шлюбних відносин, ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх функцій в суспільстві. При розгляданні сім'ї як малої соціальної групи вивчаються умови формування і етапи розвитку сім'ї, склад і структура сім'ї, групова взаємодія членів сім'ї, структура влади в ній, умови її життя тощо.

Основними функціями сім'ї є репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, економічна, первісного соціального контролю, духовного спілкування, дозвільна, емоційна, сексуальна. Всі функції реалізуються комплексно.

Можна виділити позитивні і негативні тенденції в розвитку сучасної сім'ї. До перших відносяться такі: трансформація шлюбу у рівноправний, добровільний і вільний від примусу, втручання або тиску третіх осіб союз жінки і чоловіка; зміцнення принципу егалітарності в сімейних стосунках; втрата моногамією свого пожиттєвого характеру і заміна її правом і можливістю повторного шлюбу; зростання економічної незалежності жінок; розширення прав дітей; переважання нуклеарної сім'ї у світовому масштабі. До тенденцій з проявом негативних рис можна віднести такі: зменшення середньої тривалості шлюбу; збільшення кількості розлучень; збільшення кількості самотніх людей дітородного віку; збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; посилення домашнього насильства тощо.

Питання для самоперевірки:

1. Як визначаються в соціології «сім'я» і «шлюб»?
2. Як Ви ставитесь до запровадження шлюбного контракту?
3. Що вивчає соціологія сім'ї та шлюбу?
4. В чому полягає основний зміст соціальних функцій сім'ї?
5. Що ви розумієте під структурою сім'ї?
6. Які Ви знаєте основні типи сім'ї?
7. Які є етапи життєвого циклу сім'ї?
8. Які Ви знаєте соціальні фактори кризи сучасної сім'ї?

9. Які існують основні шляхи стабілізації сім'ї?
10. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку української сім'ї.
11. Що слід розуміти під демографічною політикою?

Тема 8. Соціологія молоді

План

1. Сутність, об'єкт, предмет та функції соціології молоді
2. Основні поняття соціології молоді
3. Зв'язок соціології молоді з іншими галузями знання
4. Методи соціологічного дослідження проблем молоді

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 9, 10.

Ключові поняття: молодь, молодіжна свідомість, молодіжні проблеми, молодіжна політика.

1. Сутність, об'єкт, предмет та функції соціології молоді.

Історія розвитку людства засвідчує: майбутнє має тільки та держава, яка піклується про молодь. Згідно соціологічних уявлень, саме молодь є тією силою, яка має величезний потенційний ресурс і за певних соціальних обставин швидко перетворюється в активну силу соціально-економічних, політичних і культурних трансформацій.

Головне – правильно оцінити молодь, зрозуміти її, вчасно виявляти і вирішувати її проблеми. Тому дослідження сутності молоді, як специфічної соціально-демографічної спільноти, характеру і особливостей її соціалізації має велике теоретичне і практичне значення. Це дає змогу, з одного боку, створити умови для саморозвитку і самореалізації молоді, а з іншого – включити її в усі суспільні процеси з метою прогресивного поступу суспільства.

Українська молодь – це та рушійна сила, яка самою логікою історичного процесу повинна відігравати важливу роль у подоланні кризи і формуванні громадянського суспільства, в усіх інноваційних процесах державотворення. Цим зумовлено зростання інтересу до молоді з боку різних наук, що досліджують спонукальні чинники розвитку соціуму, провідне місце серед яких належить соціології, і, в першу чергу, такої важливої її складової як соціологія молоді. Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у соціальному житті перебувають у центрі уваги і на стику різних наук. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Цими ж питаннями переймається ювенологія/ювентологія (наука про різноманітні особливості молоді) – складова сучасної науки про людину.

Вивчаючи молодіжні проблеми, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних чи негативних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і покликана займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді повинна зосередитися на трьох основних аспектах:

1) що суспільство може дати молоді для її формування, громадянського становлення і самореалізації;

2) що сама молодь може і здатна дати суспільству для його оптимального розвитку;

3) як найповніше використати потенціал молоді в інтересах її власної самореалізації та поступу всього суспільства.

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей суспільства, творення своїх соціальних та професійних очікувань, потреб, орієнтацій, ролей і статусу, форм поведінки і свідомості, специфічної молодіжної субкультури. Об'єктом вивчення цієї галузі соціологічного знання є молодь як феномен соціального життя та суб'єкт соціальних відносин.

Наукове дослідження цього феномена представляє собою, аналогічно загальній соціології, органічне об'єднання трьох взаємопов'язаних рівнів вивчення:

1) загальнотеоретичного, де молодь розглядається як соціальний феномен;

2) спеціально-теоретичного, який розкриває специфіку молоді як соціально-демографічної групи, особливості її поведінки, вікові та соціально-психологічні характеристики, ціннісні орієнтації, політичні, культурні та релігійні вподобання;

3) емпіричного, який спирається на конкретні соціологічні дослідження різноманітних сфер життя молоді.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти: - вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві; - аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді; - вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій; - вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді; - визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж; вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини; - дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи; - вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії тощо.

До основних функцій соціології молоді можна віднести такі:

- методологічна – забезпечує розробку наукових засад для сучасної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики; -

теоретико-пізнавальна – полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутності характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

- прогностична – виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;

- практична – пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів,

забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю; - управлінська – реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

2. Основні поняття соціології молоді.

Однією з центральних категорій соціології молоді є поняття «молодь». Визначення цього поняття важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, які відображають специфіку її соціального статусу. Одне з перших визначень поняття «молодь» дано в 1968 р. соціологом В. Т. Лісовським: «Молодь – покоління людей, що проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в певному віці вже засвоїли, освітні, професійні, культурні і інші соціальні функції. Залежно від конкретних історичних умов вікові критерії молоді можуть коливатися від 16 до 35 років». Лісовський, розглядаючи молодь як покоління, вважає, що ознакою покоління є не лише вік, але й єдність переконань, цілей, спільність переживання і відношення до життя, оскільки з віком покоління не втрачає соціальних рис, вихованих епохою.

Більш повне визначення поняття «молодь» було дано соціологом І. С. Коном: «Молодь – соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального положення і обумовлених тим чи іншим складом соціально-психологічних властивостей. Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного устрою, культури і властивих даному суспільству закономірностей соціалізації».

В науковій літературі є дуже багато тлумачень цього поняття, безліч підходів. Традиційним є стратифікаційний підхід, при якому молодь визначається як особлива соціально-демографічна група, обмежена віковими рамками, специфічними соціальними ролями, статусом і соціальними позиціями.

Наближений до нього психофізіологічний аналіз молоді, заснований на понятті «молодість» як означений період розвитку людини між статевим дозріванням і повною зрілістю. У соціально-психологічному підході, молодь – це група певного віку зі своїми біологічними і психологічними особливостями.

Окремою групою представлені ролевий, конфліктологічний і субкультурний підходи. Перший описує молодість як особливу поведінкову фазу в житті молодих людей, коли вони більше не грають дитячих ролей і в той же час не є повноправними носіями ролей дорослого. Конфліктологічний підхід також спирається на поняття «молодь» – як період в житті людини, повний стресів, проблем, конфліктів з самим собою і суспільством.

На цьому фоні молоді люди утворюють особливу соціальну групу зі своїм специфічним способом життя, стилем поведінки, культурними нормами і цінностями (субкультурний підхід). У соціалізаційному підході, молодь – це

період соціального зростання, первинної соціалізації, головна мета молоді – самовизначення, персоналізація. В межах процесуального підходу, молодь – це ті, хто не досконалий, не інтегрований, знаходяться в стані становлення, формування. Зіставлення безлічі визначень поняття «молодь» показує, що кожне з них фіксує її реальні і значущі риси та особливості, але жодне не є вичерпним.

Розвиток соціологічного інтеграційного підходу, дозволяє виокремити наступні ознаки поняття «молодь»: вікові межі та соціально-психологічні особливості; специфіка соціального статусу, рольових функцій і соціокультурної поведінки; специфіка соціально-демографічної групи; специфіка процесу соціалізації, в якому поєднується соціальна адаптація та індивідуалізація; специфіка самовизначення, самоорганізації, самоідентифікації молоді як специфічної групи.

Молодь – соціально-демографічна група, зі специфічними соціальними і психологічними ознаками. Наявність цих ознак визначається як віковими особливостями молодих людей, так і тим, що їх соціально-економічне, суспільно-політичне становище, духовний світ перебувають у процесі становлення, формування.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Існує дуже багато підходів щодо визначень вікових меж: 11–25, 15–28, 16–24, 16–30 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, а верхньою – 35 років. В основі цього лежить висловлене науковцями міркування про продовження молодості, збільшення віку вступу в трудове життя, підготовки молоді до праці, досягнення економічної незалежності від батьків і держави. Отже, розширення вікових меж молоді відображають об'єктивні процеси в житті й розвитку людства. Саме такі межі зафіксовані в новій редакції Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».

Учені дискутують щодо понять, які розкривають сутність спеціальної соціологічної теорії молоді. Йдеться насамперед про такі поняття, як «становлення молоді» (І. Кон, Є. Головаха), «вибір професії», «професійне самовизначення», «професійна мобільність» (В. Оссовський, Л. Аза, О. Вишняк, В. Шубкін), «становлення молодого спеціаліста» (О. Якуба) тощо. Сучасні суспільні процеси різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молоді, тому поняття, що характеризували молодь колишнього суспільства («соціальний портрет молоді», категорії «потреби», «поведінка», «діяльність») потребують сучасного аналізу, переосмислення та уточнення.

У західній соціології також немає єдності щодо тлумачення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж. В англійській, філософській та психологічній літературі найпоширенішим є термін «юність» як фаза між дитинством і дорослістю особи. Багато дослідників вважає, що юність – це статус з невизначеною провідною лінією, яка відповідно зумовлює й невизначену, безладну поведінку. Період юності охоплює вікові межі від 11–12 до 18 років.

У західних джерелах використовують й інші дефініції щодо визначення молодіжного віку. Найбільш уживаний термін «тинейджер» – юнаки і дівчата віком від 13 до 19 років. Ці вікові межі дещо не збігаються з межами юнацького віку, який виражає незрілість, колективний стиль (групову поведінку, належність

до певного напрямку моди, музики, літератури тощо). У працях західних авторів також простежується тенденція до розширення вікових меж юності. Зазначається, що нині час між становленням особи дитини і особи дорослого є значно тривалішим, внаслідок чого досягненням статусу дорослості, яке раніше відбувалось у 18 років або раніше, можна вважати 25–30 років, особливо для вихідців з так званих «середнього» і «вищого» класів.

3. Зв'язок соціології молоді з іншими галузями знання.

Для розуміння специфіки соціології молоді доцільно відобразити її місце та зв'язок з іншими науками та галузями соціологічного знання. Наприклад, демографія виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків та жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дискримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей.

Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молоді людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді до різноманітних видів діяльності. Цікавлячись віковою диференціацією суспільства, соціологія молоді стикається з такими галузями, як дослідження дитинства, літніх людей, життєвого циклу. У них загальні проблематика (вікові межі, вікова дискримінація, специфіка перехідного соціального статусу, послідовність життєвих подій), а також методика вікових досліджень, спрямована на вивчення об'єкту, що змінюється в часі (ретроспективна, лонгітюдна стратегії, повторні або панельні дослідження, подієвий аналіз). Проте юність як предмет дослідження не може бути зведений тільки до вікових меж життєвого циклу, оскільки існує ще і соціальний аспект процесу дорослішання, що розглядається в поняттях теорії соціалізації. Тому соціологія молоді перетинається з соціологією освіти, культури, сім'ї, досліджуючи проблеми виховання, соціалізації, соціального контролю і самовизначення, криз самоідентичності, пов'язаних з переходом з одного статусу в іншій.

Соціологія молоді також пов'язана з соціологією релігії, оскільки досліджує проблеми релігійних пошуків молоді, її участі в діяльності релігійних інститутів, сект, церков; з соціологією міста і села – оскільки проводить порівняльний аналіз соціальних очікувань, реальних можливостей і ціннісних орієнтацій молодих людей з міста і села; з соціологією охорони здоров'я – оскільки вивчає стан здоров'я молоді і соціальні чинники, що впливають на нього. Крім цього, молодіжні проблеми вивчають соціологія праці, соціологія шлюбу і сім'ї, виховання, вільного часу та дозвілля, соціологія політики, управління, соціологія девіантної поведінки.

Ці галузі соціологічного знання досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності. Їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ. Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає до себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному і духовному житті суспільства.

4. Методи соціологічного дослідження проблем молоді.

Молодь сьогодні є самою досліджуваною віковою категорією населення. Більше третини всіх соціологічних досліджень, що проводяться в нашій країні, так або інакше пов'язані з проблемами молоді. Серед методів дослідження молодіжних проблем найуживанішими є систематичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування. Не менш вживаними є тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів, у яких відображається процес формування і розвитку молодої людини.

Безперечно цінність мають тривалі лонгітюдні дослідження одних і тих же категорій і груп молоді. Вказані дослідження дають можливість простежити еволюцію життєвого шляху молодої людини, його зльоти і падіння, успіхи і невдачі, подолання перешкод і труднощів.

Слід також відмітити важливість порівняльних досліджень тих або інших проблем в різних регіонах або серед людей різних поколінь. Вони дають можливість встановити реальні зрушення в ціннісних орієнтаціях, віддалені наслідки змін. Отже, серед дослідницьких методів молодіжних проблем широко використовуються як кількісні та і якісні методи. Зокрема, вони можуть використовуватися як окремо один від одного, так і спільно в різних комбінаціях або паралельно. Але через розпорошеність і відомчу відокремленість науково-дослідницьких установ, які вивчають молодь та її проблеми, ще й досі не вироблено єдиної методики вивчення молоді, відсутні серйозні міждисциплінарні дослідження, сучасна молодіжна концепція. Це спричиняє певний розрив між теоретичним та емпіричним напрямками аналізу проблем молоді, збільшення кількості аматорських досліджень. Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, які потребують вивчення за допомогою соціологічних досліджень.

Проблеми молоді досліджуються як у контексті всього суспільства, його основних характеристик, структурних зрушень і змін, так і диференційовано – як особливої соціальної групи, з властивими їй ознаками і властивостями. Слід помітити, що проблеми молоді багато в чому пов'язані з тими процесами які протікають у сучасному світі: урбанізацією, підвищенням питомої ваги в суспільстві пенсіонерів, осіб похилого віку, скороченням народжуваності і так далі. Класифікацію соціальних проблем молоді можна проводити за різними ознаками: за територіальною ознакою можна виокремити молодіжні проблеми, властиві індустріальним країнам; проблеми, властиві окремим регіонам; проблеми, характерні для однієї окремо взятої країни; за ознакою часу можна розглядати так звані вічні проблеми: наприклад, взаємини поколінь, і проблеми породжені конкретною епохою; за системною ознакою можуть бути досліджені

загальні проблеми молоді, властиві цьому суспільству, рівню його розвитку, вони торкаються різних груп населення, у тому числі і молоді, і чисто молодіжні проблеми, властиві саме цій соціальній групі, обумовлені її становищем і роллю в суспільстві.

Питання для самоперевірки:

1. До яких галузей і ланок соціологічного знання належить соціологія молоді:
  - а) до загальних теорій соціології;
  - б) до спеціальних соціологічних теорій;
  - в) до галузевих соціологічних теорій;
  - г) до емпіричних соціологічних досліджень.
2. Спробуйте зобразити графічно (у вигляді схеми) місце соціології молоді у системі соціологічного знання.
3. Дайте визначення соціології молоді. Як змінились уявлення про соціологію молоді та її завдання протягом останніх років?
4. Нижче подані можливі характеристики молоді. Виберіть ті з них, які найкраще розкривають суть молоді:
  - а) молодь - це певна соціальна група суспільства;
  - б) молодь це суб'єкт суспільного розвитку;
  - в) молодь - це об'єкт суспільного впливу, який знаходиться у процесі соціалізації;
  - г) молодь - це окрема соціальна спільнота (спільність).
5. Вкажіть верхні і нижні кордони молодіжного віку. Які дискусії з приводу меж молодіжного віку вам відомі і чим вони викликані?
6. Назвіть основні групи в складі молоді та дайте характеристику їх спільних та відмінних рис.
7. На яких рівнях функціонує молодіжна свідомість? Які елементи входять до її складу?
8. Що таке молодіжні проблеми? Які види молодіжних проблем ви можете назвати?
9. Охарактеризуйте суть державної молодіжної політики. Яке місце в ній займає соціологія молоді?

Тема 9. Соціологія культури

План

1. Культура і суспільство. Культура і людська природа.
2. Основні підходи до визначення культури.
3. Аспекти культури.
4. Соціальні функції культури.
5. Формування систематичних наук про культуру.
6. Об'єкт і предмет соціології культури

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 9, 10.

Ключові поняття: культура, соціологія культури, функції культури, соціокультурологічна ситуація.

1. Культура і суспільство. Культура і людська природа.

У широкому розумінні "культура" охоплює все, що створене людьми, - від науки і релігійних вірувань до способів виготовлення кам'яних рубав. Якщо використовувати термін «культура» в цьому значенні, то і форми соціального життя людини можуть розглядатися як продукт культури. Адже сім'я і релігія, форми господарської активності і політичної влади - все це не дано «від природи», але виникло в результаті людської діяльності і взаємодії. Форми соціального життя тварин обумовлені інстинктами, а тому, фактично, не змінюються. Форми ж соціального життя людей конструюються людьми, нехай в більшості випадків стихійно і нецілеспрямовано; і відрізняються варіативністю і мінливістю. Зграї вовків і мурашники сьогодні живуть за тими ж законами, що і сотні років тому. Людські суспільства за цей період зазнали безліч змін.

Можна сказати, що соціальні форми життя людини - продукт культури. Але і культура – продукт суспільства, продукт людської діяльності. Саме індивіди, які складають ту або іншу людську спільність, створюють і відтворюють культурні зразки. Розділення "соціального" і "культурного" аспектів людського існування можливе лише в теорії. На практиці вони існують у нерозривній єдності. Культуру не можна розглядати як "частину" суспільства, або суспільство як "частину" культури.

Отже чітке розмежування "соціального" і "культурного" неможливе, але також неможливе і повне їх отождоження. **Культура – це, перш за все, сукупність смислів і значень, якими люди керуються в своєму житті.**

Діяльність людини – це завжди діяльність, яка опосередкована певними значеннями, про що неодноразово наголошували різні дослідники. **Кожен елемент навколишнього середовища (природного і соціального) людина**

наділяє певним сенсом. І, лише спираючись на ці сенси, вона здатна взаємодіяти із середовищем, пристосовуватися до нього, змінювати його. До "соціального" ж слід віднести сам процес взаємодій між людьми, в ході якого використовуються і складаються значення і смисли.

Витоки культури слід шукати в особливостях "людської природи".

Людина є культурна істота за своєю суттю. До такого висновку прийшли вчені після ряду наукових відкриттів, що описують еволюцію людини:

- відмова від погляду на характер відносин між фізичною еволюцією і культурним розвитком людини як на послідовний процес і визнання цього процесу поєднанням або взаємодією;

з'ясувалося, що основна маса біологічних змін, що створили сучасну людину, відбулася в центральній нервовій системі, особливо в головному мозку;

розуміння того, що людина, з погляду фізіології є неповною, незавершеною твариною; і головне, що відрізняє її від тварин, це не її здатність вчитися (вона дійсно надзвичайна), а те, наскільки і чому саме доводиться їй навчатися, перш ніж вона зможе самостійно функціонувати.

Основні підходи до визначення культури.

Слово «культура» вживають у різних значеннях:

1. як вислів звичайної мови;
2. як спеціально-наукове поняття.

У повсякденному спілкуванні це слово найчастіше **асоціюється з поняттями:** «вихованість», «мистецтвом», «етикет», «традиції», «дозвілля», «відпочинок», «освіта» тощо.

Коло значень слова «культура», як спеціально-наукового терміна, також досить широке й неусталене, оскільки ці значення змінюються в залежності від того, стосовно якої науки, теорії, напряму вживаються.

На відміну від інших базових гуманітарно-наукових понять (економіка, політика, право та ін.), які означають певну конкретну сферу суспільного життя і не є поняттями оціночними, **термін «культура» часто вживають і у оцінюваному розумінні, у значенні чогось кращого, більш досконалого, більш цінного.** У таке розумінні ми протиставляємо культуру людини людській невихованості, неосвіченості, а культуру виробництва — її поганій організації.

Були проведені спеціальні наукові дослідження історії розвитку поняття «культура» та систематизації його значень у сучасній науковій мові. Класичною з огляду на це вважається праця швейцарського дослідника Йозефа Нідермана

«Культура. Історія розвитку поняття від Цицерона до Гердера» (1940), яка містить тезаурус значень терміна «культура» і змістовно близьких до нього виразів у працях визначних представників європейської гуманітарної думки від античності до XVIII ст.

Реконструюючи тривалу і складну історію розвитку поняття культури, Й. Нідерман показує, що її значення **формувалося, збагачувалося і змінювалося під впливом різних традицій**. Важливу роль у цьому відіграють, зокрема, давньогрецькі уявлення про виховання всебічно розвиненої особистості, про значення мистецтва для суспільного життя, про гуманне ставлення до співгромадян та ін. У Стародавній Греції використовували слово «пайдейя» (від *país* — дитина), яке використовували для позначення результату освіти і цілеспрямованої виховної дії, підсумку формування зрілого чоловіка, громадянина, повноправного члена поліса з нетямущої дитини. Проте термін «пайдейя» не закріпився в розмовній мові і поступово зник з обороту, як і багато інших термінів грецького походження після завоювання Греції латинянами.

Пізніше ці уявлення були поглиблені й систематизовані мислителями Давнього Риму, які надали їм нового термінологічного оформлення, використавши для цього вираз «культура», похідний від дієслова «*colere*», яку **широко вживалося у повсякденній народній мові у значеннях «обробляти землю», «вирощувати врожай», «шанувати предків», «схилятися перед богами», «населяти територію» та ін.** Більшість значень виразу «*colere*» і похідного від нього «*cultura*» є значеннями артефактними, тобто такими, що вказують на певні дії людей та результати цих дій.

Якщо проаналізувати лінгвістичний розвиток поняття "культура", можна виділити чотири його основних значення:

- абстрактне визначення загального процесу інтелектуального, духовного, естетичного розвитку;
- визначення стану суспільства, яке базується на праві, порядку, гуманності звичаїв (тобто співпадає з одним із значень слова "цивілізація");
- загальна вказівка на особливості способу існування чи життя, притаманних певному суспільству, групі людей або історичному періоду;
- абстрактне визначення форм та продуктів інтелектуальної діяльності (насамперед, музики, літератури, живопису, театру, кіно тощо).

Теоретик культури Л.Є. Кертман стверджує, що існує понад 400 визначень культури, і на його думку є три основні підходи до визначення культури:

Антропологічний, суть якого полягає у визнанні самоцінності культури кожного народу, а також у визнанні рівноцінності всіх культур на землі.

Приклади визначень даного підходу: Культура – це все, що створене людиною, будь то матеріальні предмети, зовнішня поведінка, символічна поведінка або соціальна організація. (Л. Бернард). Культура – це спосіб життя, якому слідує спільність або плем'я (К. Уїслер).

Філософський підхід, який відрізняється від інших тим, що шляхом аналізу в житті суспільства виділяють певні риси, характеристики, закономірності. Їх-то і розуміють як таке, що складає основу культури або причину її розвитку. І культура розуміється як "зміст" або як "спосіб буття" суспільства.

Приклади визначень даного підходу: Культура – це шлях від замкнутої єдності через розвинене різноманіття до розвиненої єдності (Г. Зіммель).

Культура – це відносно постійний нематеріальний зміст, який передається в суспільстві за допомогою процесу соціалізації (Р. Беккер).

Культура – це символічний вираз, що корениться в підсвідомому і привноситься в суспільну свідомість, де воно зберігається і залишається в історії (Д. Реджін).

Соціологічний, в якому культура трактується як чинник організації і створення життя будь-якого суспільства. Мається на увазі, що в кожному суспільстві є певні культууроутворюючі "сили", що спрямовують його життя по організованому, а не хаотичному шляху розвитку. Культурні цінності створюються самим суспільством, але вони ж потім і визначають розвиток цього суспільства, життя якого починає все більше залежати від вироблених ним цінностей.

Приклади визначень даного підходу: Культура – це успадковані винаходи, речі, технічні процеси, ідеї, звичаї і цінності (Б. Маліновський).

Культура – це міцні вірування, цінності і норми поведінки, які організують соціальні зв'язки і роблять можливою загальну інтерпретацію життєвого досвіду (У. Беккет).

Культура - це мова, вірування, естетичні смаки, знання, професійна майстерність і всякого роду звичаї. (А. Радкліфф-Браун).

Якщо виділити окремо визначення культури, які надаються в соціології, то їх також можна розлити на 4 групи: ціннісні, нормативні, діяльнісні і поведінкові.

- ціннісні – культура як сукупність матеріальних, духовних та соціальних цінностей, що вироблені людством;
- нормативні – культура як система зразків поведінки, традицій, уявлень про світ;
- діяльнісні – культура як процес опредмечування (створення) та розпредмечування (освоєння) цінностей;
- психолого-поведінкові – культура як ступінь оволодіння особистістю культурними цінностями та засновані на цьому форми поведінки.

Отже, надамо робоче визначення культури, яке використовуватиметься в цьому курсі:

Культура – це спосіб освоєння дійсності на основі цінностей, що втілені в зразках діяльності і об'єктивувалися в речово-наочних і символічно-знакових формах, які передаються від покоління до покоління в процесі соціалізації.

Для того, щоб охарактеризувати такий складний соціальний феномен як культура, недостатньо просто дати її визначення. Це можливо лише шляхом зіставлення її з іншим не менш важливим феноменом – природою.

Отже основними ознаками культури є:

- *Специфічність*. Культура – це специфічно людський спосіб діяльності, в якому людина формує, розвиває, та реалізує свої здібності в процесі створення та освоєння культурних цінностей.
  - *Позабіологічність*. Регуляція механізмів поведінки членів суспільства має не біологічний (інстинкти), а соціальний характер.
  - *Продуктивність*. Духовні потенції людини реалізуються в певних продуктах культури.
  - *Технологічність*. Культура характеризує активне ставлення людини до природи і громадського життя.
3. *Стереотипність*. Культура передбачає здатність відтворювати створені раніш матеріальні та духовні цінності, додержуватися традицій.
  4. *Інформативність*. Культура відображає в універсальних (зрозумілих всім) формах оточуючу дійсність.

5. *Нормативність*. Виявляється в здатності культури формувати певні зразки, еталони поведінки і впливати на людей з метою їх виконання.

6. *Комунікативність*. Культура об'єднує і згуртовує людей в процесі створення та засвоєння культурних цінностей.

3. Аспекти культури.

Для зручності аналізу культуру можна розглядати як єдність трьох основних аспектів - **сміслового, регулятивного і технологічного**. Ці аспекти пов'язані з найважливішими потребами людського існування:

- потребою в поясненні світу і наданні сенсу людському існуванню;
- потребою у впорядкуванні, стабілізації людської поведінки;
- потребою в пристосуванні до навколишнього середовища за допомогою цілеспрямованого впливу на неї.

Якщо розглядати культуру в її **смісловому аспекті**, то вона предстає як система ідей і уявлень, що визначають наше сприйняття реальності.

Якщо розглядати культуру в **регулятивному аспекті**, то вона предстає як сукупність цінностей і норм, які регулюють людську поведінку. Соціологія традиційно приділяла багато уваги аналізу саме цього аспекту культури, оскільки саме як "регулятор" культура найнаочніше впливає на соціальну взаємодію.

Важливо відзначити, що культура – це не окремі оцінки, норми, не їх набір, а ціннісні елементи, взяті як *цілісність*, що виявляється:

- у *ментальності*, тобто в визначеності сприймання світу, оцінки реальних явищ, цінностей, які можуть характеризувати духовне життя конкретного суспільства (українського, російського, американського тощо), представників соціальної спільноти (територіальної, професійної, демографічної), окремої особистості;
- у *менталітеті* як загальній логіці, притаманній даній системі цінностей, їх ієрархії;
- у *затребуваності* знань, умінь, навичок; у сполученості почуттєвого і вольового компонентів.

Третій - **технологічний аспект** культури, який часто ігнорується при соціологічному аналізі культури. Існує тенденція відносити до культури лише "духовні" феномени. Техніку ж відносять до сфери "матеріального". Але розділення продуктів людської діяльності на "матеріальні" і "духовні" в значній

мірі умовне, оскільки будь-який матеріальний "артефакт" - частина культури лише тому, що наділений значенням, тобто має "сміслову вимірність".

Соціальні функції культури.

Соціологічний аналіз культури як аналіз її соціальних функцій застосовується досить широко. Ці функції в світлі вищевикладеного матеріалу, виглядають достатньо очевидними:

➤ **Адаптація** – культура забезпечує пристосування до середовища - природного, історичного, психологічного (реальність психічних процесів людини також – елемент середовища, до якого людина як свідоме "Я" повинна пристосуватися). Культура виконує функцію адаптації і по відношенню до суспільства в цілому і по відношенню до конкретного індивіда.

➤ **Соціалізація** - засвоюючи культурні зразки і культурні навички, біологічний індивід стає людською істотою – здатною мислити, говорити, цілеспрямовано діяти і взаємодіяти з соціальним оточенням.

➤ **Світоглядна функція** – культура пояснює світ і надає сенс людському існуванню.

➤ **Легітимація** – культура обґрунтовує і підтримує соціальний порядок, що склався.

➤ **Інтеграція** – на базі загальних цінностей, норм і уявлень культура об'єднує людську спільність.

➤ **Ідентифікація** – спираючись на вироблені культурою ідеї і уявлення про реальність, чоловік створює власний "образ себе" – ідентичність. Формуванню ідентичності сприяє і ототожнення індивідом себе з тією або іншою спільністю – на основі загальної культури.

➤ **Функція соціальної зміни** – винаходи і новації в культурній сфері, наприклад, наукові відкриття, нові релігійні учення або політичні ідеології можуть служити чинником зміни суспільства.

➤ **Регулятивна** – культурні цінності і норми регулюють поведінку індивідів у суспільстві;

➤ **Комунікативна** - пов'язана з накопиченням і трансляцією соціального досвіду (зокрема між поколіннями). Також пов'язана з передачею повідомлень в ході спільної діяльності. Існування такої функції дає можливість визначити культуру як особливий спосіб спадкоємства соціальної інформації.

5. Формування систематичних наук про культуру.

Сьогодні існує низка наукових дисциплін, які займаються описом та аналізом феномену культури. Це – етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія, культурологія, філософія та соціологія культури.

Етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія – це систематичні порівняльні науки про культури різних суспільств і епох, які базуються на зборі та аналізі емпіричного матеріалу і відрізняються рівнем абстракції при вивченні явищ культури. Вони входять до емпіричної парадигми культури.

Філософія культури характеризує підходи до визначення сутності, мети та цінності культури, її умов та форм проявлення.

Культурологія – галузь наукового знання, що досліджує загальні закономірності формування, функціонування і розвитку культури як єдиної системи і особливого класу явищ.

Соціологія культури – наука, яка розглядає формування і функціонування культури у зв'язку із соціальними структурами і інститутами суспільства та відносно до конкретно-історичної ситуації, тобто ставить за мету виявлення та аналіз закономірностей соціокультурних змін.

Суть соціологічного підходу до дослідження культури полягає в розкритті закономірностей функціонування і розвитку культурних феноменів в суспільстві, у виявленні соціальних функцій культури. Соціологія вивчає роль культури в регуляції соціальної взаємодії, взаємовплив "культурного" і власне "соціального" аспектів суспільного життя людей. Ці цілі реалізуються в рамках цілого ряду різних теоретичних підходів. Природно, що в рамках різних теоретичних підходів існують і різні визначення культури.

Таким чином, можна сформулювати наступні практичні критерії розрізнення наук про культуру:

- етнологи та етнографи орієнтуються на описові процедури, а культурні та соціальні антропологи – на теоретичне осмислення свого предмету (функціонування та зміни культур);
- культурні та соціальні антропологи аналізують, як правило, традиційні суспільства, а соціологія культури – сучасні;
- всі перераховані вище науки (етнологія, етнографія культурна та соціальна антропологія, соціологія культури) є емпіричними науками, а філософія культури

– спекулятивною (від *speculor* – спостерігати, споглядати, тобто теоретичною або умоглядною).

Проте впевнено слід зазначити лише одне: об'єктом усіх цих наук є культура.

6. Об'єкт і предмет соціології культури

Соціологія культури – досить нова (хоча термін був введень у науковий обіг Альфредом Вебером на початку ХХ ст.) та не стабілізована дисципліна. Не дивлячись на той факт, що соціологічний аналіз культури є одним з головних завдань соціології з моменту її появи, до цього моменту не існує згоди з приводу предмету вивчення власне "соціології культури" і місця цієї дисципліни в структурі соціологічного знання. Соціологічні словники не завжди присвячують даному напрямку соціології спеціальну статтю.

Одні автори схильні розглядати соціологію культури як "галузеву соціологію" більш - менш широкого обхвату, що вивчає "сферу культури", "культурні процеси". У цій якості соціологія культури трактується як наука, що існує разом з такими галузевими дисциплінами, як соціологія мистецтва, науки, освіти, то як така, що включає їх як субдисципліни. Але якщо розглядати соціологію культури як галузеву дисципліну більш менш широкую за охоптом явищ, які вивчаються, то неминуче встає питання про визначення меж "культури". Чому ми відносимо до "культури" релігію, науку, мистецтво, але не відносимо політику і економіку? Хіба ці сфери соціального життя у меншій мірі регулюються культурними значеннями і нормами?

Також існує точка зору, що розглядає соціологію культури не як напрям, що вивчає певний "сегмент" або "сферу" соціальної реальності, а як особливий підхід до бачення соціальної реальності взагалі.

Відмінності між підходами до визначення предмету соціології культури багато в чому обумовлені різним розумінням того, що є власне "культура".

Труднощі, що виникають при визначенні предмету соціології культури, пов'язані і з тим, що культура є об'єктом аналізу не тільки соціології, але і інших наук - зокрема, культурній антропології і філософії культури.

Дослідження культури - у край складного і багатоманітного феномену, "природним чином" тяжіють до міждисциплінарності. Соціологічний аналіз культури ніколи не був вільний від впливів з боку філософії, культурної і соціальної антропології, психології та інших гуманітарних наук. Але і ці науки, у свою чергу, випробовували вплив з боку соціології.

Отже, об'єктом соціології культури виступає культура як соціальний феномен.

Предметом соціології культури – це особливості і механізми функціонування культури як атрибуту соціальної системи в конкретних соціально-історичних умовах.

Питання для самоперевірки:

1. Який статус соціології культури в системі соціальногуманітарного знання?
2. Назвіть структурні компоненти культури.
3. У чому виявляється творчий характер культури?
4. Охарактеризуйте типологію культурних форм.
5. Які механізми взаємодії культури і соціальної структури?
6. Що собою представляє масова культура?

Тема 10. Соціологія релігії

План

1. Предмет та об'єкт соціології релігії.
2. Соціологія релігії як теорія середнього рівня.
3. Методи та принципи дослідження соціології релігії.
4. Соціологія в системі інших наук.

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 9, 10.

Ключові поняття: релігія, соціологія релігії, релігійний конфлікт, сакралізація, секуляризація, релігійна свідомість, племінні культури, національно-державні релігії, світові релігії, релігійна політика.

Соціологія релігії – наука, що вивчає релігію як суспільний феномен у різноманітних його аспектах. Вона також вивчає взаємодію релігії із суспільством та різними елементами суспільного життя, її місце в суспільній системі, соціальні функції релігії.

Специфіка предмету соціології релігії:

- 1) зіткнення емпіричної науки, філософії, релігієзнавства та теології;
- 2) вивчення релігії як соціального феномену, тобто дослідження соціальної поведінки людини (індивідів та групи): як утворюються і функціонують релігійні громади і інститути; що є причинами їх розвитку чи зникнення; які відносини між релігійними громадами та чому виникають міжконфесійні конфлікти; що лежить в основі ритуальних дій.

Релігія як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур і процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях; система регуляторів соціальних зв'язків, зразків поведінки тощо; система структур і відносин щодо релігійного феномену, пов'язаних з ним.

Перед соціологами релігії стоїть завдання подолати хибні уявлення про релігію і людину, релігію і соціум, що роками формувалися тоталітарним режимом у свідомості людей; показати, що релігія – не якась вигадка людей, а вираз ірраціональної сторони їх життя.

Соціологія релігії має дві рівні осмислення проблем:

- 1) загально-соціологічний (теоретичне осмислення проблем природи релігії, її соціальної сутності, детермінованості генезису, структури релігійного комплексу та взаємодії його складових; визначення соціальної природи функцій релігії; ролі і місця релігії в суспільній системі; дослідження форм інституалізації, типів релігійних організацій, їх функціональності; релігійної діяльності та відносин (внутрішніх і міжконфесійних);

2) емпіричний (осмислення проблем функціональності релігії методом конкретно-соціологічних досліджень). Головна проблема соціології релігії – взаємовідносини і взаємодія релігії та суспільства. Факторами, що обумовили виникнення соціології релігії стали:

а) ідеологія французького Просвітництва, яка сформувала критичний інтерес до релігії як соціального інституту;

б) накопичений фактографічний матеріал з історії християнства і неєвропейських релігій, який вимагав упорядкування та осмислення;

в) раціоналістична гносеологія І. Канта та позитивістська методологія О.Конта, які виробили засадничі принципи аналізу релігії, що стали відповіддю на потреби в конкретно-науковому вивченні останньої.

Предметом соціології релігії є соціально-релігійні відносини, що виникають між людьми щодо їхнього місця і ролі в соціальній підсистемі, що називається „релігія”; структура і функції цих стосунків, взаємодія з іншими соціальними відносинами, які мають місце в соціумі.

Об'єктом дослідження є релігія як соціальний феномен. Соціологія має теоретичні та емпіричні рівні. На теоретичному рівні соціологія релігії розкриває загальні характеристики взаємодії релігії з суспільством чи з його окремими компонентами: філософією, економікою, мораллю, культурою, наукою, політикою. Емпірична соціологія релігії розглядає конкретні стани релігійності: рівень релігійності, ставлення до релігії.

Соціологія релігії як напрям галузевої соціології (теорії середнього рівня) має спільний з соціологією, філософією, релігієзнавством набір понять і категорій, що утворюють науковий апарат для дослідження релігії в соціумі, аналізу її емпіричних даних, узагальнень, опису їх із соціологічних позицій на основі гносеологічного підходу.

До основних категорій соціології релігії відносяться: релігія, релігійність, релігійні відносини, релігійні організації (секта, деномінація, церква), релігійні об'єднання (громади, місії, братства, конфесії), функції релігії, місіонерська діяльність, релігійна толерантність, релігійна свобода, свобода совісті, міжконфесійні конфлікти, клерикалізм, теократія, сакралізація, секуляризація, атеїзм. Соціологія релігії як інтегративна галузь соціологічної науки використовує в процесі дослідження релігії сукупність загальнонаукових, релігієзнавчих та специфічних соціологічних методів дослідження.

До основних методів дослідження в соціології релігії відносяться: інтерв'ю, анкетування, спостереження, експерименту, аналізу письмових джерел, історичних документів та даних статистики, контент-аналізу.

При розгляді питання про застосування соціологічних методів при вивченні релігії доцільно, перш за все, зазначити, що поняття „метод” (від гр. *methods* – спосіб пізнання) в широкому розумінні означає шлях до чогось, або спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій формі пізнання, сприймання та оцінювання. Варто відмітити, що соціологія релігії, як і вся соціологічна наука використовує в дослідженні феномену релігії сукупність соціологічних методів, які мають свою специфіку.

Соціолог використовує для аналізу релігії ті методи, які вироблені та застосовуються соціологією в дослідженні соціальних явищ взагалі. Ведучи мову про призначення методів слід зауважити, що вони дають можливість з одного боку, подолати хибні уявлення про релігію, які десятиліттями формувалися у населення в роки радянської влади; з іншого – визначити світоглядно-буттєвий та

практичний характер реалізації релігією історичного досвіду. Це дозволяє зрозуміти, що мотивує поведінку віруючих, їх відношення до суспільства, виконання релігійними організаціями своєї соціальної ролі.

Важливо підкреслити, що специфіка використання цих методів соціології релігії полягає в тому, що досліджується не просто релігія як сукупність понять, догм, засадничих положень та принципів віровчення, а її практичні прояви: стан релігійності, релігійна поведінка та взаємини, релігійні інституції і їх діяльність, форми взаємовідносин релігії і церкви з суспільством та державою.

Для соціології релігії має значення визначення того, на підставі чого мотивується поведінка віруючих, як проходять процеси соціалізації та адаптації, яким чином і в якій формі релігія та церква виконує свою легітимізуючу та консолідуючу функцію, соціальне служіння. Для соціолога важливо знати, що він має справу з ірраціональним, яке є реально існуючим явищем для віруючого і з яким він формує певні відносини на підставі свого світогляду.

Розгляд питання про застосування методів доцільно розпочати із зауваження, що соціологія як інтегративна галузь соціологічної науки використовує в процесі дослідження релігії сукупність загальнонаукових, релігієзнавчих та специфічно соціологічних методів. До останніх слід віднести найбільш важливі: інтерв'ю, анкетування та опитування, спостереження, контент-аналізу, статистичного аналізу, експериментування, порівняльного аналізу, аналізу письмових джерел та історичних документів.

Доцільно дати коротку характеристику кожному із методів.

Метод інтерв'ю (англ. *interview*, бук. – зустріч, бесіда) – бесіда, мета якої – отримати відповіді на питання, передбачені програмою дослідження. Інтерв'ю вимагає від дослідника такту, знання педагогіки і психології, культури спілкування, віросповідних засад конфесії, до якої відноситься респондент, основних положень законодавства.

Метод анкетування (фр. *enquete* – розслідування) – попередньо підготовлений питальник, який добровільно заповнює респондент (англ. *Respond* – відповідати; хто відповідає на запитання, або дає інтерв'ю). Зауважимо, що анкетним опитуванням широко послуговуються для отримання інформації про фактичний стан релігії у досліджуваній галузі, її оцінках, інтересах, мотивах діяльності опитуваних (наприклад, про рівень релігійності).

Більш складним є метод спостереження, як один із шляхів збирання первинної інформації шляхом безпосередньої реєстрації дослідником явищ, подій, умов щодо об'єкту дослідження. Спостереження може бути стандартизованим (фіксація подій за програмою) та включеним (коли дослідник живе чи працює в середовищі тих, кого досліджує).

Найбільш складним та таким, що використовується рідко, є метод експерименту (лат. *experimentum* – випробовую). Він передбачає моделювання якоїсь ситуації, або демонстрації незвичайних якостей (цілитель, чаклун, екстрасенс).

Для дослідження етапів еволюції релігії, визначення тенденцій розвитку релігії та релігійності, формування релігійних організацій та мережі

використовується метод аналізу письмових джерел (історичних документів), даних статистики.

Близьким до цього є метод контент-аналізу (від англ. contents – зміст) тобто кількісного вивчення змісту та суті інформації (газет, кінофільмів, теле- і радіопередач), документів, інтерв'ю, результатів анкетування, публічних виступів – проповідей релігійних діячів.

При проведенні досліджень соціологія широко використовує структурні принципи: об'єктивності, плюралізму, історизму, загальнолюдськості, дуальності, толерантності й терпимості, правового забезпечення свободи совісті.

Вивчаючи питання про застосування принципів у дослідженні релігійного феномену слід звернути увагу на те, що це потрібно для отримання повноцінних результатів і якісного відображення функціональності релігійного комплексу. Дамо характеристику цим принципам.

Об'єктивність в дослідженні означає, що дослідник висвітлює процес незалежно від своїх світоглядних чи конфесійних переконань. Досягнення об'єктивності у висвітленні отриманих результатів дослідження можливе при застосуванні принципу плюралізму, тобто однакового ставлення до різних конфесій.

Застосування принципу історизму передбачає оцінку релігії чи релігійності виходячи з того, про який історичний період іде мова, статус релігії чи церкви в цей час, яка конфесія аналізується.

Принципи дуальності та загальнолюдськості вимагають від дослідника врахування того, що віруючий живе у двох світах: земному та надприродному. Останній мислиться як реальний і такий, що знімає земні проблеми та дає віру у безсмертя. Слід також врахувати, що релігія несе в собі загальнолюдські цінності, які приймаються представниками будь-яких світоглядів.

Принцип толерантності і терпимості передбачає терпиме і доброзичливе відношення до будь-якого релігійного явища при його дослідженні, навіть якщо дослідник має власні (інші) світоглядні чи конфесійні переконання, або інші уявлення про певні речі чи систему цінностей.

Незалежно від власних переконань чи уподобань дослідник повинен оцінювати релігію як загальнолюдський феномен, який акумулює і виражає думки, прагнення та волю певної категорії людей, функціонує в кожній ділянці суспільного життя, на всіх рівнях соціальної організації. Це слід враховувати ще й тому, що в релігійній системі цінностей безпосередньо функціонують не лише суто релігійні цінності, але й загальнолюдські цінності реального життя.

Студентам важливо знати, що кожна людина має право на свободу совісті, світогляду, релігії та переконань. Це право містить свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноосібно чи колективно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні переконання. Це забезпечується принципом свободи совісті, що й повинно враховуватися при дослідженні.

Підсумовуючи, потрібно висвітлити різноманітні форми використання результатів соціологічних досліджень релігії (в пресі, передачах радіо- і

телебачення, публікаціях, підручниках з релігієзнавчих дисциплін тощо). Слід зазначити, що відомості про тенденції розвитку релігії і церкви, стан релігійності, міжконфесійних та державно-церковних відносин, виконання релігією своїх соціальних функцій ми черпаємо саме із соціологічних досліджень. Зауважимо, що соціологія релігії співпрацює з багатьма галузями знань: природничих, філософських, гуманітарних, богословських. Для всеоб'ємного пояснення феномену релігії вона залучає дані цих наук, формуючи специфічне соціумне бачення релігії та релігійності, специфіки поведінки та відносин віруючої людини.

Питання для самоперевірки:

1. Що вивчає соціологія релігії?
2. Що означає термін «релігія»?
3. Що таке релігієзнавство і з яких частин воно складається?
4. У чому полягає суть релігії як соціального явища?
5. Які основні історичні види релігії?

Тема 11. Етносоціологія

План

1. Предмет етносоціології, поняття і визначення науки. Об'єкт дослідження.
2. Термінологічний апарат.
3. Класифікація етносів.

Список рекомендованої літератури: 1, 2, 3, 9, 10.

Ключові поняття: етносоціологія, етнічна спільнота, нація, національне відродження, раса, генеза, плем'я, народність, нація, ойкумена, акомодация, акультурація, урбанізація, обряд, звичай, пережиток, традиція, матриархат, патріархат.

Предмет етносоціології, поняття і визначення науки. Етносоціологія - історична наука, як самостійна галузь вона виникла більше сторіччя тому назад.

Починаючи з ХІХ ст. етнографічний матеріал накопичувався і це приводило до змін у визначенні етносоціологічної науки. Навіть сам термін "етнографія" був замінений на "етнологію". Під терміном етнографія (етнос-народ, графо - писати) розуміється опис життя і побуту народу; етнологія (етнос-народ, логос - слово, поняття, вчення) означає народовчення, що в принципі нічим не відрізняється від етнографії.

У науці є декілька визначень слова "етнографія", але скористаємося тим, яке дав видатний радянський вчений С.П.Толстов : "Етнографія - це історична наука, яка вивчає переважно шляхом спостереження культурні і побутові особливості різних народів світу, вивчає історичні зміни і розвиток цих особливостей, проблеми походження (етногенез), розселення (етнічна географія) і культурно-історичні стосунки народів". Етносоціологія – наука про сучасний стан етносів.

У цьому визначенні закладено і об'єкт дослідження - етноси, що сприймається як синонім поняття "народ". Давньогрецький термін "етнос" етимологічно означав "народ", "плем'я", "згряя", "натовп", "гурт людей". Самі греки відрізняючи себе від негреків, останніх називали "етносом".

Сучасне визначення етносу як гурту людей, зв'язаних єдністю свого походження і спільністю культури, включаючи мову, є практично загальновизнаними.

Що таке етнос? Визначення дав ще у 1923 р. С.М.Широкогоров: "Етнос - це гурт людей, що говорять однією мовою, визнає своє. Спільне походження, має комплекс звичаїв, свій уклад життя, які зберігаються і освячуються традицією і

відрізняються від інших". Виходячи із характеристики етносу, правомірне використання терміну "етнічний " у розумінні етнічна спільність, етнічна територія.

Етносоціологія охоплює весь дописемний період історії людства і всі сучасні неписемні народи. Разом з тим етнографія входить в гущу сучасних політичних проблем на різних континентах землі, особливо в надзвичайно складну і гостру проблему національних стосунків (Афганістан, Чечня, Ірак).

Знання етнографічних і етносоціологічних особливостей допомагає прогресивним силам світу в боротьбі проти расизму, шовінізму, націоналізму (в негативному розумінні).

Етносоціологія - наука про спосіб життя того чи іншого народу і тому терміни етносоціологічні стосуються соціальної організації суспільства, сімейно-брачних стосунків, матеріальної і духовної культури. Щоб зрозуміти про що йде мова, треба знати зміст понятійного апарату науки. Розглянемо деякі із термінів:

Раса - це група людей, що виділяється на основі їх походження, має схожі фізичні ознаки, спільність давніх і сучасних територій (європеїдна раса -

Європа, негроїдна раса - Африка, монголоїдна раса - Азія). Формування основних рас закінчилося в епоху верхнього палеоліту (4-16 тис.рр.до н.е.), вирішальну роль відіграла адаптація живого організму до оточуючого фізико-географічного середовища. Зараз у зв'язку з колишніми і сучасними масовими міграціями вчені ведуть мову про виокремлення американської раси та австралоїдної.

Гене́за (від грецького - народження, походження, джерело). Етногенез - походження народу.

Плем'я - перша етнічна спільність в історії людства, яка виникла після епохи первісного стада в докласовому суспільстві, яка була найбільш стійкою і мала чітку єдність членів племені за походженням, культурою, мовою, історичною долею.

Народність - перша етнічна спільність класового суспільства, що виникла на основі злиття різних племен. У згуртуванні людей в народність вирішальну роль відіграють господарсько-культурні стосунки.

Нація - на сьогоднішній день вища форма етнічної спільноти людей, що склалася в епоху капіталізму.

В процесі етнічної історії траплялося так, що частина якогось етносу на шляхах переселення, або в процесі злиття з іншими, опинялась відокремленою від

основного ядра і розвивалась самостійно, зберігаючи повністю або частково етнічну єдність (євреї, цигани, українці в Канаді тощо).

Такі об'єднання людей називаються етнографічними групами. Етнографічну групу не можна змішувати з національними меншинами, хоч між ними багато спільного. Але є і перехідні типи етнічних спільнот.

Наприклад, С.А.Токарев запропонував для періоду рабовласництва застосувати термін "демос" для позначення етнічної спільноти, до якої входять:

рабовласницька аристократія, вільні, але збіднілі або бідні - тобто демос античного світу.

Етнічну спільність феодального періоду Токарев називає номовою спільністю (від грецького "номос" - область, округ, провінція), де переважають не кровні, а територіальні зв'язки.

Велика група темнів використовується етнографією для характеристики етнічної історії, культури. Багато із них прийшли в етнографію з біології, соціології та інших наук.

Ойкумена — (від грецького "ойкео" - жити) - означає заселену людиною частину земної поверхні.

Аккомодация або адаптация (приспосовування) - пристосування людей до життя в новому етнічному середовищі (канадські українці, канадські французи, австралійські англійці тощо).

Аккультурация - процес взаємопроникнення культур, в результаті якого відбувається зміна початкових моделей (це синонім європеїзації, яка відбувається у народів Азії, Африки Америки, Океанії - поширення європейського одягу, елементів культури, форм господарювання, соціальних інститутів).

Урбанізація - (від латинського "урбанус" - міський) - означає тенденцію концентрації промисловості і населення в великих містах. В етнографії урбанізація означає стирання культурної різниці між містом і селом в результаті поширення стандартів типу міської культури. Із сучасної політичної преси прийшов термін **трейбалізм, трайбалізм** (від англійського "трайб" - плем'я), який характеризує етнічну ситуацію в молодих державах Африки і Азії, де існуюча за колоніальних режимів племенна відокремленість зберігається ще й зараз, породжуючи міжплеменні протиріччя.

Етнографічна наука за елементами культури відновлює минулу історію, а значить використовує необхідні терміни.

Обряд - дійство (церемонія), що має регламентацію, пов'язане з найважливішими подіямисоціального, сімейного, духовного (релігійного) життя етносу.

Звичай - встановлені правила поведінки в даній етнічній спільності (звичаєве право).

Пережиток - явище, яке не відповідає сучасному стану суспільного і культурного життя.

Традиція - (від латинського *traditio* - передача) - явище, яке свідомо передається від покоління до покоління. Але в результаті спрямованої діяльності людей виникають нові елементи культури - **інновації** (з латинського - оновлення). Інновації стають традицією (азіатський традиціоналізм).

Людське суспільство пройшло чимало етапів розвитку. Найпершим було первісне суспільство, а в ньому: **стадо, рід, плем'я**. Але завжди були і залишаються родинні стосунки. Як будувалися родинні стосунки? За материнською або батьківською лінією (**матріархат, патріархат**). І досі одні народи ведуть своє родство по матері (євреї), а інші - по батькові.

Матріархат - латин, "матер" і грецьке "архе" - влада. Буквально; влада матері. **Патріархат** - відповідно -панування чоловіків.

Шлюбні стосунки були екзогамні (грецьке "екзо" - зовні і "гамос" - шлюб). Буквально - шлюб поза родом. І ендогамні - шлюб всередині роду, тобто між членами одного роду.

Саме поняття сімейно-шлюбних стосунків означає комплекс звичаїв, що відображають форми шлюбу і форми сім'ї.

Форма шлюбу - це характер з'єднання шлюбних пар. Так в етнографії розрізняються: **шлюб умиканням** - викрадення нареченої зі згоди або без згоди її самої або її батьків; **шлюб викупом** (калимний шлюб) - плата за наречену її сім'ї в грошовій або товарній формі (вівцями, верблюдами, кіньми або іншою худобою тощо); той же характер носить **шлюб відробітком** - наречений працює в господарстві батьків нареченої повний строк і тільки після цього може одружитися. Це пояснюється відбиранням робочих рук дочки із сім'ї батька, а також тим, що діти, які будуть народжені цією жінкою будуть належати роду батька, а не матері.

Шлюб відвідуванням - форма співжиття при розселенні подріжжя в різних родах, або, що вірогідніше всього, поселення чоловіка не в домі дружини, а в спеціальному чоловічому домі (це нагадує гуртожиток радянських часів, коли одружені чоловік і дружина мали жити в окремих кімнатах).

Гостьовий шлюб - варіантна форма групового шлюбу, при якому гість, що належить до одного вікового класу і роду з господарем, має право на співжиття його дружиною (ескімоси).

історії розвитку шлюбних стосунків було декілька етапів: шлюби змішані

(проміскуїтет), групові, парні, моногамні. Але головною формою шлюбу докласового періоду був груповий шлюб - нерегламентоване тимчасове або постійне співжиття пар, що належали до однієї вікової категорії при обов'язковому дотриманні екзогамії.

Про те, що груповий шлюб протримався найдовше, говорить збереження його пережитків в ранньокласових античних суспільствах і у багатьох сучасних народів Азії, Африки й Океанії. Типовими пережитками групового шлюбу були **сатурналії** в Давньому Римі - свята на честь Сатурна, на честь закінчення польових робіт, під час яких не тільки допускалися, але і були обов'язковими статеві контакти між представниками різних родів. Такий точно характер носять місячні танці сучасних м'яо і яо в Азії. Пережитком групового шлюбу був і гетеризм (від грецького "гетаїра"- подруга, коханка), який Ф.Енгельс визначав як необхідну жертву жінки за право належати одному чоловікові, а в докласову епоху зобов'язаній належати всім чоловікам, які могли вступити з нею у шлюбні стосунки.

Дома молоді - своєрідні будови у ряду народів Південно-Східної Азії, де вільно зустрічаються юнаки і дівчата з різних родів після досягнення повноліття, також є пережитками групового шлюбу.

Для класового суспільства був характерний моногамний шлюб, але відома і полігамія (з грецької - багато дружин - гарем) і поліандрія (багато чоловіків) - поширено в Тибеті, а також на сотровах Індійського і Тихого океанів.

Питання для самоперевірки:

1. Що вивчає етносоціологія? Чим предмет етносоціології відрізняється від предмета етнографії?
2. Назвіть основні етапи розвитку етносоціології у світі та в Україні.
3. Охарактеризуйте поняття "етнос", "нація". Найдіть спільні і відмінні риси між ними.
4. Які концепції утворення та розвитку етносів Вам відомі? Поясніть основні положення концепцій Ю. Бромлея та Л. Гумільова. Зробіть їх порівняльний аналіз. Які протилежні риси ці концепції містять?
5. Назвіть і охарактеризуйте основні концепції націй.
6. Що таке етносоціальні процеси? Які види етносоціальних процесів Вам відомі?
7. В яких напрямках розвиваються етносоціальні процеси в Україні? До яких змін на етнічній карті нашої держави призвели ці процеси?

8. Які заходи проводить Українська держава в плані захисту національних меншин?

Тема 12. Політологія як система знань про політику. Політика як суспільне явище

План

1. Політологія в системі суспільних наук. Об'єкт і предмет політичної науки.
2. Структура та функції політології.
3. Методи політичної науки. Закони і категорії політології.

Список рекомендованої літератури: 11, 12, 13, 19.

Ключові поняття: політологія як наука, об'єкт та предмет політології, влада, теоретична політологія, прикладна політологія, політика, рівні політики, закони політології.

1. Політологія в системі суспільних наук

Політика і влада – найважливіші складові суспільного життя. Виявлення їх сутності дає змогу розібратися в складних проблемах сучасності та визначити свою позицію до них. Сучасна людина постійно відчуває на собі вплив політики.

Політичне життя суспільства є об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних наук, оскільки кожна значуща подія і кожен факт мають політичний контекст. З цієї точки зору суспільство в цілому є політичним. Політологія як наука вивчає політичне життя в його різноманітних проявах, заглиблюючись в особливості політики і влади, закономірності діяльності політичних партій, політичних лідерів та еліти, соціальних верств і народних мас. Вона сприяє формуванню світоглядних і ціннісних настанов, вмінню пов'язувати набуті знання із політичною практикою.

Становлення і розвиток політології зумовлюється суспільними потребами в розробленні технологій управління і методик впливу на суспільну свідомість, у теоретичному обґрунтуванні ідей та цілей зовнішньої та внутрішньої політики, в необхідності удосконалення прийняття управлінських рішень за умов збільшення обсягів діяльності та владних повноважень держави, потреби проведення децентралізаційних процесів.

Політологія (від грецьк. *politika* — державні й суспільні справи і *logos* — слово, поняття, вчення) — це наука про політику, про закономірності і випадковості розвитку політичного процесу, про функціонування політичної системи і влади, про сутність форм, методи діяльності суб'єктів політики та проблеми міжнародних відносин.

Як відносно самостійна галузь знань вона сягає своїми витокami античності. Її розвиток тісно пов'язаний з розвитком філософських знань. Філософія озброює політологію світоглядом, загальними методами пізнання й теорією мислення, розумінням змісту і соціальної зумовленості політичних явищ, досліджує загальні закони історичного розвитку та форми їх реалізації у діяльності людей, вивчає суспільство як цілісну систему. Створюючи загальну картину світу, філософія дає поштовх до предметних висновків у сфері науки про політику, які конкретизуються в політичній філософії.

У значенні найбільш загальної методології пізнання політичної сфери суспільного життя політична філософія виступає як **філософія політики**.

У пізнанні політичного життя істотна роль належить політичній історії.

Політична історія є історією політики — вона вивчає головним чином процеси виникнення, розвитку й занепаду держав, відносини між ними, війни, революції. Принципова відмінність історичного дослідження полягає в тому, що воно йде від вивчення конкретних подій, процесів і фактів до певних теоретичних узагальнень, тоді як політологія використовує вже існуючі теоретичні узагальнення — форми наукового знання про політику (ідеї, гіпотези, концепції, теорії, парадигми тощо) при аналізі конкретних явищ і процесів, наприклад політологічне дослідження процесу становлення багатопартійності в Україні передбачає використання основних положень партології про співвідношення процесу становлення багатопартійності в Україні із закономірностями такого процесу тощо.

Але вже історія політичних учень виступає невід'ємною складовою політології як історія виникнення, становлення і розвитку політології.

Особливого значення у вивченні політичного життя суспільства набуває **політична економія**, оскільки без неї не можна зрозуміти природи соціальних суб'єктів, громадянського суспільства. До того ж розвиток різних форм власності, який веде до диференціації соціальних і політичних інтересів у суспільстві, істотно впливає на характер політичної діяльності, формування наукових уявлень про неї. Предметом аналізу економії є процеси виробництва, розподілу та обміну матеріальних благ. Ці процеси розглядаються в контексті втручання держави до економічної сфери суспільства (реалізацією економічної, суспільної, соціальної політики).

Соціологія політики як суспільна наука вивчає соціальні інститути, організації як засоби діяльності соціальних суб'єктів, а отже, закономірно, що політологія використовує результати й методи соціологічного пізнання, характеристики різних соціальних груп. Соціологія постачає науці про політику дані стосовно функціонування суспільства як цілого, а також груп, які входять до нього, і суспільних (політичних) відносин між ними. Надзвичайно важливими є

методологічні розробки соціології, що стосуються емпіричних досліджень і насамперед опитувань громадської думки.

У вивченні політичного життя суспільства важлива роль належить **юридичній науці** як системі знань про державу і право, про об'єктивні закономірності їх виникнення і розвитку. Юридична наука розробила понятійний апарат, який активно використовує політологія (державна влада, демократія, державна влада, право, законність, політичний режим тощо), оскільки рівень розвитку правових норм регуляції суспільного життя є водночас і показником якісного стану розвитку суспільства

Політична психологія досліджує соціально-психологічні компоненти політичного життя суспільства, що формуються на рівні політичної свідомості націй, соціальних груп, урядів, окремих особистостей. Особливого значення набувають ці дослідження під час вивчення громадської думки, політичної соціалізації, конфліктів, електоральної поведінки.

Політична географія вивчає територіальні аспекти політичного життя суспільства, що розглядається як сукупність багатьох явищ, процесів, суспільних інститутів.

Незважаючи на те, що науки про суспільство висвітлюють різні аспекти політичного життя, демократичний суспільний розвиток виявив потребу в науці, яка б критично осмислювала існуючі політичні системи, режими, механізми реалізації політичної влади, участь соціальних спільнот у політичному процесі, політичні ситуації тощо. За тоталітарного режиму роль суспільних наук зводилася здебільшого до коментування і виправдання існуючих порядків.

Основним об'єктом дослідження політології є політична сфера, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування і розвитку та зв'язками з економічною, соціальною й духовною сферами суспільства.

Об'єктом політології є все те, що відноситься до прояву політичного:

- політична сфера, особливості її функціонування і розвитку;
- політична дійсність, політичне життя особи й суспільства, політичні відносини;
- політичні ідеї, теорії і доктрини, проблеми, події, прогнози, технології політичних процесів.

Щодо предмета політології існують різні погляди. Деякі зарубіжні вчені визначають політологію як науку «про авторитетну, легітимізовану, консенсусну владу», тобто владу, що має підтримку суспільства, сприймається як обов'язкова, хоч і спирається на примус.

Вчені з пострадянських країн також по-різному визначають політологію як науку про: систему закономірних взаємозв'язків соціальних суб'єктів з політичною владою, боротьбу за політичну владу; сутність, форми й методи політичного владарювання; політичну культуру тощо.

Деякі політологи предметом політології вважають вивчення політичних систем як сукупності владних інститутів, а також політичної влади як основи функціонування й розвитку політичних систем. Так, російські політологи Ф. Бурлацький і Г. Шахназаров вважають, що в центрі уваги політології перебувають проблеми політичної влади, її природа і сутність, зміст та механізм здійснення.

Однак, на відміну від інших наук, що досліджують ці проблеми, політологія вивчає спосіб організації та здійснення влади. Такий підхід звужує предметне поле політології.

На думку російського політолога В. Мшвенієрадзе, предметом політичної науки є вивчення об'єктивних закономірностей світового політичного процесу, політичних відносин в окремих країнах і групах держав; відносини між класами, державами, націями, де головне завдання полягає в тому, щоб утримати, зберегти або завоювати владу; способи управління соціально-політичними процесами. Політична наука аналізує структуру державної влади, функціонування політичних інститутів, їх відносини з політичними ідеями і теоріями в різних політичних системах, політичну культуру, взаємозв'язок політики з економікою, з іншими формами суспільної свідомості та діяльності.

Останнім часом значного поширення набув системний підхід до визначення предметного поля політології. Згідно з ним метою є дослідження тенденцій і законів структури, функціонування та розвитку політичного життя соціальних спільнот, залучення їх до діяльності з реалізації політичної влади та політичних інтересів (Ю. Шпак, Ж. Тощенко, В. Бабкін). Виходячи з цього, предметом політології, як раціонального відображення політики, є закономірності політичного життя в усіх його виявах: зміст, структура і функції, місце і роль політичної системи в його розвитку та функціонуванні, у здійсненні політичної влади.

Загалом сукупність проблем, досліджуваних політологією, можна поділити на **три великих розділи**:

- а) Соціально-філософське та ідейно-теоретичне підґрунтя політики, системоорганізуючі ознаки й характеристики політичної системи, політичні парадигми, що відповідають конкретно-історичному періоду.

- b) Політичні системи та політичні культури, політичні режими, їх порівняльні характеристики, еволюція світових політико-ідеологічних доктрин.
- c) Політичні інститути, політичні процеси, політична діяльність і політична поведінка.

Отже, **предметом політології** є певна система знань про політичний об'єкт, а саме:

- історико-політичні вчення; - закономірності становлення, функціонування, зміна політичної влади;
- джерела, рушійні сили політичного життя суспільства; - сутність, природа, тенденції розвитку, механізми прояву політичного;
- конкретні прояви, процеси, відносини політичної дійсності, які вивчаються політологами;
- політичні інститути (конституції, центральний уряд, регіональне, місцеве управління, адміністрація та ін.);
- політичні партії, групи об'єднання, участь громадян в політиці, громадська думка;
- міжнародні відносини.

Сюди відносять також такі феномени як політичну культуру, ідеологію, політичні еліти, політичні партії та громадсько-політичні організації, рухи, владні відносини, державу, політичну систему, політичну діяльність, політичну поведінку, політичне лідерство, громадську думку й засоби масової інформації в політичному процесі, політичні конфлікти, етнополітичну діяльність тощо.

2. Структура та функції політології

Структура політології як науки охоплює:

- загальну політологію, що вивчає історію і теорію політики, виробляє загальні теоретичні й методологічні основи її пізнання;
- теорію політичних систем та їх елементів, механізмів функціонування політичної влади, що досліджує проблеми утворення й функціонування держав, партій, суспільно-політичних організацій, політичних режимів шляхом вивчення конституційних та адміністративних питань, економічних

та соціальних функцій управління, аналізу політичних інститутів, відносин між суб'єктами політики, політичної культури та комунікації тощо;

- теорію соціального управління, що вивчає форми й методи управління соціально-політичними, соціально-економічними, адміністративно-правовими та соціально-психологічними процесами, досліджує проблеми участі в політиці;
- теорію політичної ідеології, що досліджує роль і функції ідеології в системі політичної влади, історію та розвиток політичних теорій, концепцій, доктрин, особливості їх реалізації та існування в різних суспільствах;
- теорію міжнародних відносин, предметом якої є система міжнародних відносин, проблеми національної та світової політики, мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм. Її складовими є геополітика, зовнішня політика, міжнародне право, діяльність міжнародних і міждержавних організацій;
- практичну політологію, яка здійснює прикладні та порівняльні дослідження в контексті конкретних політичних технологій, специфіку політичного маркетингу та менеджменту в різних суспільно-історичних умовах, проблеми прийняття оптимальних управлінських рішень та ефективності їх реалізації.

Структура політології має свою внутрішню логіку й охоплює теоретичні та практичні основи: знання про закономірності функціонування й розвитку політичної діяльності в межах політичних відносин; знання про політичну систему як механізм організації та здійснення влади, про теорію міжнародної політики. На думку Ф. Бурлацького й Г. Шахназарова, структуру політології становлять: теорія політики і політичних систем, міжнародні відносини і світова політика, управління соціальними процесами, політична ідеологія, історія політичних учень.

До спеціальних політичних наук відносять політичну географію, політичну психологію, політичну історію, політичну антропологію, політичну семантику, політичну етнографію тощо.

Власне політична наука і політологія як навчальна дисципліна мають суттєві відмінності. Політична наука як самостійна сфера знань виникає на рубежі Середньовіччя та Нового часу, коли мислителі почали пояснювати політичні процеси за допомогою "земних", а не релігійно-міфологічних аргументів. Основи політичної теорії закладають Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш-Л. Монтеск'є, Дж. Віко та ін. У цей час спеціальна галузь знань про політику іменується по-різному – політичне мистецтво, політичне вчення тощо. Політична наука охоплює всю сукупність знань з цього предмета.

Як самостійна навчальна дисципліна політологія почала формуватися в другій половині XIX ст. Процес остаточного її становлення завершився на Міжнародному колоквіумі ЮНЕСКО з політичних наук (Париж, 1948 р.), де було визначено зміст предмета цієї науки та рекомендовано включити курс політології для вивчення в системі вищої освіти як загальнообов'язкової дисципліни, а також створено Міжнародну асоціацію політичної науки, метою якої є інтеграція дослідницьких зусиль вчених різних країн та підвищення практичної ефективності рекомендацій політичної науки. Отже, як навчальна дисципліна політологія вивчає частину загальнотеоретичного й прикладного матеріалу і дає знання про:

- об'єкт, предмет та функції політології; - розвиток світової та вітчизняної політичної думки; - динаміку розвитку політичного життя; - політичні процеси, події та проблеми;
- взаємодію політичних інтересів, відносин і діяльності;
- розвиток політичних інститутів, норм, свідомості та політичної культури;
- об'єкти та суб'єкти політичних процесів;
- роль людини в політичному житті сучасного світу;
- теорію влади та владних відносин;
- політичну систему суспільства; електоральну поведінку;
- роль і місце демократії в політичному житті суспільства як способу й умови діалогу, гласного обговорення проблем, взаємного врахування суперечливих інтересів, претензій і переконань суб'єктів політичного процесу;
- світовий політичний процес.

Поділ політології на теоретичну і прикладну, який набув широкого вжитку в науці, є доволі штучним, оскільки власне політична наука має яскравий практичний характер, що й визначає її провідні позиції серед суспільних наук.

Табл.1. – Рівні політології як науки

Теоретична	Прикладна
<p>Вирішує наукові проблеми, пов'язані:</p> <p>а) з формуванням фундаментального знання про політичну сферу життя; б) з поясненням процесів політичного розвитку;</p> <p>в) із розробкою концептуального апарату політології, методології і</p>	<p>Вивчає проблеми, пов'язані:</p> <p>а) з вивченням громадської думки, особливостей політичної орієнтації і політичної поведінки соціальних груп;</p> <p>б) з перетворенням політичної дійсності, аналізом шляхів і засобів впливу на політичні процеси.</p>

Узагальнюючи наявні точки зору, можна виокремити п'ять основних функцій політології. **Теоретична** полягає у розробленні різних теорій, концепцій, гіпотез, ідей, категорій, понять, формулюванні закономірностей, які описують і пояснюють багатоманітні явища і процеси політичного життя суспільства.

Методологічна полягає в тому, що категорії й поняття цієї науки, а також сформульовані нею закономірності використовуються іншими науками як теоретичний інструментарій у дослідженні політичних явищ і процесів, наприклад такі як: політика; політична влада; політична система суспільства; політичний процес; політичний режим; політична партія.

Практична полягає у її зорієнтованості на вирішення конкретних політичних завдань і проблем. На основі теоретичних положень політологія формулює рекомендації щодо здійснення політики, проведення заходів і компаній (найповніше проявляється у прикладній політології, основний зміст якої складає розроблення різних політичних технологій).

Виховна полягає у формуванні світогляду особи, її політичній соціалізації, передачі їй знання про політичну сферу суспільного життя, про політичні інститути, права, свободи та обов'язки громадянина, політичну культуру.

Прогностична полягає у здатності передбачати перспективи розвитку політичних процесів, наслідки прийняття і виконання політичних рішень. Реалізація цієї функції передбачає моделювання політичних процесів і відносин, завчасні експертизи найвагоміших політичних рішень на предмет очікуваного ефекту.

3. Методи політичної науки. Закони і категорії політології.

Політологія має загальні й специфічні методи дослідження, прийоми, підходи.

Метод – це спосіб, шлях дослідження або пізнання, підхід, інструмент, яким користується певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет. Залежно від конкретної мети виділяють різні методи політичних досліджень:

- a. історичний – полягає у вивченні політичних процесів, явищ, політичних систем в історичному плані з точки зору їх історичного взаємозв'язку та розвитку;
- b. соціологічний – передбачає з'ясування впливу на політичну систему економічних відносин, соціальної структури, ідеології і культури;

- c. інституціональний – вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партій, рухів, об'єднань громадян тощо);
- d. емпіричний (прикладний) – за його допомогою досліджується політична дійсність шляхом використання статистики, насамперед електоральної, спостереження політичних подій, експерименту, сфокусованого інтерв'ю, аналізу документів, анкетування тощо;
- e. системний – забезпечує цілісне сприйняття об'єкта дослідження і всебічний аналіз зв'язків між окремими його елементами в межах цілого. Розглядає політику як цілісну, складно організовану систему, як саморегульований механізм;
- f. структурно-функціональний – передбачає розчленування політичного явища на складові з подальшим аналізом їх ролі для суспільства, соціальних змін. Наприклад, це стосується аналізу взаємозв'язків між рівнем економічного розвитку і політичним устроєм, між ступенем урбанізації населення та його політичною активністю, між кількістю партій і їх впливом на виборчу систему;
- g. соціально-психологічний (біхевіоралістський) – орієнтує на вивчення поведінки груп, класів, мас і особистостей, що здійснюють будь-яку політичну діяльність, на вивчення суб'єктивних механізмів, психологічних мотивацій політичної поведінки. Передбачає застосування методів, які використовуються в природничих науках, а також у соціології;
- h. політичного моделювання – припускає оперативну оцінку передбачуваного розвитку політичних подій, на основі яких можна прийняти ефективні рішення;
- i. порівняльний – передбачає співставлення однотипних політичних явищ, наприклад політичних систем, партій, електоратів, з метою виявлення загальних рис і специфіки, винайдення ефективних форм політичної організації чи оптимальних шляхів вирішення завдання;
- j. антропологічний – вивчення зумовленості політики не соціальними чинниками, а природою людського роду у виявленні біологічних та інших чинників поведінки;
- k. нормативно-ціннісний – орієнтує на розробку ідеалу політичного устрою, в основі якого – загальне благо, справедливість, повага людської гідності, а також визначає шляхи його практичного втілення. Дозволяє виявити значення для суспільства конкретних політичних процесів, їх ролі у здійсненні загальних й індивідуальних інтересів людей, осіб.

Окрім вищезгаданих, політологи у своїх дослідженнях використовують такі загальнонаукові методи як: - аналіз і синтез; - індукція і дедукція; - моделювання; - формалізація; - ідеалізація; - узагальнення тощо.

На сучасному етапі політологія пішла шляхом використання синергетики, об'єднання методологічних підходів, одночасного використання різних методів дослідження.

Закони і категорії політології, як і будь-якої суспільствознавчої дисципліни, є науковими узагальненнями. Закономірне в політичному житті виявляється через діяльність суб'єктів політики та їх взаємодію. Закони політології виражають суть політичних явищ та суттєвий, необхідний, об'єктивний і регулярний зв'язок між ними.

Табл. 2. - Закони політології

Закони політології		
Закони структури. Визначають спосіб організації політичних систем, їх внутрішню визначеність і взаємообумовленість (закон організації та структурування політ. інститутів)	Закони функціонування. Це суттєві необхідні зразки взаємодії між політичними суб'єктами в процесі їх зміни в часі (зв'язки між усіма структурними компонентами політичної сфери)	Закони розвитку. Це закони переходу від одного порядку взаємовідносин в системі до іншого, від одного стану структури до іншого (закон якісних перетворень на підставі зіткнення протилежних сил і тенденцій у межах певної сутності)

Зміст об'єкта й предмета політології знаходить відображення в системі категорій і понять. Низка категорій має загальнонауковий характер, наприклад, суспільство, розвиток, політика тощо.

До безпосередніх політологічних категорій відносяться: політичні інтереси, політичні цінності, політична боротьба, політична влада, політичний режим, політична демократія, свобода, політична свідомість, політична ідеологія, політична культура, державний лад, політичний інститут, держава, політична система, політична організація, суб'єкт політики, політичні відносини, політична думка, політична діяльність, політичне рішення, політичний процес, політичний конфлікт, політичне лідерство, політична соціалізація тощо.

Крім того, в політології широко використовуються поняття і категорії суміжних наукових дисциплін.

Питання для самоперевірки:

1. Чи синонімічні поняття «політична наука», «політична філософія», «політична соціологія»? Обґрунтуйте.
2. Визначте співвідношення понять «теоретична» і «прикладна» політологія.
3. Розкрийте зміст функцій політології.
4. Що покликана дати студентам політологія як навчальна дисципліна.
5. Покажіть генезу становлення політичної науки.
6. Розкрийте зміст політології як науки і навчальної дисципліни.
7. Чому сприятиме вивчення курсу політології у студентів?
8. Який зміст понять «світ політики», «політична сфера суспільного життя»?
9. Що ви розумієте під політичною просвітою населення? Назвіть найважливіші складові й завдання цього процесу.

Тема 13. Історія політичної думки в світі та Україні

План

1. Політична думка Стародавнього Сходу.
2. Розвиток політичної думки в період Середньовіччя
3. Політична думка Нового часу
4. Політична думка XX-XXI ст.ст.
5. Українська національна політична думка в новітні часи.

Список рекомендованої літератури: 11, 12, 13, 19, 27.

Ключові поняття: теократія, держава, деспотія, тимократія, демократія, аристократія, олігархія, охлократія, поліс, політея, легізм, конфуціанство, данізм, моїзм, брахманізм, «суспільний договір», «природне право», утопічний соціалізм.

1. Політична думка Стародавнього Сходу.

Розвиток світової політичної думки віддзеркалює процес зміни політичних систем, режимів, інститутів. Водночас він характеризується й власною логікою. Відтак вивчення історії політичної думки дає змогу прослідкувати розвиток політичної свідомості людства. Інтерпретація текстів минулого має враховувати соціокультурний простір відповідного періоду.

Початки формування політичної думки пов'язані з появою відносин влади у суспільстві, а отже, з виникненням приватної власності. Першою формою політичної свідомості була міфологія. Її особливістю було уявлення про божественне походження влади.

Політична думка Стародавнього Сходу.

На межі 2-го та 1-го тисячоліть до н.е. відбувається раціоналізація політичної свідомості. Однією з давньоіндійських пам'яток стала „Артхашастра” („Наука про державний устрій”). Сучасні дослідники сперечаються щодо її автора (деякі вважають таким брахмана Кутільо, інші – що цю працю писали упродовж століть), але погоджуються з тим, що це була справжня енциклопедія, яка містила уявлення про високі зразки політичних технологій.

Значний відбиток в історії політичної думки залишили китайці. Конфуцій (551-479 рр. до н.е.) й сьогодні вважається найвидатнішим мислителем. Він вважав, що ключовим для політичного управління є добродійність, або комплекс етико-правових норм, до якого входили ритуал, турбота про людей, шанобливе ставлення до правителя, почуття обов'язку. Отже, Конфуцій одним з перших обґрунтував роль традиції в політиці.

Мо Цзи (479-400 рр. до н.е.) вважав, що усі люди народжуються рівними, а верховним правителем є сам народ. Держава, на його думку, виникла внаслідок укладання людьми договору.

Першою в світі розвиненою школою політичних технологій слід вважати китайських легістів (лат. *lex* – закон) IV-III ст.ст. до н.е. Не слід змішувати їх вчення з європейською школою природного права. Легісти бачили позитивний закон засобом не забезпечення прав людей, а управління ними. Відтак закон віддзеркалює інтерес правителя.

Антична політична думка.

Античні уявлення про політичну сферу базувалися на універсалізмі: політичне ще не відокремлювалося від загального комплексу суспільних явищ, а суспільство – від держави. Йдеться не про політичну науку як таку, а про політичну філософію.

Антична думка мала значний вплив на Європу. Сьогодні актуально звучать ідеї Сократа (469-399 до н.е.) про неможливість моральної політики без права, яке тотожне справедливості, про політичну свободу як панування справедливих законів, про добро і зло як наслідок наявності чи відсутності знання.

Платон (427-347 рр. до н.е.) у працях „Держава», Політик», „Закони» обґрунтував поняття політики, політичного мистецтва. Він мріяв про „ідеальну державу», де закони служать загальному благу, а правитель керується благом підданих. Водночас він визнавав, що ідеальна держава – не статична система, що соціальні процеси призводять до зміни форм правління. Саме Платон вперше дав класифікацію цих форм, виокремивши, зокрема, такі недосконалі як тимократія (базується на честюлюбстві і силі), олігархія, демократія, тиранія.

Як легісти були більшими технологами порівняно з Конфуцієм, так само можна співвіднести вчення Арістотеля та Платона. Саме Арістотель (384-322 до н.е.) вперше назвав політику наукою та водночас найважливішою формою людського спілкування. Він вважав, що ідея загального блага насправді веде до його знищення, а метою політики є узгодження загального блага з благом окремих людей. Право Арістотель розглядав як політичний інститут, яке складається з природного права, адекватного політичній сутності людини, та умовного права, яке встановлюється людьми. Ці ідеї пізніше сприйняли філософи Нового Часу. Арістотель був також фактичним родоначальником таких концепцій, які дійшли до сьогодні, як концепція громадянського суспільства (громадянин – це той, хто бере участь у законотворчій та судовій діяльності), середнього класу (міцність якого надає стабільності суспільству) тощо. Він вдосконалив класифікацію форм правління, виділивши їх на основі 2 критеріїв: якісного (правління на користь усіх або в інтересах самої влади) та кількісного (правління одного, кількох та більшості) та відповідно віднісши до правильних

форм монархію, аристократію та політію, а до неправильних – тиранію, олігархію та демократію.

2. Розвиток політичної думки в період Середньовіччя.

1. Релігійна думка.

Упродовж Середньовіччя зберігаються уявлення про єдність світу, а політична наука не відокремлюється від філософії. Проте розвиток суспільства поступово призводить до ерозії уявлень про нерозчленованість суспільства і держави. Виникає інститут, що не входив до структури держави, – церква. Релігійні цінності були альтернативні державним. Відтак ключовим стає питання про співвідношення державної і церковної влад.

Рубіж між античністю та Середньовіччям символізував Августин Блаженний (354-430). Руйнувалася Римська імперія, що визначило ставлення Августина до співвідношення церкви і держави. Він висуває ідею про першість церкви. Проте в цілому до XI ст. домінувала думка про дуалізм влади – імператор у релігійних питаннях підпорядковується церкві, у світських – клір підпорядковується імператору.

Ситуація змінюється на початку 2-го тисячоліття. Принцип верховенства церковної влади починає домінувати. Фома Аквінський (1225-1274), вчення якого стало вершиною європейської релігійної думки, вважав, що народ має право скинути монарха, якщо він не дотримується християнських норм. Так закладалася європейська традиція домінування суспільства над державою.

Водночас у Візантії було започатковано іншу традицію. На відміну від всесвітньої католицької церкви ключовим принципом православ'я є соборність. Держава визнавала церковний закон своїм внутрішнім керівництвом, але церква мала підкорятися державі.

Політична думка України княжих часів включає літопис „Повість врем'яних літ“, Руську Правду Ярослава Мудрого та Правду Ярославичів (перше кодифіковане законодавство Русі, яке дає уявлення про соціальну структуру, цінності суспільства – безпеку та власність), праці митрополита Іларіона, який з поняттям істини асоціює поняття свободи та аналізує перехід від закону (Старий Заповіт) до істини (Новий Заповіт), князя Володимира Мономаха, який формулює вимоги до правителя щодо дотримання християнських законів, принципів закону та моралі тощо.

Оригінальною була релігійна думка України XVI-XVII ст.ст., представлена Х. Філалетом (др.пол. XVI ст. – пер.пол. XVII ст.), І. Вишенським (бл. 1550 – 1621-33) та ін. Вони відстоювали ідеї справедливих законів, невтручання влади в особисті справи індивідів, права підданих на захист від свавілля влади. Ці ідеї

були значною мірою співзвучні ідеям середньовічних та навіть новочасних європейських мислителів, хоча причини їх появи були специфічними. Вони пояснювались пануванням в ті часи польської католицької королівської влади на українських православних землях.

Значного розвитку отримала політична думка і на Сході. Згідно з Кораном, халіф є посланником Аллаха. В ці часи в мусульманстві з'явилися течії суннізму, шіїзму, ісмаїлізму, ваххабізму. Водночас Схід продемонстрував світові й світських мислителів. Ібн Рушд (XII ст.) стверджував, що управління суспільством повинне здійснюватися на науковій основі. Ібн Халдун (XIV ст.), досліджуючи розвиток суспільства, виокремлював в ньому сільську та міську фази. В першій політичну владу мають вожді та старійшини племен, у другій – царі. Завдання держави він визначав як охорону власності індивідів.

2. Політична думка доби Ренесансу.

Одним з провідних політичних мислителів цієї доби став Н. Макіавеллі (1469-1527). Він завершує низку інтелектуальних переворотів, розпочатих релігійною думкою і водночас робить наступні кроки, пориваючи з релігійною традицією. Макіавеллі не лише розмежовує державу і суспільство (впроваджуючи сам термін „державал – stato), а й відокремлює політику від моралі. Це дало підстави дослідникам говорити про аморалізм Макіавеллі. Останнє слід розуміти в історичному контексті. Насправді мислитель виступав проти незмінності та універсальності релігійної етики. Якщо говорити сучасною мовою, то у церкві має бути своя етика, в політиці – своя. Отже, він розриває цілісність суспільного організму, чим підготував ґрунт для ліберальної тези про пріоритет індивіда.

Важливим етапом становлення європейської думки було вчення Ж. Бодена (1530-1596) про державний суверенітет. На його думку, завдання держави, саме становлення якої є наслідком домовленості індивідів, полягає в піклуванні про останніх. Суверенітет полягає в абсолютності та неподільності влади держави. Водночас ця влада обмежена суспільними справами і не поширюється на приватні відносини індивідів.

Нарешті, згадаємо про ще один напрям політичної думки Ренесансу – утопічний комунізм. У своїх творах англієць Т. Мор (1478-1535) та італієць Т. Кампанелла (1568-1639) змалювали суспільство майбутнього, де відсутня приватна власність, правителі обираються народом, кожен працює, а у відносинах між людьми панують згода та братерство.

В Україні в цей час також з'являються твори світської політичної думки – Ю. Дрогобича, С. Орихівського (1513-1566), який аналізував проблеми організації королівської влади, її завдання з захисту підданих, розвитку науки і освіти, принципи справедливості та мудрості влади, механізми формування оточення тощо.

3. Політичні ідеї Нового часу.

Теоретичне підґрунтя для подальшого розмежування ідеологічних напрямів в Європі заклала філософія Нового часу. Тенденції її розвитку були зумовлені досягненнями мислителів попередніх часів та становленням капіталізму в Європі. Положення праць новочасних мислителів заклали підвали ідеології буржуазії в боротьбі проти абсолютизму.

До цих положень слід віднести доктрини: договірного походження держави, природних прав людини, верховенства закону в державі, народного суверенітету, функціонального поділу державної влади, громадянського суспільства тощо. Пріоритет у розробці багатьох цих положень належить англійцю Дж. Локку (1632-1704).

Ще один його співвітчизник Т. Гоббс (1588-1679) декларував себе прихильником абсолютної монархії, вважав силу основою права і акцентував на завданні держави примушувати індивідів до виконання законів. Ці тези зумовлювалися часами життя Гоббса – XVII ст. Буржуазна революція призвела до хаосу у суспільстві, що загрожувало дотриманню прав людини (сам Гоббс змушений був втекти з Лондона до Парижа). Надію на відновлення порядку Гоббс покладає на сильну державу. Головними рушіями дій індивідів він називає бажання та пристрасті, а природним станом життя людей – „війну усіх проти усіх“. Але, оскільки найпотужнішою пристрастю є страх смерті, то, прагнучи подолати „війну усіх проти усіх“, люди відмовляються від частини прав і передають їх одній особі або групі осіб, які очолюють державу. Метою останньої є забезпечення недоторканості особи, її прав, власності, для чого влада видає закони.

Голандський філософ Г. Гроцій (1583-1645), розрізняючи, услід за Аристотелем, природне і позитивне право, вважав, що останнє відповідає природному праву. Поява держави внаслідок договору індивідів відбулась завдяки виникненню приватної власності, відтак його охорона – завдання держави. Так само й Б. Спіноза (1632-1677) говорив, що влада держави не поширюється на природне право, а влада монарха має бути обмежена представницькими установами.

До французької гілки Просвітництва належали Вольтер, Дідро, Маблі та ін. Особливе місце у політичній думці займає Ш.Л. Монтеск'є (1689-1755). Він розробив багатофакторний підхід до аналізу політики, був засновником географічного детермінізму, тобто пояснення політичного режиму територіальними особливостями країни. Продовживши услід за Локком розробку концепції поділу державної влади, він довів її до того формулювання, яке увійшло

й у сьогodнішню науку. А саме що державна влада за функціями поділена на 3 гілки

– законодавчу, виконавчу та судову. Актуально, зокрема й для України, звучать інституціоналістські положення Монтеस्क'є. Він твердив, що для політичної свободи необхідна наявність у ньому соціальних сил та інститутів, які були б зацікавлені у свободі і могли б захистити її від влади.

Найрадикальніший варіант Просвітництва являв Ж.-Ж. Руссо (1712-1778). Народ володарює, чиновник, спираючись на закони, прийняті більшістю, управляє – ось його формула. Він доводить до логічного завершення англійську ідею суверенітету народу. Проте в його концепції сфера політики обмежується до мінімуму, адже зникає проблема узгодження інтересів. Базуючи своє вчення на ідеї спільної волі народу як основи державного управління, він фактично розчиняє в останньому особистість і, таким чином, виходить за межі лібералізму. Тому деякі дослідники характеризують Руссо як предтечу тоталітаризму. Проте сам він вважав, що ідеал „народної демократії» може бути реалізований лише в невеликому політичному утворенні. Сучасні ж держави, більші за розмірами, вимагали складнішої системи управління. Тому, розрізняючи «народ у сутності» та «народ у явищі», Руссо вводив фігуру професійного законодавця, а також вождя народу.

Специфічним напрямом політичної думки було німецьке Просвітництво, найяскравішими представниками якого були І. Кант та Г.Ф.В. Гегель. Особливості їх вчень були зумовлені відставанням капіталізму в цій країні, її політичною розробленістю, водночас пруським абсолютизмом, на якого лягла відповідальність за об'єднання країни.

У теорії Канта (1724-1804) важливе місце належить розробці концепції правової держави, яка з зовнішнього боку регулює поведінку індивідів, мораль же торкається внутрішньої мотивації. Право вимагає не робити зла, в цьому суть вимоги підкорення закону.

Теоретичний спадок Гегеля (1770-1831) настільки потужний, що в ньому черпали ідеї й ліберали, й соціалісти й консерватори. Особливо слід відзначити його внесок до вивчення громадянського суспільства. Розуміючи свободу як усвідомлену необхідність, Гегель оцінював громадянське суспільство як сферу прояву свободи людини. Проте у громадянському суспільстві не досягається справжня свобода, адже в ньому свобода одного перетворюється на несвободу для іншого. Відтак тріумфом розуму, свободи і права є не громадянське суспільство, а держава.

Щодо української політичної думки цих часів, то вона представлена іменами гетьмана на вигнанні П. Орлика (1672-1742), одного з авторів Хартії вольностей Війська Запорізького, яка містила схему правління козацькими землями, наявність

представницьких козацьких органів, що обмежували гетьманську владу тощо, а також Ф. Прокоповича (1681-1736), який був прихильником договірної теорії походження держави, концепції природного права та відстоював обов'язок монарха дотримуватись природних прав людини.

Класичний лібералізм.

Праці новочасних мислителів стали фундаментом для ліберальної течії політичної думки. Головною цінністю лібералізму є особистість. Всі люди, твердять ліберали, народжуються рівними і за фактом народження володіють правами на життя, свободу, приватну власність. Лібералізм не відкидає необхідності держави, але обмежує її функції захистом природних прав індивідів (концепція держави як „нічного вартового“).

Розвиваючи ідеї індивідуальних свобод, Б. Констан (1767-1830) розрізняв політичну свободу та свободу особисту, громадянську. Остання полягає у незалежності індивіда від влади. Отже, в політиці прийнятні лише ті форми правління, які гарантують особисту свободу. Такою формою Констан вважав парламентаризм (слід зауважити, що у ХІХ ст. парламентаризм протиставлявся не президентському правлінню, як сьогодні, а абсолютистській монархії). Водно він вважав, що монарх необхідний для розв'язання конфліктів між гілками влади.

До ліберальної гілки відносився Ш.А. де Токвіль (1805-1859). Значну увагу він присвятив теорії демократії та проблемам її реалізації на прикладі США. Саме американський досвід ліг в основу його праць. Оцінюючи політичну централізацію як зброю в боротьбі за рівність індивідів та проти феодальної аристократії, він водночас застерігав, що централізація державної влади може стати на заваді свободи, яка є запорукою демократії. Багато думок Токвіля лунають актуально. Токвіль був прихильником представницького правління, широкого місцевого самоврядування, свободи слова. Водночас нашим сучасникам, які без врахування конкретики твердять про більшу порівняно з іншими формами правління демократичність парламентаризму, доцільно ознайомитися з тезами Токвіля щодо небезпеки „колективної тиранії“.

Соціалізм та комунізм.

Гегельянство було головним, але не єдиним джерелом марксизму. В цій якості виступали також утопічний комунізм, утопічний соціалізм (Сен-Сімон, Фур'є, Оуен), анархізм (Прудон, Бакунін) тощо. Відмінністю марксизму від інших вчень стало те, що К. Маркс (1818-1883 рр.) зробив спробу поставити свої ідеї на ґрунт теорії. Недарма Гарвардський університет США у 1999 р. визнав його найвидатнішим мислителем 2-го тисячоліття. У західній науці його поважають як економіста та історика (зокрема, політичного історика). Його праці "Капітал", "Німецька ідеологія" тощо стали базою багатьох напрямів політичної думки. Будучи основоположником теорії суспільно-економічних формацій,

виокремлюючи в структурі суспільства економічний базис та надбудову (до неї він відносив політику, духовну сферу тощо), назвавши соціальними класами великі маси людей в залежності від їх місця в структурі матеріального виробництва, Маркс вважав двигуном політичного розвитку класових суспільств саме класову боротьбу. Зміна цієї тенденції відбуваються в часи капіталізму, логіка розвитку якого призводить до того, що один з основних класів – пролетаріат, перетворюючись з „пролетаріату в собі» на „пролетаріат для себе», – поступово перетворюється на націю в цілому, захоплює владу та використовує її в інтересах всього суспільства.

Суперечності в марксизмі, зокрема між положеннями про революційний та про закономірний характер суспільного розвитку, а також зміни в суспільному розвитку різних країн сприяли виокремленню з марксизму кількох напрямів політичної думки, зокрема комунізму та соціал-демократизму. Один з основоположників останнього Е.Бернштейн (1850-1932) стверджував, що теза про „науковий соціалізм» є некоректною, адже соціалізм як явище майбутнього не може бути предметом наукового аналізу, а детермінується насамперед в етичній сфері. В ХХ ст. соціал-демократизм як ідеологія політичного руху увібрав до себе не лише марксистські постулати, а й ідеї інших теорій. Те саме сталося і з комунізмом, хоча керівники відповідних партій і декларували себе ортодоксальними марксистами.

Консерватизм.

Реакцією на розвиток лібералізму та соціалізму став консерватизм. Його найвидатнішими представниками були Е. Берк (1729-1797 рр.) та Ж.-М. де Местр (1754-1821). У своїй праці «Роздуми про революції у Франції...» Берк піддає критичному аналізу ідеї Руссо. На думку консерваторів, саме традиція як продукт історичного досвіду забезпечує відтворення суспільства, адже з-поміж суспільних форм історія відбирає усе краще та цінне та перетворює його на основу подальшого розвитку. Консерватори вважають, що соціальна нерівність є природним явищем, відтак боротьба проти нього є шкідливою.

4. Політична думка ХХ-ХХІ ст.ст.

Специфіку розвитку політичної думки у ХХ ст. зумовили інтенсивний розвиток комунікаційної сфери, становлення масового суспільства, надзвичайне ускладнення соціальної структури і відповідно сфери політичного управління.

Усі ці реалії призвели до подальшої інституціоналізації політичної науки та освіти. В США першу кафедру історії та політичної науки було відкрито у др.пол. ХІХ ст. в Колумбійському коледжі. У 1857 р. було присуджено першу ступінь доктора історії та політичної науки. Важливою віхою стало заснування у 1903 р. Американської асоціації політичних наук. В 1872 р. «Приватну школа політичної

освіти» було засновано у Франції. В ній готувалися кадри для державного апарату.

Одним з перших системних дослідників організованого капіталізму в умовах масового суспільства став М. Вебер (1864-1920). Його внесок до політичної науки включає нову концепцію соціальних класів (порівняно з К. Марксом він розширив перелік ознак класів, включивши до нього соціальний статус, престиж тощо), концепцію бюрократичного управління (проаналізував його особливості, умови та принципи реалізації), яке прийшло на зміну аристократичному, теорію плебісцитарної демократії (були розроблені заходи щодо контролю чиновників у вигляді обрання державних лідерів), аналіз держави як політичного інституту (однією з її ознак він назвав монополне право на застосування легітимного насилля), концепцію легітимності політичної влади (тобто визнання підвладними правомірності влади) та першу класифікацію типів легітимності (традиційна, харизматична, раціонально-легальна), класифікацію типів політичних діячів („за професією», „за покликанням», „за випадком», „за сумісництвом» тощо), дослідження вирішальних якостей для політиків (пристрасть, почуття відповідальності, окомір) тощо.

З іншого боку, становлення масового суспільства та організованого капіталізму зумовило появу низки політичних метатеорій, тісно пов'язаних з практикою політичних режимів, часто тоталітарних. До цих теорій слід віднести ленінізм (лідер російських більшовиків у своїх працях був автором теорії імперіалізму, державного капіталізму, соціалістичної революції у економічно відсталій країні, концепції політичної партії „нового типу» тощо), сталінізм, націонал-соціалізм тощо.

Серед теоретичних передумов зазначених політичних концепцій не можна не згадати поширення на зламі ХІХ та ХХ ст.ст. елітистських теорій, згідно з якими, незважаючи на демократизацію політики, реальне управління суспільством здійснює меншість. Подробиці становлення елітології викладені у лекції, присвяченій проблемам людини і політики.

Падіння тоталітарних режимів, так само як і неспроможність ліворадикальних рухів подолати організований капіталізм зумовили крах тоталітарних концепцій. Звичайно, не можна сказати, що у др.пол. ХХ ст. спроби розробити політичні метатеорії не здійснювались. Доцільно згадати, наприклад, розробки франкфуртської школи неомарксистів (згідно з якими „могилицьником» капіталізму буде не пролетаріат, який інкорпорувався у суспільство, а маргінальні шари, зокрема студенти), теорії „нових лівих» у Великобританії та США або ж розвиток наприкінці ХХ ст. транзитології (в рамках якої вчені намагалися розробити універсальну концепцію переходу до демократії – Ф. Фукуяма (нар. 1952 р.) навіть висунув концепцію „кінця історії» як всесвітньої перемоги лібералізму). Проте реальний хід суспільно-політичних процесів розбивав одну за іншою універсалістські концепції.

Те саме можна сказати і про неоліберальні теорії. Взагалі у ХХ ст. лібералізм пройшов досить значний еволюційний шлях – від класичного до соціального лібералізму, представники якого визнавали зростання ролі держави у регулюванні економічного життя, важливість соціальної політики, і далі до неолібералізму, теоретики якого (Ф. Хайєк та ін.) ратують за максимальне обмеження ролі держави, зокрема й у сфері регулювання діяльності монополій. І хоча у 1980-1990-х рр. неоліберальні концепції були реалізовані у значній кількості країн, потужна світова фінансово-економічна криза, яка розгорнулася починаючи з 2007 р., нанесла досить сильний удар по цій політичній концепції.

У др.пол. ХХ ст. в західній суспільно-політичній думці став набувати поширення постмодернізм, представники якого (Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бодріяр) заперечують за сучасною методологією наукового пізнання здатність отримання значущих наукових результатів або загальноприйнятих положень. Постмодерністські концепції є свідченням кризи західної культурної традиції. У політичній науці ця криза виявляється в безуспішних спробах раціонального обґрунтування політики, нездатності традиційних методологій дати переконливе пояснення сучасним викликам людству.

Місце метадоктрин зайняли теорії, які пояснюють окремі аспекти функціонування політики. Це призвело до розриву між теорією та політичною практикою. Якщо в минулі століття ідеології суспільних рухів будувались на основі певної теорії (вчення Фоми Аквінського було взято на озброєння єзуїтами, марксизм став ідеологічним підґрунтям соціал-демократичних та комуністичних партій тощо), то в ХХ ст. відстань між теорією та ідеологією зростає.

Ще однією особливістю досліджень стало зростання ролі соціологічних, математичних методів, методів моделювання тощо, та й загалом міждисциплінарних досліджень.

Сьогодні специфіка досліджень значно залежить від національних, регіональних та інших особливостей науки. Так, для європейських досліджень у минулому столітті, крім зазначених тем, була властива увага до сутності, місця і ролі політики і влади в суспільстві, типів та динаміки політичних еліт, особливостей утвердження і функціонування політичних режимів, політичних інститутів (партій, парламентів, опозиції тощо).

На чолі партіологічних та електоральних досліджень є М. Дюверже (нар. 1917). Він розробив поняття масових та кадрових партій, концепцію кореляції виборчих та партійних систем.

Р.Арон (1905-1983) розробив класифікацію показників, за допомогою яких досліджуються політичні системи – партійного режиму, конституції, способу функціонування режиму, груп тиску, політичного класу.

К. Шмітт (1888-1987), оцінюючи державу як тотальний інститут, який „приймає рішення і може придушити усі антагоністичні угруповання», критикував парламенти як арену боротьби за електорат, а не професійного управління суспільством, та розробляв концепцію —кваліфікованої демократії», в якій визначальну роль грають фахівці: професійні політики, політичні чиновники, військові.

Х. Арендт (1906-1975) досліджувала тоталітарні організації, які, на її думку, є масовими організаціями атомізованих індивідів, та режими, які можливі внаслідок декласування суспільства і крайньої індивідуалізації.

К. Ясперс (1883-1969) зробив внесок в аналіз проблеми політичної свободи у тісному зв'язку з громадянським суспільством і плюралістичною демократією. На його думку, політична свобода вимагає як свободи одиничної людини, так і свободи усіх. Політична свобода є демократією, але в історичних формах виключає панування мас, яке завжди виступає в союзі з тиранією. Ясперс віддає перевагу аристократії, яка поповнюється з усіх верств. Перетворенню її на диктатора перешкоджають вільні вибори. Стан політичної свободи може бути збережений, лише якщо в населенні постійно живе свідомість свободи.

А. Лейпхарт розробив концепцію консоціальної демократії, яка властива сьгоднішньому розвитку політичного плюралізму. В межах цієї концепції розробляються положення щодо коаліційної політики, коаліційного уряду тощо.

Політологами США у ХХ ст. ключова увага була приділена проблемам особи та соціальних груп в політиці. Саме США стали батьківщиною біхевіоралістських методів досліджень, а згодом і постбіхевіоральної революції.

Чиказька школа Ч. Мерріама (1874-1953), Г. Ласуела (1902-1979) та ін. у 1920-30-х рр. використовувала емпіричні методи досліджень, розвивала теорію і технології виборчих кампаній, заклала основи теорії комунікацій і теорії політичного лідерства. Значного поширення у світовій політології набула теорія груп інтересів, автором якої був А. Бентлі (1870-1957).

До політологічної класики увійшли дослідження такого явища, як політична культура. Остання розглядається як одна з базових детермінант влади. Цей підхід дає змогу подолати формально-юридичне розуміння політики. Г. Алмонд та С. Верба виокремили наступні типи політичних культур: патріархальна, підданська, культура участі. Водночас вони виокремлювали громадянську культуру населення, яка є наслідком поєднання цих типів.

Г. Алмонд та Д. Істон (нар. 1917) були засновниками системних політичних досліджень. Істон визначає політичну систему як взаємодію в суспільстві, за допомогою якої відбувається розподіл цінностей. На вхід політичної системи

поступають імпульси у вигляді суспільних вимог і підтримки; на виході маємо політичні рішення, за допомогою яких відбувається владний розподіл цінностей.

Демократизація політичних процесів в різних регіонах світу, а з іншого боку – проблемні аспекти реалізації демократії, серед яких – домінування виконавчої над іншими гілками влади, становлення національних моделей демократії, які не вписувались в західні концепції, змусили американських дослідників та політологів інших країн звернути увагу на сутність самого демократичного ідеалу, проблему переходу до демократії.

Р. Даль (нар. 1915) розробив теорію поліархії, яка передбачає: високий рівень участі громадян; відкрите суперництво політичних груп і лідерів в боротьбі за виборців; їх участь в інститутах прийняття рішень; терпимість до опозиції і можливості впливу на уряд. Разом з тим дослідник відзначав неможливість реалізації ідеалу народного правління внаслідок складності соціального управління та низької управлінської компетентності громадян. Продовжуючи дослідження, Даль виявив зростаючу нерівність в політичному потенціалі суспільних сил та переходить від концепції поліархії до розробки теорії економічної демократії як необхідного чинника досягнення політичної рівності.

Зростаючі етнокультурні відмінності у світі, інтенсифікація політичних конфліктів зумовили появу нових парадигм досліджень. Символічною стала теорія С. Хантингтона (1927-2008). Визначальним чинником світового розвитку він називає міжцивілізаційні відмінності. До кола „великих цивілізацій” Хантингтон відніс західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську і, „можливо”, африканську. Важливо відзначити, що джерелом конфліктів в ХХІ ст. автор називає не відмінності між цивілізаціями, а універсалістські претензії Заходу.

В останню третину ХХ ст. у світовій політології відбувається відродження концепції громадянського суспільства. А. Арато, Д. Кін та ін. вбачають в ньому протипагу монополізації економічної власності. Нові інтерпретації громадянського суспільства виходять з реалій інформаційного суспільства, базуються не на ліберальних, а на так званих комунітаристських концепціях.

Європейським та американським регіонами розвиток політичної думки не обмежувався. У ХХ ст. складний шлях пройшла китайська політична думка. Починаючи з першого китайського президента Сунь Ят-Сена (1866-1925), згідно з яким правління має базуватися на 3 народних принципах – націоналізмі (опір чужеземцям), народовладді (конституційний демократичний режим) та народному добробуті (соціально-економічні реформи), а влада має поділитися на законодавчу, виконавчу, судову, екзаменаційну та контрольну, продовжуючи тоталітарним вченням Мао Цзе-дуна (1893-1976) і до концепції „соціалізму з китайською специфікою” Ден Сяопіна (1904-1997), яка ближче до неоліберальних, а не соціалістичних теорій.

Високі зразки політичної думки дала Індія. Достатньо згадати концепцію ненасильницького опору М. Ганді (1869-1948), яка стала наслідком процесів становлення інформаційного суспільства і реалізація якої врешті-решт призвела Індію до незалежності.

Ренесанс пережив і Близький Схід. Фактичним засновником панарабізму був, як це не дивно, англійський полковник Лоуренс, продовжувачами його справи – єгипетський президент Г.А. Насер (1918-1970), лівійський лідер М. Каддафі (нар. 1942 р.) та ін. Щоправда, в сучасних умовах на зміну панарабській ідеології приходили різні моделі місцевих націоналізмів, як-от у Лівії, де за ініціативи Каддафі виникла модель „джамахірії” тощо. Політизація торкнулася й мусульманства. На його базі виникли різні версії політичного ісламу, включно радикальні.

5. Українська національна політична думка в новітні часи.

Специфіка політичної думки в Україні на зламі XIX-XX ст.ст. була зумовлена, зокрема, входженням українських земель до Російської та Австро-Угорської імперій. На цих землях були поширені основні ідеї, які циркулювали в цих імперіях. Водночас існував простір й для національної політичної думки, що пояснювалось не лише традиціями національно-визвольного руху (напр., Кирило-Мефодіївського товариства, основними ідеями якого були українська етнокультурна ідентичність, республіканізм, панслов'янizm, суспільний лад на засадах правової і соціальної рівності, а також громад патріотичної інтелігенції, які здійснювали краєзнавчі дослідження). До революції 1917-21 рр. в українській думці домінував соціалізм. Це було зумовлене етносоціальними особливостями України. Українським за походженням були лише селянство і частково робітництво. Водночас пануючі соціальні групи були неукраїнськими (поміщики – росіяни, поляки; промисловці Донбасу – бельгійці, французи, англійці; промисловці Правобережжя – місцеві поміщики та євреї). Це дало М.П. Драгоманову (1841-1895) привід заявити: "Той з українців, хто не є соціалістом, або дурень, або не довчився".

Ключовими теоретиками соціалізму в Україні були М. Грушевський (1866-1934), С. Подолинський (1850-1891), В. Винниченко (1880-1951). Їх ідеями були: народ – рушійна сила історії; українці є окремою культурною одиницею; колективні форми власності традиційні для українців; політичний ідеал – республіка; Україна має бути федерацією вільних громад; українська автономія у складі демократичної російської федерації. В Західній Україні представником цього напрямку був І. Франко (1856-1916). Водночас, хоча в соціалізмі початку XX ст. домінував марксизм, „Каменярь” на певному етапі стає йому в опозицію, критикуючи марксистів за намір одержавити суспільне життя, зокрема економічну сферу.

Набагато менш потужним порівняно з соціалізмом в Україні був ліберальний напрям. До того ж відповідні мислителі часто поєднували ліберальні погляди з соціалістичними. Це стосувалося й М. Драгоманова (1841-1895). Ще одним представником лібералізму був Б. Кістяківський. Основними ідеями українських лібералів були конституціоналізм і правова держава, приватна власність, автономія в складі демократичної Росії, громадське самоврядування. Кістяківський ставив правову державу в залежність від правової культури суспільства, а останню – від загального культурного рівня народу. Він попереджав: якщо соціалістична держава відкине принципи правової держави, народовладдя перетвориться на деспотію народу або від імені народу.

В Західній Україні в передреволюційний період поступово поширюється національно-державницький напрям, до якого слід віднести "пізнього" І. Франка, Ю. Бачинського та ін.

В післяреволюційний період національна політична думка диверсифікується. Частково це пояснювалось провалом українських соціалістів в 1917-21 рр., їх неспроможністю втримати владу. Зароджується консервативна течія. Предтечами українського консерватизму були: автор відомої «Історії Русів» (XVIII ст.), який вважається родоначальником концепції українського історичного легітимізму, прихильником розриву відносин з Росією; письменник П. Куліш, який негативно оцінював селянські та козацькі заворушення та ін.

Лідером консерватизму в 1920-х рр. став В. Липинський (1882-1931). Його політичними ідеалами були українська державність, монархізм, класократія, територіальний патріотизм, релігійний етос тощо. До основних суспільних класів він відносив промисловий (включно робітників), хліборобський, фінансовий, інтелігенцію. Липинський був проти парламентаризму, хоча й припускав створення 2-палатного парламенту в майбутній Україні, верхня палата якого мала б складатися з представників професійних спілок, класів і верств. На чолі держави мав стояти гетьман.

Іншими представниками цього напрямку були С. Томашівський (1875-1930), який наполягав на окремому державотворенні для Галичини і Наддніпрянщини, а також В. Кучабський (1895-1945), автор концепції "позитивного мілітаризму", згідно з якою в Україні має правити військова еліта.

Однак найпотужнішим напрямом української думки в міжвоєнні часи став націоналізм. Його предтечами були М. Міхновський (1873-1924), Братство Тарасівців (існувало на початку 1890-х рр.). Однак справжнім його теоретиком став Д. Донцов (1883-1973), а його найзначнішою працею – „Націоналізм» (1926 р.).

Донцов вважав, що в сучасному суспільстві ключовим рушієм є воля. Відтак реальною владою володіють не більшість населення (він був противником демократії) і не ті, хто займають провідні економічні позиції, а активна, вольова

меншість. Вона веде націю, яку тодішні націоналісти вважали етнічною, а не політичною, спільнотою, на завоювання життєвого простору. Інструментом завоювання є централізована партія (ідеалом партії Донцов називав більшовиків та німецьких фашистів), а очолювати її та державу має диктатор. Близькими до донцовських були ідеї М. Сціборського (1897-1941), які він розвинув праці «Націократія».

Говорячи про інші течії української думки, неможливо оминати націонал-комунізм 1920-х рр. С. Мазлах, В. Шахрай (1888-1919), М. Хвильовий (1893-1933) висували ідеал незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Нарешті, слід згадати провідних міжвоєнних політологів Західної України (входила до Польщі) та еміграції. Такими були С. Дністрянський (1870-1936), В. Старосольський (1878-1942), І. Лисяк-Рудницький (1919-1984) і, звичайно, О. Бочковський (1885-1939), який став родоначальником такої науки як націологія, виділяючи в структурі останньої історичну націологію, націополітику, націодинаміку, характерологію, етнополітику тощо.

В СРСР окремі аспекти політики та влади розглядалися в історичних, економічних, філософських курсах, в теорії соціалізму. Існував жорсткий ідеологічний контроль над дослідженнями. Проте як наука політологія не була інституціоналізована. Лише після смерті Й. Сталіна у 1960 р. була створена Радянська асоціація політичних наук. Але й після цього не було жодного періодичного видання, призначеного для публічного обговорення результатів досліджень в галузі політики і влади.

Ситуація змінилася в роки перебудови та незалежності. Тоді були створені галузеві дослідницькі інститути (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень – на базі колишнього Інституту історії партії; Національний інститут стратегічних досліджень тощо), кафедри політичних наук у вищих навчальних закладах. Виникло багато недержавних структур, які займаються переважно прикладними дослідженнями. Видано значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних авторів, в яких представлені досягнення вітчизняної і світової політологічної науки. Політологію було конституйовано як самостійну галузь знань, введені наукові ступені кандидата і доктора політичних наук. У 1993 р. виникла Асоціація політичних наук, згодом – Академія політичних наук.

Питання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте основні питання соціально-політичної думки країн стародавнього сходу.
2. Визначте ключові ідеї та напрями суспільно-політичної думки епохи античності, середньовіччя та відродження.
3. Розкрийте сутність тенденцій політичної проблематики у Новий час.

4. Відзначте специфічні риси Новітніх часів на політичній галузі суспільного знання.

Тема 14. Світові політико-ідеологічні доктрини

План

1. Лібералізм та неолібералізм.
2. Консерватизм та неоконсерватизм.
3. Соціалізм в історії людства.
4. Історія становлення соціал-демократії.

Список рекомендованої літератури: 11, 12, 13, 19.

Ключові поняття: політичні ідеології, політичні доктрини, лібералізм, неолібералізм, консерватизм і неоконсерватизм; комунізм, соціалізм, соціал-демократизм, фашизм і неофашизм, націоналізм, сіонізм, анархізм, радикалізм, екстремізм, тероризм.

1. Лібералізм і неолібералізм

Політична ідеологія є **однією з найвпливовіших форм політичної свідомості**. Вона реалізується в доктринах, які виправдовують прагнення певних суспільних сил до завоювання та використання влади і намагаються відповідно до цього підпорядкувати громадську думку. Кожна з політичних доктрин не лише містить певні політичні цінності й орієнтири щодо оптимізації різних сфер суспільного життя, а й намагається пропагувати свої цілі та ідеали, вимагає цілеспрямованих дій громадян щодо досягнення певної мети.

Поняття “лібералізму” потрапило до політичного словника в **30—40-х роках XIX ст.** Але його ідейно-теоретичне коріння і перші спроби практичного втілення (в Англії, І США) сягають XVII—XVIII ст.

Лібералізм (лат. *liberalis* — вільний) — *політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави*.

Ідейно-моральне ядро класичного лібералізму сформувавали такі положення:

- абсолютна цінність людської особистості та рівність усіх людей;
- автономія індивідуальної свободи;
- раціоналізація й добродійність діяльності людини;
- визнання невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність;
- існування держави на основі загального консенсусу з метою збереження й захисту природних прав людини;
- договірний характер відносин між державою та індивідом;
- обмеження обсягу і сфер діяльності держави;
- захищеність від державного втручання в особисте життя людини і свобода її дій (у межах закону) в усіх сферах суспільного життя;
- утвердження вищих істин розуму як орієнтирів у виборі між добром і злом, порядком та анархією.

Історично виникнення класичного лібералізму пов'язане з появою нового для феодального суспільства класу — буржуазії.

Однак у класичному лібералізмі свобода ще не вступала в драматичні відносини з новими капіталістичними відносинами. Вона розглядалася як рівність, як свобода для всіх, а індивідуалізм — як розвиток і самовираження особистості.

Ідеологом буржуазного лібералізму Франції першої половини ХІХ ст. був Бенжамен Констан (1767—1830), який вважав, що свобода утверджується не через владу народу, а через незалежність індивіда від державної влади. Свобода людини — це особиста, громадянська свобода. Права громадянина існують незалежно від державної влади. Політична свобода, держава, на думку Констан, є лише засобом забезпечення громадянської свободи. Влада, яка порушує громадянську свободу, перетворюється на тиранію, ліквідує засади власного існування. Звідси висновок: політична влада, кому б вона не належала — монарху, народові, — не може бути абсолютною. Межі її — у правах особистості.

Англійський мислитель Ієремія Бентам (1748—1832) у творах “Принципи законодавства”, “Керівні основи конституційного кодексу для всіх держав” сформулював теорію утилітаризму, взявши за основу принцип корисності.

Відповідно дії людини мотивуються практичною вигодою, тісно пов'язаною з пошуком задоволення та уникнення страждань. Загальне благо є сукупністю індивідуальних благ. У цьому полягає головний закон соціально-політичного життя. Особистість (її вигода і щастя) є метою, а держава — засобом. І. Бентам заперечував революції, докладаючись на реформи. Завдання держави вбачав у тому, щоб на основі принципу корисності забезпечити найбільше щастя для найбільшої кількості людей. Цієї мети можна досягти через політику лібералізму: вільний розвиток приватно-власницьких відносин, демократизацію державних інститутів, забезпечення законності, підконтрольності діяльності посадових осіб.

Як політична течія лібералізм розвивався не лише в Західній Європі, США, а й у Російській імперії, до якої входила Україна, що було зумовлено розвитком капіталістичного ладу.

В останній третині ХІХ ст. почав складатися новий тип лібералізму — неолібералізм, або “соціальний” лібералізм (Дж. Гобсон, Т. Грін, Ф. Науман, Дж. Джеліотті, Дис. Дьюї та ін.).

Неолібералізм (грец. neos — новий і лат. liberals — вільний) — сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології та політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституалізації нових форм державного втручання в суспільне життя.

Під назвою “кейнсіанство” (від імені англ. економіста Дж. Кейнса) поступово утвердилася відповідна **система економічних поглядів, яка передбачала посилення економічної та соціальної ролі держави. Архаїчні принципи вільного ринку і вільної конкуренції, на думку прихильників цієї системи, обертаються злиднями та безправ'ям одних задля процвітання та панування інших.** Реалізація кейнсіанських принципів покликана пом'якшити, попередити економічні кризи або навіть усунути їх, а отже, зміцнити капіталізм. Відповідно без держави взагалі неможливо забезпечити мінімум політичних прав для громадян. Звідси вимога збереження за нею значних регулюючих функцій, визнання закономірності

існування профспілок. Концепція “держави добробуту” обґрунтовувала необхідність і можливість подолання соціальних конфліктів. У політичній сфері проголошувалась ідея “плюралістичної демократії”, згідно з нею політична система — механічний процес урівноваження конкуруючих групових інтересів. **Неолібералізм виходить із необхідності партнерства між урядом, бізнесом і працею на всіх рівнях господарського механізму. У ХХ ст. він виявив себе у “новому курсі” Ф. Рузвельта (США).**

У 50-ті роки ХХ ст. вирізнилися соціально-охоронна функція доктрини сучасного лібералізму, спрямована на збереження капіталізму, реформування його окремих ланок та інститутів. Проте наприкінці 60-х — на початку 70-х років він утратив динамізм і здатність оперативно відгукуватися на проблеми суспільства. Його витіснив неоконсерватизм.

У середині 80-х років неолібералізм знову почав міцніти в боротьбі з правоконсервативними і лівими течіями, зокрема, було зроблено спробу переосмислити характер відносин суспільства, державно-політичної системи та індивіда, сформулювати концепцію “передового ліберального суспільства” (В. Жискар Д'Естен).

Неолібералізм є неоднорідною течією. “Праве” крило вважає, що вирішення проблем сучасного суспільства можливе через створення уряду згідно з вимогами моралі, виступає за “мінімальну” державу, будучи в цьому солідарним з консерваторами. “Ліве” крило, поділяючи основні положення концепції “нового суспільства” Ф. Рузвельта, заперечує класові суперечності, зводить їх до конфлікту між виробництвом і споживанням. Головною вважають не суперечність між багатими та бідними, а між тими, хто намагається зберегти “індустріальне суспільство” і хто хоче рухатися вперед. Серед теоретиків цього крила — Джеймс Гелбрейт, відомий як автор теорії конвергенції, згідно з якою інтернаціоналізація економічної, політичної та культурної діяльності веде до політичного і соціального зближення різних систем, а також і Деніел Велл, який сформулював основні засади концепції “постіндустріального суспільства”.

Різновидом ліберальної теорії постіндустріального суспільства є концепція інформаційного суспільства З. Бжезінського і О. Тоффлера. Розглядаючи суспільний розвиток як “зміну стадій”, вони акцентували увагу на домінуванні інформаційного сектора економіки.

В основі неоліберальних теорій фігурують не стільки проблеми власності, скільки проблеми розподілу й перерозподілу національного доходу, структура соціальних потреб суспільства і способів їх задоволення. Соціалізм, соціальну справедливість неоліберали трактують як загальні гуманістичні спрямування, яких дуже важко досягти, оскільки “природа людини” незмінна.

Нині ліберальний рух налічує до 110 партій; 60 із них об'єднані в Ліберальний Інтернаціонал, створений 1947 р. В Україні лібералізм як політична доктрина представлений групою різноманітних ліберальних партій і рухів. Його прихильники виступають за формування вільного ринку, забезпечення умов для різних форм економічної діяльності, розвиток конкуренції.

2. Консерватизм і неоконсерватизм

Консерватизм (лат. *conservare* — зберігати, охороняти) — політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Головні положення консерватизму було сформульовано у працях Едмунда Берка (1729—1797), Жозе де Местра 1753—1821), Луї де Боналда (1754—1840). Відправною точкою консерватизму вважають вихід у світ 1790 р. есе Е. Берка “Міркування про Французьку революцію”. А термін “консерватизм” увійшов до наукового обігу після заснування французьким мислителем і громадсько-політичним діячем Франсуа Рене де Шатобріаном (1768—1848) у 1815 р. журналу “Консерватор”.

Фундатори консерватизму протиставили висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему, амальгаму (суміш різнорідних елементів) інститутів, норм, моральних переконань, традицій, звичаїв, що сягають корінням у глибину історії.

Консерватизм як тип суспільно-політичної думки та ідейно-політичної течії відображає ідеї, ідеали, орієнтації, ціннісні норми тих класів, фракцій і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного й соціально-економічного розвитку. Часто консерватизм буває своєрідною захисною реакцією середніх і дрібних підприємців, фермерів, ремісників, які відчують страх перед майбутнім, що спричиняє невизначеність і нерідко погіршення соціального статусу. Консервативною вважають також загальноприйняту в суспільстві сукупність цінностей, форм адаптації до традиційних соціальних норм та інститутів.

Консерватизм наголошує на необхідності збереження традиційних правил, норм, ієрархії влади соціальних і політичних структур, інститутів, покликаний захищати статус-кво, пояснювати необхідність його збереження, враховуючи реалії, що змінюються, пристосовуватись до них.

Свою здатність до цього він продемонстрував на поворотних етапах історії. Так, за вільнопідприємницького капіталізму консерватизм обстоював ідеї вільної конкуренції, вільного ринку, а після великої економічної кризи і особливо після Другої світової війни — кейнсіанські ідеї державного регулювання економіки, соціальних реформ, “держави добробуту”. Прихід 1980 р. до влади у США Р. Рейгана та його друга перемога (1984), перемога консервативної партії на чолі з М. Тетчер в Англії тричі поспіль, підсумки парламентських і місцевих виборів у ФРН, Італії, Франції засвідчили, що ідеї консерватизму поділяють широкі верстви населення.

Помітне місце в конструкціях сучасних консерваторів посідають проблеми свободи, рівності, влади, держави, демократії. Більшість консерваторів вважає себе захисниками прав людини і головних принципів демократії. Не заперечуючи плюралістичну демократію, вони висловлюються за критичний підхід до неї, визнаючи взаємозв'язок між капіталізмом і демократією.

Значна частина консерваторів ставить на перше місце суспільство, яке, на їхню думку, значно ширше від уряду, історично, етично й логічно вище за конкретного індивіда.

У другій половині ХХ ст. традиційний консерватизм вступив у суперечність із тенденціями суспільного розвитку, що зумовило його трансформацію в неоконсерватизм.

Неоконсерватизм — сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства (“рейганоміка”, “тетчеризм”).

Неоконсерватори наголошують, що суспільство — складна органічна цілісність, а його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом або згідно з соціальною теорією. Треба спиратися передусім на досвід. Суспільство вдосконалюється поступово за внутрішніми законами, закоріненими в минулому. Вирішальне значення, на думку сучасних консерваторів, мають звичаї, вподобання, традиції народу. Головним критерієм суспільного розвитку представники цього ідеологічного напрямку вважають зміну звичок, традицій і характеру людей.

Сучасні консерватори наголошують, що розвиток суспільства мусить бути безпечним як для окремої людини, так і для всього суспільного організму. Важливого значення в удосконаленні суспільства сучасні консерватори надають моральному вдосконаленню людини.

Основні течії консерватизму — традиціоналістська й патерналістська — виступають на захист сильної влади й держави, вбачаючи в них засіб забезпечення традицій, національної своєрідності. Сучасні консерватори проти того, щоб визнавати метою суспільного розвитку свободу особистості. На їхню думку, суспільна мета постає як єдність інтересів держави та нації. Воля більшості не може бути останньою інстанцією, не можна абсолютизувати громадську думку, адже в сучасних державах її цілеспрямовано формують, нею маніпулюють. Оскільки сучасне суспільство плюралістичне й охоплює багато культур, то єдиної громадської думки бути не може. Кожен обстоює власну позицію, від чого страждає нація, держава.

Неоконсерватори — прихильники елітарної демократії — вважають, що партійна демократія за умов постійної боротьби за владу призводить до того, що громадяни стають неслухняними, розбещеними. Не заперечуючи таких норм політичного консенсусу, як свобода, правова держава, федералізм, вони виступають за політичну централізацію, проголошують концепцію “обмеженої” демократії.

Неоконсерватори критикують лібералів, які, на їхню думку, завдали суспільству великої шкоди, сподіваючись, що свобода ринкових відносин стане економічними, соціальними й політичними важелями розвитку. Наріжним каменем соціальної політики сучасні консерватори вважають заохочення особистих досягнень, ініціативи. Соціальний захист у державі повинен поширюватись лише на тих, хто не має змоги працювати. Неоконсервативна свідомість непримиренна до споживацтва. Кожен крок у бік соціальної

справедливості сучасні консерватори розглядають як зрівнялівку, послаблення свободи. Коли громадянин сподівається, що держава мусить забезпечити йому комфортне існування, знімаючи чинники ризику, це протиприродне і небезпечно для держави. Адже розвиток суспільства відбувається за рахунок ініціативи й відповідальності. Природним, на їхню думку, є те, що в суспільстві існують слабкі (аутсайдери) і сильні особистості.

В історії України найвідомішими представниками консерватизму були В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський. У сучасній Україні неоконсервативних позицій дотримуються Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія та ін.

3. Соціалізм в історії людства

Соціалізм (лат. *socialis* — суспільний) — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціальне забезпеченої свободи особистості.

Ідеї соціальної справедливості відомі з найдавніших часів. Однак як соціалістичне вчення вони оформилися лише в ХІХ ст. Узагальнений суспільно-політичний ідеал охоплює теоретичне обґрунтування рівності, свободи особистості, справедливості та інших загальнолюдських цінностей. Догматизований марксистський соціалізм нехтує або й зовсім заперечує економічну свободу індивідів, конкуренцію та неоднакову винагороду за працю як запоруку зростання матеріального добробуту людини й суспільства. Як альтернативу він пропонує нетрудовий перерозподіл доходів, політичне регулювання економічних і соціальних процесів, свідоме встановлення державою норм і принципів соціальної рівності (нерівності) та справедливості. Пріоритет у соціалістичній доктрині надається державі, а не індивідові, свідомому регулюванню (плануванню), а не еволюційним соціальним процесам, політиці, а не економіці.

У політичній науці існують різноманітні тлумачення соціалізму. Найпоширеніші з них — з позиції марксизму і з погляду соціал-демократії.

Марксистська концепція соціалізму. Розглядає його як нижчу, незрілу фазу комунізму — суспільно-економічної формації, яка характеризується ліквідацією приватної власності та експлуаторських класів, утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідної ролі робітничого класу, здійсненням принципу “від кожного за здібностями, кожному за працею”, забезпеченням соціальної справедливості, умов для всебічного гармонійного розвитку особистості.

Реалізація догматизованого марксистського варіанту соціалізму здійснювалася через масове соціальне насильство, заборону приватної власності, ринкових відносин, політичної та духовної опозиції. Соціалізм як суспільний лад протиставив себе свободі й демократії, що призвело або до повної його ліквідації (СРСР, країни Центральної та Східної Європи), або до глибокої кризи (Куба, Північна Корея) чи ринкового реформування (Китай, В'єтнам). Відповідно це спричинило і кризу уявлень про соціалізм.

4. Історія становлення соціал-демократії

Соціал-демократична концепція соціалізму визначає його як суспільний лад, що досягається не революційною ліквідацією, а реформуванням капіталізму зі збереженням приватної власності, забезпеченням зростання середнього класу і соціального партнерства, досягненням значно вищого рівня соціальної рівності й справедливості.

Соціал-демократія — ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; важлива складова політики лівих сил сучасності, передусім Західної Європи.

Одним із перших розгорнуте обґрунтування соціал-демократичної ідеї здійснив німецький теоретик Едуард Бернштейн (1850—1932). Його теоретична позиція тісно пов'язана з політичною орієнтацією на реформи. На відміну від К. Маркса, він вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом, який не досяг того рівня політичної та моральної зрілості, щоб управляти суспільними процесами, перебрати на себе всю повноту державної влади. Перехід до соціалізму може відбутися не внаслідок революції, яку Бернштейн називав “політичним атавізмом і ознакою варварства”, а лише через соціалізацію капіталізму. Найближчими цілями робітничого руху він вважав боротьбу за економічні й політичні права.

Бернштейн віддавав перевагу стихійному, еволюційному розвитку економіки, основою організації якої є споживча й виробнича кооперація, здатна вдосконалюватися за ініціативою “знизу”, утверджувати справжню демократію, за якої жоден клас не користується привілеями. Щоб досягти такого суспільного стану, необхідний певний рівень правосвідомості громадян — уміння жити за законами, контролюючи свої пристрасті. Адже демократична форма правління передбачає високий ступінь не лише свободи, а й відповідальності всіх.

Бернштейн вважав, що між соціалізмом і демократією немає прірви. Демократія ґрунтується на визнанні суверенітету особистості, а тому сприяє її інтелектуальному та моральному розвитку. Для соціалізму як руху з удосконалення виробничих відносин характерне гуманістичне ставлення до людини праці, її потреб та інтересів. Звідси назва його концепції — “демократичний соціалізм”.

Соціал-демократи не вважають соціалізм сформованою кінцевою метою. Її не можна досягти одним стрибком, вона неперервна, протягом розвитку людської цивілізації наповнюється новим змістом. Демократичний соціалізм не претендує на роль вчення про кінцеві цілі робітничого руху, він є своєрідною дискусією, діалогом, пошуком цілей і засобів цього руху.

Орієнтири соціал-демократії з плином часу доповнювалися новими концепціями: якості життя, самоврядного соціалізму, економічної демократії.

Концепція якості життя. Вона є складовою не лише демократичного соціалізму, а й лібералізму. Суть її полягає в спробі встановити тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами і новими потребами трудящих (економічний захист, поліпшення умов праці, розвиток системи соціального забезпечення, громадського транспорту, охорони здоров'я, професійної

підготовки, комунальної служби). Якість життя трудящих, на думку соціал-демократів, найвища в соціальній державі.

Концепція самоврядного соціалізму. Її у 70-80-х роках ХХ ст. сформулювали соціал-демократичні партії Франції, Італії, Бельгії у своїх програмних документах. Вона передбачає залучення всіх громадян суспільства до процесу опрацювання й ухвалення рішень, керівництва різними сферами життєдіяльності суспільства. Це активізує громадян, професійні спілки, громадські організації, місцеве самоврядування. Самоврядний соціалізм передбачає політичну демократію: багатопартійність, свободу діяльності опозиції, можливість перебування при владі кількох партій. Соціал-демократи не визнають ніяких форм диктатури, яка несумісна з політичною демократією, складовими якої є права людини, свобода друку, свобода й самостійність профспілкового руху, існування правової держави.

Концепція економічної (промислової) демократії. Розроблена у повоєнний період соціал-демократичними партіями Скандинавії та Німеччини. На мікрорівні вона реалізується через участь трудящих в управлінні підприємствами, на макрорівні — в управлінні суспільною економікою. А це передбачає наявність органів соціального партнерства (ФРН, Австрія) чи економічного самоврядування (Франція).

Основним методом соціал-демократичної політики вважають реформу як певне коригування соціально-економічної сфери з метою забезпечення чіткого та ефективного функціонування суспільства. Такі реформи неминуче приведуть до демократичного соціалізму. Реформування має спиратися на ідеологію та політику соціального партнерства.

Прагматична частина сучасної соціал-демократії визнає ефективними значні “ін’єкції” в економіку з боку приватного сектора, необхідність посилення механізмів ринкової економіки, знизивши прямі податки, що засвідчує її налаштованість на конструктивну, творчу діяльність.

Світова соціал-демократія — організована політична сила. Координатором діяльності соціал-демократів виступає Соціалістичний Інтернаціонал — об’єднання політичних організацій і партій, мета діяльності яких — демократичний соціалізм, новий світовий економічний порядок на основі рівноправності й партнерства між усіма країнами, що охоплює охорону навколишнього середовища, уникнення ядерної війни тощо.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке ідеологія? Назвіть найважливіші функції ідеології.
2. Дайте характеристику основних ідеологічних течій сучасності.
3. Охарактеризуйте ідеологічну ситуацію в сучасній Україні.
4. Чи потрібна Україні ідеологія національного самоствердження?
5. Яка, на вашу думку, проблема є центральною для національної ідеології?

Тема 15. Політична система суспільства

План

1. Поняття політичної системи.
2. Структура політичної системи.
3. Функції політичної системи.
4. Типологія політичних систем.
5. Політична система України

Список рекомендованої літератури: 11, 12, 13, 19.

Ключові поняття: політична система, політичні відносини, засоби масової інформації як елемент політичної системи, політичні цінності та норми, політична свідомість, політична культура.

1. Поняття політичної системи

Різні політичні явища в суспільстві об'єднанні поняттям "політична система" суспільства. Призначення політичної системи – це забезпечення інтеграції, розробка та реалізація загальної мети суспільства. Політична система є центральною проблемою політології.

У науковій літературі побутують різні погляди, як на тлумачення поняття "політична система" суспільства, так і на сутність цього феномена. Система — одне з основних понять політології, яке дає змогу скласти уявлення про суспільство у вигляді його абстрактної, спрощеної моделі чи окремих елементів. Поняття це запозичили з електроніки й кібернетики американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, В. Мітчел, вважаючи його універсальною категорією наукового аналізу, яка охоплює певну кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні особливості, притаманні саме цій спільноті, дотичних до вироблення політичних рішень.

Кожна система повинна бути функціональною і, згідно з Т. Парсонсом, має реалізовувати 4 функції, що служать задоволенню її елементарних потреб:

1. **Функція адаптації** – установа зв'язків системи з навколишнім середовищем, система пристосовується до середовища і обмінюється з ним ресурсами.

2. **Функція ціледосягнення** – визначення цілей системи і мобілізація ресурсів для їх досягнення.

3. **Функція інтеграції** – підтримання координації взаємовідносин елементів системи.

4. **Функція латентна** – зберігання орієнтації суб'єктів системи на її норми і цінності.

Кожне суспільство є сукупністю підсистем (сфер):

§ виробничої,

§ соціальної,

§ духовної,

§ політичної, до якої належать інститути держави і влади.

Усі ці підсистеми наділені властивими лише їм структурою, функціями, цінностями, нормами, цілями тощо:

- виробнича забезпечує матеріальну основу життя суспільства;
- соціальна і духовна сприяють нормальному функціонуванню різних соціальних інститутів;
- політична покликана створювати сприятливі умови для ефективної діяльності всіх ланок суспільної системи, для повної реалізації інтересів усіх членів суспільства.

Кожна з підсистем може зберігати життєздатність лише за умови, що всі інші функціонуватимуть бездоганно чи хоча б задовільно.

Політична система суспільства — цілісна, інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, структур і відносин, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства.

Основними *ознаками політичної системи* є:

- § взаємозв'язок групи елементів;
- § утворення цими елементами певної цілісності;
- § внутрішня взаємодія всіх елементів;
- § прагнення до самозбереження, стабільності та динамізму;
- § здатність вступати у взаємовідносини з іншими системами.

Визначальним компонентом політичної системи є держава. Крім неї, у політичну систему суспільства входять законодавча, судова, виконавча системи, центральні, проміжні, місцеві системи управління (самоуправління), політичні партії, профспілки, асоціації, ініціативні групи, групи впливу й тиску, соціально-політичні рухи та інші об'єднання, змістом діяльності яких є політичні процеси.

Від інших систем політичну систему відрізняють:

- § забезпечення неперервності, зв'язаності, ієрархічної координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей;
- § віднайдення механізму вирішення соціальних конфліктів і суперечностей, гармонізація суспільних відносин;
- § сприяння досягненню консенсусу різних суспільних сил щодо основних цінностей, цілей та напрямів суспільного розвитку.

Аналіз політичної системи надзвичайно важливий для з'ясування політичного життя суспільства, частиною якого вона є.

Політична система виникла з поділом суспільства на класи та появою держави. У процесі еволюції державно організованого суспільства вона все більше ускладнювалася та розгалужувалася. Тому структура, механізм її функціонування завжди мають конкретно-історичний характер, зумовлені рівнем економічного, соціального, духовного розвитку суспільства та іншими чинниками.

Процес становлення політичних систем обумовлений рядом змінних:

- зміною способу виробництва (зміною форм власності тощо);
- зміною в соціально-класовій структурі суспільства;

- політичною поляризацією суспільства (спочатку переважала економічна поляризація);
- збільшенням чисельності суб'єктів політики;
- зростанням робітничого руху і створенням буржуазних політичних партій, рухів тощо;
- загально гуманітарним прогресом, пов'язаним з роллю ЗМІ, преси, мистецтв тощо;
- зростанням ролі ідеології – світської і релігійної;
- глобалізацією проблем, що стоять перед людством.

Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи від Аристотеля. Але вагомих результатів було досягнуто лише в ХХ ст. після застосування американським теоретиком Д. Істоном методу системного аналізу (“Політична система”, “Системний аналіз політичного життя”). Це дало можливість ученим перейти від вивчення фактів до вироблення загальної теорії, позаяк окремі факти значущі лише в межах загальних моделей, які сприяють чіткішому уявленню про функціонування політичних систем. Модель Д. Істона дає змогу уявити становище та умови дії політичної системи, прогнозувати наслідки схвалених політичних рішень.

Американський політолог Г. Алмонд (“Порівняльні політичні системи”, “Порівняльний політичний аналіз”) розглядав політичну систему як набір ролей, що взаємодіють, або як рольову структуру. Найважливіша функція політичної системи — вивчення та з'ясування особливостей ситуації. Моделі функціонування політичної системи розробляли також Т. Парсонс, Г. Спіро, К. Кулчар та інші західні вчені.

2. Структура політичної системи

Аналіз політичної системи дає змогу вивчити її структуру, тобто внутрішню організацію окремих складових.

Структура політичної системи — сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Головний єднальний компонент системи — політична влада — зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Важливою функцією влади є створення внутрішніх, зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних засобів — волі, авторитету, права, сили. Отже, влада — це елемент, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

Структуру політичної системи становлять:

1. Політичні відносини.
2. Політична організація суспільства.
3. Засоби масової інформації.
4. Політичні принципи та норми.
5. Політична свідомість і культура.

Політичні відносини. Вони формуються в суспільстві щодо завоювання та здійснення політичної влади. Це -

- міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини;
- вертикальні відносини у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами);
- відносини між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами).

З політичних відносин виростає політична організація суспільства, охоплюючи його стабільні політичні організації та установи, які здійснюють політичну владу. Їх поділяють на три види:

§ власне політичні організації (державна, політичні партії, політичні рухи);

§ політизовані організації (народні рухи, профспілки);

§ неполітичні організації (об'єднання за інтересами).

Визначальним елементом політичної організації суспільства, її ядром є держава з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Будучи головним інститутом політичної системи, держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери. Взаємозв'язок між різними рівнями й гілками державної влади, між державою та громадянським суспільством здійснюють політичні партії — певні групи людей, яких єднають спільні цілі та інтереси. Головним призначенням партій є досягнення державної влади; оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, які вони представляють; участь у розробці політичного курсу країни та вплив на висування і призначення державних лідерів. Поступово розширюється також впливовість трудових колективів на функціонування політичної організації суспільства. Трудові колективи створені для виконання виробничих завдань, але за певних умов вони можуть стати й політичними суб'єктами. Вирішальну роль у політичному житті суспільства відіграють громадські організації та рухи, які мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів. Кожне з професійних, молодіжних, творчих та інших добровільних об'єднань має статут із чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів.

Засоби масової інформації(Мас-медіа). Вони є активним і самостійним елементом політичної системи суспільства і в демократичних країнах відіграють роль четвертої влади. **Засоби масової інформації — це розгалужена мережа установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням інформації.** Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. Засоби масової інформації намагаються звільнитися з-під державного й політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. Інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації.

Політичні принципи й норми. Їх призначення полягає у формуванні політичної поведінки та свідомості людини відповідно до цілей і завдань політичної системи. Закріплені в Конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи й норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене й недозволене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

Політична свідомість і політична культура. Будучи важливими елементами політичної системи, вони формуються під впливом соціальної та політичної практики. **Політична свідомість постає як сукупність політичних ідей, уявлень, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах, як частина суспільної свідомості, а політична культура як сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя.** Політична культура сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, до головних цілей і змісту політики держави. Значущість політичної культури визначається її інтегративною роллю, яка передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення, створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади, політичної системи загалом.

3. Функції політичної системи

Всі елементи політичної системи взаємодіють і утворюють політичну цілісність. Політична система взаємодіє із зовнішнім середовищем (суспільством), прагне забезпечити стабільність і розвиток цього середовища. **Специфіка функціонування будь-якого суспільства виявляється через функції політичної системи:**

1. **Регулятивна** – виражається в координації поведінки індивідів, груп, спільнот на основі введення політичних і правових норм, дотримання яких забезпечується виконавчою та судовою владою.

2. **Інтеграційна** – вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства; організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм.

3. **Дистрибутивна (розподільницька)** – передбачає розподіл системою матеріальних благ, соціальних статусів і привілеїв інститутам, групам і індивідам. Окремі соціальні галузі вимагають централізованого фінансового розподілу: кошти для покриття потреб армії, соціальної сфери і управління отримуються з економіки через оподаткування.

4. **Реагування** – відбивається у здатності системи сприймати імпульси, що надходять з зовнішнього середовища. Вони набувають форми вимог, що висуваються до влади різними соціальними групами.

5. **Легітимізації** – діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм.

6. **Політичної соціалізації** – залучення людини до політичної діяльності суспільства.

7. **Артикуляції інтересів** – пред'явлення вимог до осіб, які виробляють політику.

8. **Агрегування інтересів** – узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення.

9. **Політичної комунікації** – припускає різні форми взаємодії та обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами і громадянами.

10. Стабілізації – забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом.

Головним для функціональності системи є забезпечення стану динамічної рівноваги шляхом адекватної переробки імпульсів.

4. Типологія політичних систем

Політичні системи типологізуються за кількома ознаками. Кожна політична система має свої ознаки й характеристики, форми і типи. Ця практика була започаткована ще за Платона, який вирізняв монархію, аристократію та демократію. Розширив класифікацію форм правління Аристотель, запропонувавши шестичленну систему: монархія — тиранія, аристократія — олігархія, політія — демократія. Значно пізніше, коли політична система почала набувати структурних рис, марксизм, спираючись на класові пріоритети, вивів типологію з соціально-економічних структур суспільства: рабовласницька, феодална, буржуазна й соціалістична системи.

Більш сучасною є типологія за критерієм відповідності переважаючого типу політичної культури якості політичної системи, запропонована наприкінці 50-х років ХХ ст Г.Алмондом, який виділяє 4 типи політичних систем:

Англо-американський, які характеризуються переважанням в політичній культурі таких цінностей, як свобода особистості, добробут, соціальна безпека, економічний лібералізм, світоглядний індивідуалізм тощо. Характерними рисами цього типу є чіткий розподіл влад, наявність механізму стримувань і противаг, висока організованість, стабільність.

Континентально-європейський, яка відрізняється фрагментарністю політичної культури, співіснуванням традиційних і нових культур (ФРН, Австрія, Швейцарія), нерівномірним розповсюдженням і розвитком окремих субкультур. У ньому домінують елементи притаманні англо-саксонській політичній системі, але тут помітнішим є вплив традицій, структур, які прийшли з доіндустріальної епохи.

До індустріальний і частково індустріальний, які теж мають політичну культуру змішаного типу, в них вищим є рівень насилля, нечіткий поділ влади, нижчий рівень інтелекту і раціоналізму в рішеннях і діях.

Тоталітарний, який забороняє політичну самодіяльність, всі соціальні комунікації знаходяться під контролем держави-партії і домінує примусовий тип політичної активності.

У сучасній західній політичній науці розрізняють такі типи політичних систем:

- § військові та громадянські;
- § консервативні й ті, що трансформуються;
- § закриті й відкриті (в основу покладено ступінь і глибину зв'язків із зовнішнім світом);
- § завершені й незавершені (основний критерій — наявність усіх складових);
- § мікроскопічні, макроскопічні та глобальні;
- § традиційні й модернізовані;
- § демократичні, авторитарні й тоталітарні.

Усі типології є умовними. Насправді не існує “чистого” типу політичних систем, оскільки всі вони, насамперед, є результатом свідомих зусиль людей, що живуть у певний час і в певному місці. До того ж політична система суспільства — своєрідне утворення, особливості якого визначаються історичними, економічними, культурними та іншими умовами.

5. Політична система України

Політична система тісно пов'язана із середовищем, у якому вона функціонує і розвивається, що зумовлює способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів здійснення. Україна, як й інші постсоціалістичні країни, перебуває на етапі трансформації своєї суспільно-політичної системи. **Йдеться про перехід від авторитарно-тоталітарного суспільно-політичного устрою до демократичної, соціальної, правової держави, а в майбутньому — до високорозвиненого громадянського суспільства.**

Україна пододала початковий етап перехідного періоду — проголошення незалежності й набуття атрибутів державності — і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів, політичного та економічного облаштування, обравши демократичний тип політичної системи суспільства. Все чіткішими стають контури сучасної, повноцінної та цивілізованої країни з політичною та економічною визначеністю. Але цей процес відбувається складно, суперечливо, на тлі перманентних криз у політичній, економічній, соціальній та духовній сфері.

Політична еліта сучасної України, становлення якої відбулося здебільшого ще до проголошення незалежності, виявилася неспроможною вирішувати державні проблеми на рівні загально цивілізованих правил і норм. Посилюється апатія людей до діяльності владних структур: сподівання на оптимізацію суспільно-політичного та економічного життя після парламентських виборів 1998 та 2002 років не виправдалися. Влада в особі всіх її гілок неухильно втрачає довіру народу. Країна переживає своєрідний синдром політичної перевтоми. Результати соціологічних опитувань, проведені в жовтні 1998 р. україно-американським Центром стратегічних досліджень, свідчать: 48,5% опитаних вважало, що реальна влада у країні належить кримінальним структурам, мафії, 37,2% — “приватному капіталу”. І лише 14,6% респондентів стверджували, що влада належить Президентові, 11,4% — уряду, 9,2% — Верховній Раді, 10,1% — місцевим органам влади; 78,9% відповіли, що інтереси народу влада не захищає; 58,5% вважали, що правосуддя в Україні несправедливе і не захищає права та інтереси громадян. Цифри засвідчують невдоволеність владою загалом.

Складна ситуація і в економічній сфері. Процес формування ринкової системи в Україні розпочався за відсутності зрілих ринкових структур, досвіду поведінки економічних суб'єктів у ринковому середовищі. За переважання державної власності значно деградувало державне управління економічними процесами, що разом з іншими чинниками призвело до гіперспаду, гіперінфляції. За роки незалежності Україна втратила майже половину промислового і сільськогосподарського потенціалу. Зовнішній борг її на початок квітня 2001 р. становив 10,33 млрд дол. На його обслуговування тільки в 1999 р. витрачено 2,5 млрд дол.

Економічні труднощі спричинені не тільки необхідністю подолання потворних явищ адміністративної системи, а й серйозними управлінськими помилками, яких припустилися останніми роками. Через малоефективну неузгоджену діяльність законодавчих і виконавчих владних структур, відсутність стратегії ринкових реформ, безоглядний розрив економічних зв'язків з пострадянськими державами, а також з державами Центральної і Східної Європи українська економіка ризикує опинитися на узбіччі світового економічного процесу.

У соціальній сфері не вдалося подолати поглиблення майнової нерівності, зупинити процес зубожіння переважної частини населення. Для соціально незахищених прошарків населення дедалі гострішою стає проблема фізичного виживання. Знецінено чинники, які гарантують соціальну стабільність. Значна частина інтелігенції, насамперед науково-технічні та висококваліфіковані працівники, залишають виробництво, переходять у торговельно-підприємницьку сферу.

У сфері ідеологічній посилюється криза духовності, невпевненість багатьох людей у своєму майбутньому. Деструктивно впливають на духовну сферу міжконфесійні конфлікти, правовий нігілізм, злочинність, корупція, наростання ідеологічного авторитаризму, монополізація ЗМІ, виникнення заборонених для критики зон, збідніння інформаційної сфери.

Криза, в якій опинилася Україна на зламі ХХ—ХХІ ст., є системною за своїм характером. Відповідно перед суспільством постало питання, якою має бути політико-ідеологічна доктрина державотворення. Щодо цього окреслилося два підходи. Прихильники одного з них стверджують, що “оптимальною формою організації буття нації на сучасному етапі може бути тільки національна держава”, поза як молода українська державність є не просто наслідком розпаду радянської імперії, а закономірним історичним підсумком багатовікової боротьби українського народу за збереження власної етнокультурної ідентичності та побудову національної незалежної держави як найдієвішого чинника консолідації української нації.

Безперечно, національна ідея (національно-етнічний погляд на минуле, сучасне і майбутнє України) має бути повною мірою врахована в політико-ідеологічній доктрині державотворення. Але в багатонаціональній державі, якою є Україна, вона — надто делікатний інструмент, невміле поводження з яким може зруйнувати соціально-політичну стабільність.

Прихильники іншого підходу вважають, що пріоритет у державотворенні має належати громадянсько-правовій ідеї. В Україні суб'єктом права на самовизначення проголошено не націю, яка дала назву країні, а її народ загалом, тобто не етнічну спільність, а поліетнічне громадянське суспільство. За громадянським принципом, який відображено в Конституції України, формуються владні структури, здійснюється адміністративне і військове будівництво.

Перехід від командної економіки до ринкового господарства, від авторитарно-тоталітарної системи до демократичної, соціальної, правової держави зумовлює необхідність відповідної політичної культури населення,

формування національного менталітету, адекватного ринковій економіці та плюралістичній демократії. І якщо європейська політологічна думка орієнтує громадян на дотримання ними своїх обов'язків і повагу до держави та її законів, а американська на передній план висуває інтереси особи, її вміння вирішувати власні проблеми в цивілізованому співробітництві зі співвітчизниками, то в Україні на перехідному етапі її розвитку важливим є врахування як потреб окремої особи, так й інтересів держави.

Національна ідея має сприйматися більшістю населення України, позаяк вона, за словами академіка П. Толочка, — не етнічна, а державно-політична категорія. Для національної ідеї, спроможної консолідувати народ України на будівництво нового суспільного устрою, потрібна політична нація, до якої в Україні належать українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи. Становлення політичної нації можливе лише на загальноцивілізованих принципах громадянського суспільства. І лише їй під силу вивести з кризи національну економіку, науку, освіту, культуру, підняти до рівня державної українську мову, сприяти розвитку мов інших етнічних груп, позбутися відчуття меншовартості тощо.

Нинішня **політична система** не тільки покликана забезпечити реформування усіх сфер суспільного життя, а й сформувати модерну націю. В Україні цей процес перебуває на початковій стадії, тому що, по-перше, Україна ще не визначилася остаточно зі стратегією національного розвитку; по-друге, не сформувався середній клас як суб'єкт модерних національних цінностей; по-третє, не створений політичний механізм національної консолідації; по-четверте, не відтворені в повному обсязі традиційні національні цінності, не модерні процедури культуротворчості як у галузі філософії і і, так і в галузі науки й освіти, не забезпечене повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Тому пріоритетними у політиці владних структур у царині формування модерної української нації повинні стати проблеми її консолідації навколо цінностей громадянського суспільства, поєднаних з сучасною українською культурою. Акцент на етнокультурних пріоритетах у їхньому традиційному вигляді, поза контекстом реформування економічної, політичної, правової і культурної систем, може призвести тільки до дискредитації національної ідеї.

Дестабілізаційні процеси, що виявляються через конфлікти між гілками влади, політичними блоками, центром і регіонами, конфесія́ми, а також через різку майнову диференціацію, свідчать про низьку стабілізаційну спроможність політичної системи в Україні. Проте Українській державі вдалося уникнути кривавих ексцесів, а також налагодити цивілізовані контакти з країнами Сходу і Заходу.

Політична система в Україні відзначається дуже низькою здатні́стю до соціальних новацій, і як наслідок цього, реформи в державі проходять повільно, незбалансовано і супроводжуються великими соціальними втратами. Державні органи та політичні організації час_то стають заручниками інтересів могутніх номенклатурних угруповань, які звикли до соціального паразитизму. Однак реформістський потенціал політичної системи зростає тією мірою, якою старі

господарські, політичні і культурні структури вичерпують себе повністю і розвалюються, а громадська думка в результаті кризи звільняється від тоталітарної і посттоталітарної міфології.

Суспільству загалом і політичній системі зокрема властиві певні межі, в рамках яких відбуваються суспільні зміни. Тягар колоніального і тоталітарного минулого, який є основною причиною відставання політичної системи України від інших держав у здійсненні соціальних реформ, спричинився до несконсолідованості нації; відсутності політичної еліти, здатної без регіональних та ідеологічних стереотипів осмислити сучасні реалії, виробити суспільні і державні пріоритети розвитку України; наявності індустріальних гігантів з величезною енерго- і матеріаломісткістю, зорієнтованих на господарський комплекс республік (особливо Росії) колишнього СРСР. Управлінська функція політичної системи в Україні неефективна з огляду на збережену структуру і функції старого апарату, принципи і методи колишньої кадрової політики, а також мотиваційний механізм до праці.

Політична система лише тоді може забезпечувати вільний розвиток особи і суспільства, коли її інститути функціонують у рамках правової системи.

До недоліків правової системи України можна віднести: повільне і суперечливе втілення норм Конституції у законодавчі акти; тривале реформування судової влади як основного механізму захисту конституційних прав громадян; відсутність чіткої субординації між правовими актами, законами і підзаконними актами, а також нових правових кодексів (цивільного, кримінального, податкового, бюджетного), які б відповідали Конституції та міжнародним стандартам; відсутність цілісної концепції реформування правової системи (у ній здебільшого домінують інтереси державної бюрократії, фінансової та промислової олігархії, а не суспільні); надмірне поширення підзаконних актів (урядових, відомчих) як джерел права; непрямий характер дії законів, коли для їх застосування використовують цілий пакет підзаконних актів; нерівномірну врегульованість законодавством різних сфер суспільного життя; недостатню розробку механізму реалізації закону і відповідальності за його порушення; недосконалу процедуру підготовки та прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів; відставання за кількістю юристів від передових країн Заходу; правову неграмотність та правовий нігілізм громадян і політичної еліти.

Основні причини недосконалості правової системи полягають у тому, що політичні сили керуються у своїй діяльності не правовими нормами, а груповими інтересами. Якщо та чи інша політична партія порушує свої програмні засади і статутні норми, то вона не може на рівні державних органів твердо дотримуватися правових процедур. Правовий прогрес залежить від правової культури суспільства, розгортання конкуренції, становлення середнього класу, для якого правовий хаос несумісний з нормами буття.

Проаналізувавши функції сучасної політичної системи України, можна визначити її типологічні ознаки. З погляду формаційного підходу, політична система України є посткомуністичною, де в еkleктичній формі поєднуються елементи командно-адміністративної (збереження структури і функцій старого адміністративного апарату; тривале функціонування радянської представницької

системи; модифікація ознак тоталітарної культури у вигляді нетерпимості, двомірної оцінки дійсності, догматизму і рутинності; пристосування низки форм і процедур радянської системи права до ринкових умов), мафіозної (тіньові доходи можновладців за рахунок створення пільгових податкових, бюджетних, кредитних, митних умов; паразитичне збагачення номенклатурних кланів; безпартійний характер формування влади; залежність засобів масової інформації не від масового споживача, а від кланових угруповань; нелегальне лобіювання представниками влади групових інтересів) та сучасної демократичної (конституційні засади функціонування органів влади; створення механізму стримування і противаги, поступове правове забезпечення можливості судового захисту прав громадян; розвиток громадських і політичних організацій) систем.

За культурологічним підходом політична система України набула пріоритетних рис східноправославної цивілізації, де розвинулася державна бюрократія та ідеологічна обробка населення Церквою і державою, а широкої громадської ініціативи не існувало. Політичні системи інших країн (Болгарії, Сербії, Росії, Білорусі), котрі також вирости на ґрунті цієї культурної традиції, мають значно менший реформістський потенціал порівняно з політичними системами країн, що своїми традиціями сягають у західну (католицько-протестантську) культуру, зате масштабніше мафізуються.

З погляду масштабу і характеру реалізації основних функцій у суспільстві політична система України поєднує елементи адміністративно-командної, змагальної і соціопримирливої систем. Конституція закріпила ідеал соціопримирливої системи. Однак на практиці здійснити його в нинішніх умовах надзвичайно важко, оскільки затягнувся процес ринкових трансформацій і збереглися радянські механізми соціального захисту населення, дещо модифіковані в нових умовах.

Таким чином можна зробити висновок, що **політична система** України є посткомуністичною. У ній поєднуються елементи командно-адміністративної, мафіозної та демократичної систем. Для неї характерні такі ознаки: збереження структури і функцій старого адміністративного апарату, елементів тоталітарної культури, що виявляється у нетерпимості до опонентів, двомірній оцінці дійсності, догматизмі; великий обсяг мафіозних каналів розподілу матеріальних і фінансових ресурсів через пільгові податки, кредити, використання не за призначенням бюджетних коштів, створених органами державної влади для збагачення номенклатурних кланів взамін на отримання від них тіньових доходів; поступова реалізація конституційних принципів для створення правових умов розвитку сучасної правової демократії. Політична система України сягає корінням у східноправославну цивілізацію, історичні наслідки якої подолати у сучасному модернізаційному процесі важко.

Політична система України лише частково забезпечує реалізацію своїх функцій, оскільки її інститути не зазнали глибокої трансформації у сучасну плюралістичну політичну систему.

Питання для самоперевірки:

1. Дайте визначення політичної системи.

2. Розкрийте особливості визначення політичної системи за Д. Істоном, Г. Алмондом, за структурно-функціональним підходом.
3. Які функції виконує політична система?
4. Розкрийте типологію політичних систем.

Тема 16. Держава в політичній системі суспільства

План

1. Поняття держави.
2. Концепції походження держави.
3. Функції держави.
4. Класифікація форм держави.
5. Правова держава і громадянське суспільство.

Список рекомендованої літератури: 11, 12, 13, 19.

Ключові поняття: держава, правова держава, соціальна держава, громадянське суспільство, лобіювання, монархія, республіка, президентська республіка, парламентська республіка, унітарна держава, федерація, конфедерація.

1. Поняття держави.

В історичному плані державу можна вважати першою політичною організацією. Закономірно, що термін "політика" і похідні від нього слова ведуть своє походження від слова "поліси", якими древні греки позначали свої міста-держави.

Держава стала першою, але не останньою і не єдиною політичною організацією класового суспільства. Об'єктивно сформовані людські відносини викликали до життя нові політичні форми руху соціальної матерії.

Щоб дати чітке визначення терміну держави, треба вміти розрізняти три різні поняття: «держава», «країна», «суспільство».

ДЕРЖАВА - суверенна, універсальна організація політичної влади, покликана забезпечувати нормальну життєдіяльність людей, яка має свою територію, апарат примусу, створює право, стягує податки, необхідні для здійснення своїх функцій.

КРАЇНА - географічна територія з визначеними кордонами і населенням, що в політико - географічному відношенні може мати державний суверенітет (незалежність) або бути залежною(колонія).

СУСПІЛЬСТВО – сукупність людей, що об'єдналися на певній стадії історичного розвитку з метою задоволення своїх потреб.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ -

- 1.Необхідність єдиного керівництва суспільством

Протягом історії людства, починаючи з часів первісно-общинного ладу, весь час зростали форми діяльності людини, і відповідно зростали потреби людства. Це призвело до 3-х суспільних поділів праці: 1) скотарство, ремесло, торгівля; 2) поява приватної власності на засоби виробництва; це призвело до поділу суспільства на бідних та заможних; 3) утворення класів (великих груп людей, в чийх руках приватна власність на засоби виробництва).

2. Необхідність підтримання суспільного порядку

(відносини між рабами та рабовласниками; селянин платить податки під страхом фізичної розправи). Виникає необхідність єдиного суспільного порядку, поступово оформлюються товарно-грошові відносини.

3. Необхідність організації захисту та ведення військових дій.

Кочовий спосіб життя змінюється на осілий. Проблеми вирішення суперечок між племенами, постає питання захисту кордонів, збільшення території, і тільки держава зможе все це зорганізувати.

Інші причини:

Психологічна, культурна, духовна, освітня, кліматична, економічна інші.

Держава – це такий суспільний організм, який покликаний захищати інтереси людей певної території і регулювати за допомогою правових норм взаємовідносини між ними, використовуючи при необхідності спеціальні органи примусу.

Характерні риси держави:

- особлива група людей, яка зайнята управлінням усього суспільства, охороною його економічних і соціальних структур;
- примусова монополія влади, що поширюється на всіх жителів держави;
- особливе право видавати обов'язкові для всіх закони;
- державно організована територія, чию недоторканість гарантують інститути влади, особливо армія;
- право реалізовувати зовнішню політику в усіх сферах міжнародних відносин;
- монополне право встановлювати обов'язкові для всіх податки і формувати державний бюджет.

Ознаки держави.

- **Територія і населення.** Держава є єдиною специфічною організацією на території країни. Під її впливом перебуває все населення країни. Держава встановлює адміністративно-територіальний поділ країни.

- **Публічна влада.** Влада не є тотожною з населенням, а виступає від його імені, забезпечує примус у вигляді органів державної влади.

- **Органи державного примусу** - армія, поліція, служба безпеки. Лише держава має право застосувати примус до всіх без винятку осіб, які перебувають на її території (громадяни, іноземці).

- **Податки** - обов'язкові платежі на користь держави від держави, від громадян, підприємств, організацій, необхідні для функціонування держави (утримання державного апарату, медицини, освіти, культури).

- **Право.** Держава встановлює загально - обов'язкові правила поведінки, доводить їх до людей, забезпечує дотримання, вимагає виконання, а у випадку порушення застосовує примус.

- **Грошова одиниця**

- **Формальні реквізити.** Державні символи. Це є спосіб ідентифікації суверенної держави і влади в системі внутрішніх і міжнародних відносин. В Україні є законодавчо закріплені символи: Державний Герб, Державний Прапор, Державний Гімн,

- **Суверенітет** - (від фр.- найвища влада) здатність держави проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику. Влада держави поширюється на всі організації та осіб, що перебувають у країні. На міжнародній арені держава самостійно приймає рішення щодо напрямків зовнішньої політики, вступу до міжнародних організацій. Суверенітет є повний і обмежений.

Способи формування держави:

1. Грецький. Соціальні і класові зміни і суспільстві, загострення суперечностей без зовнішніх стимулів (грецька антична держава).

2. Римський. Поєднання вже наявних передумов до виникнення державності з нападом з уже організованою державністю (болгари – слов'яни; варяги – слов'яни).

3. Германська. Спілкування з державними суспільствами, ідеєю держави, досвідом сусідньої держави (вплив Риму на Західну Європу).

2. Концепції походження держави.

3. -ТЕОЛОГІЧНА - Фома Аквінський, ідеологи релігій стародавнього сходу, ідеологи середньовічних монархій, католицької церкви, ісламу пояснюють походження держави Божою волею; (від грецького «Теос»-Бог). Держава має божественне походження. Ідея вихваляння держави, її вічності, недоторканості й залежності від релігійних організацій. Звідси-вимога покірності перед державною владою.

4. -ПАТРІАРХАЛЬНА - (Арістотель, Конфуцій, М.Михайлівський) обґрунтовують походження держави як результат історичного розвитку сім'ї, влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (грецьк.ΡΑΤΕΡ-батько). Влада утворилася в результаті еволюції сімейної влади. За римським правом-батько міг розпоряджатися членами сім'ї.Звідси-1) глава роду-один із батьків;2)плем'я-кілька родів, глава племені – батько роду;3)цар-батько народу.

5. -ДОГОВІРНА - (природно-правова теорія) (Г.Гроцій, Т.Гоббс, Ж.Ж.Руссо) держава виникла внаслідок договору між людьми на певному етапі розвитку у так званій період «військової демократії» точилася боротьба «всіх проти всіх», тобто кожна людина захищала лише власні права. Ця боротьба виявилася досить тривалою і безрезультатною. Щоб припинити її (Руссо)люди вирішили укласти договір.

6. -ПСИХОЛОГІЧНА - (Петражицький, Каргунов) - поява держави пояснюється особливими властивостями психіки, психічна потреба людини підпорядкуванню вождям, старійшинам, найсильнішим, найрозумнішим, найбагатшим. Тобто держава - об'єднання, створене яскравими, не такими як всі особистостями -для організації суспільства.

7. -ЕКОНОМІЧНА - (марксистська, класова) (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін) держава і право виникають завдяки економічному розвитку суспільства. Держава виникає разом з появою класів. Одна група має засоби виробництва (має все, інша група не має нічого. Пануючий клас створює державу для підпорядкування незаможних. Ігнорується соціальне призначення держави.

8. -ТЕОРІЯ НАСИЛЬСТВА - (Гумплович, Каутський) походження держави обґрунтовується як результат завоювання одних племен іншими. З метою їх утримання створюється поліція, армія, суд, закони.

9. -РАСОВА - (деГобіно) стверджує: існують «вищі» і «нижчі»раси. «Вищі»повинні керувати «нижчими».

10. -ОРГАНІЧНА - (Г.Спенсер) держава народжується, розмножується, старіє і гине як біологічний організм. Має голову, тулуб, руки і ноги.

11. -ТЕХНОКРАТИЧНА - пояснюється як необхідність здійснювати управління технічними засобами та знаряддями праці.

12. -ДЕМОГРАФІЧНА - поява держави обумовлена збільшенням кількості населення.

Сучасні концепції: на формування держави впливають 3 групи чинників:

1. суспільний поділ праці;
2. виникнення приватної власності;
3. істотні зміни у відтворенні самої людини т регулювання шлюбних відносин.

Функції держави.

Внутрішні:

- гуманістична (забезпечення, охорона та захист прав людини)
- екологічна (охорона природного середовища)
- соціальна (соцзабезпечення, охорона здоров'я)
- культурно-виховна (освіта, культура, виховання, пропаганда національного устрою).
- господарсько-стимулююча (розвиток виробництва, захист різних форм власності)
- господарсько-організаторська (прогнозування і організація виробництва)
- науково-організаторська (стимулювання наукових досліджень)

- національно-забезпечувальна (збереження і розвиток національної самобутності націй і народностей)
- охоронна (захист державного конституційного ладу, законності і правопорядку)

Зовнішні:

- участь у міжнародному забезпеченні і захисті прав людини;
- допомога населенню інших країн (стихійне лихо, кризова ситуація)
- участь у захисті природного середовища;
- надання допомоги своїм громадянам за кордоном;
- участь у створенні світової економічної системи;
- участь у розв'язанні глобальних наукових і господарських проблем (енергетичної, медичних, світового океану, космосу);
- організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин;
- оборона від зовнішнього нападу, анексії, зовнішня розвідка;
- участь у забезпеченні миру у всіх регіонах планети;
- участь у боротьбі з порушниками світового правопорядку (у томі числі використання військових засобів);
- участь у діяльності міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ і т.п.).

Класифікація форм держави.

Форми правління:

Монархія – вища державна влада здійснюється довічно, одноособово і передається у спадок чи призначається наступник.

Абсолютна монархія (Ватикан, Саудівський Аравії).

Конституційна (обмежена) – влада монарха обмежена конституцією чи парламентом. Уряд формується парламентом і підзвітний йому (Англія, Швеція, Японія).

Дуалістична – монарх особисто формує склад уряду, котрим керує сам, або через призначеного ним прем'єр-міністра (влада поділяється між монархом і парламентом: Англія 1688, Кувейт, Йорданія).

Республіка – вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, котрий обирається населенням або його частиною на певний термін.

Президентська – голова держави одноосібно формує склад уряду, яким сам керує (США, Аргентина, Швейцарія).

Напівпрезидентська – уряд формується за погодженням глави держави і парламенту (Франція, Україна, Фінляндія, Росія, Польща)

Парламентська – уряд формується парламентом на основі парламентської більшості і підзвітний тільки йому (ФРН, Італія, Ізраїль).

Форми устрою:

Проста (унітарна) держава – частини її не мають ознак суверенітету чи автономії, а є тільки адміністративно-територіальними одиницями (Польща, Фінляндія, Франція); з автономіями: Україна, Іспанія, Італія, Португалія.

Складні.

Імперія – багатонаціональне об'єднання створене насильницьким шляхом з різним ступенем підпорядкування її частин центру et impera (Російська, Римська, Австро-Угорська).

Федерація – складне держвне утворення з частин, що мають автономні права та національні, економічні чи територіальні відмінності на основі верховенства законів федерального центру над законами окремих суб'єктів (Росія, США, ФРН, Швейцарія, Канада, Бразилія).

Конфедерація – об'єднання незалежних держав на основі верховенства законів суб'єкта над законами єдиного цілого (Британська співдружність АСЕСН, ОПЕК, Організація Ісламської Конфедерації, УНР(1919 з ЗУНР), Сербія і Чорногорія). Головні риси: відсутність громадянства, валюти, кордонів, органів влади і вертикалі. Трансформуються у бік федерації чи незалежних держав.

Форми держави за типом політичного режиму:

1. демократичний;
2. авторитарний;
3. тоталітарний.

Правова держава і громадянське суспільство.

Громадянське суспільство – сукупність сусп. відносин, формальних і неформальних структур, що забезпечують умови життєдіяльності людини, задоволення і реалізацію різноманітних потреб та інтересів і соц.груп.

Характерні ознаки:

- наявність у суспільстві вільних власників засобів виробництва;
- розвиненість та розгалуженість демократії;
- правовий захист;
- високий рівень громадянської культури;

Принципи функціонування:

- приватна власність на засоби виробництва;
- індивідуальна свобода і самостійність особи;
- народний суверенітет, верховенство повновладдя народу;
- ознайомленість громадян з діяльністю держави і суспільства;
- свобода формування громадянської думки;
- справедливість законів і неухильність їх виконання;

Основи:

- економічна
- багатоукладна економіка;

- різноманітні форми власності;
- ринкові відносини;
- духовна
  - відсутність монополії однієї ідеології і світогляду;
  - свобода совісті;
  - цивілізованість, висока духовність і моральність.
- політична
  - децентралізація владних повноважень;
  - розподіл влади;
  - політичний плюралізм;
  - доступ громадян до участі в державних і суспільних справах;
  - верховенство закону і рівність перед ним.

Структура

- політичні партії і лоббістські організації (комітети, комісії, ради), що створюються при законодавчих і урядових ОРГАНАХ;
- Суспільно-політичні організації і рухи (екологічні, активістські, правозахисні)
  - союзи підприємців, асоціацій споживачів, добродійні фонди;
  - наукові і культурні організації, спортивні товариства;
  - муніципальні комуни, асоціації виборців, політ клуби.
  - незалежні засоби масової інформації;
  - церкви;
  - сім'я;

Історичні типи

- община;
- соціальні утворення (стани, соц.група, клас);
- суспільство як сукупність громадян країни;
- світове співтовариство громадян;

Форми існування

- реальна (конкретно-істор у певній країні);
- відносна (потенційно можливе у рамках існуючих продуктивних сил);
- абсолютна (ідеал, вища ціль).

Правова держава

забезпечує:

- верховенство права і закону;
- максимальну гарантію прав і свобод людини;
- рівність всіх перед законом і судом;
- взаємовідповідальність громадянина і держави;
- судовий захист особи;

ґрунтується:

- на розподілі і балансі влад;

- встановлені межі влади;
- політичному плюралізмі;
- підзаконності влади і управління;
- конституційний нагляд;
- широке місцеве самоврядування.

Питання для самоперевірки:

1. Дайте визначення поняттю «держава».
2. Назвіть специфічні ознаки держави.
3. Перелічте та розкрийте зміст теорій походження держави.
4. Чим відрізняється форма правління від форми устрою?
5. Назвіть та охарактеризуйте форми державного правління.
6. Назвіть та охарактеризуйте форми державного устрою.
7. Як пов'язані між собою правова держава і громадянське суспільство: дайте визначення та проведіть взаємозв'язки.

Тема 17. Політична влада: природа, ресурси, легітимність. Політичні режими

1. Влада як системоутворюючий чинник політичної системи.
2. Основні концепції політичної влади.
3. Форми та механізм політичної влади.
4. Поняття легітимності та принцип поділу влади.

Список рекомендованої літератури: 11, 12, 13, 19.

Ключові поняття: влада, владні відносини, політична влада, державна влада, виконавча влада, законодавча влада, судова влада, ресурси влади, апарат влади, інститути влади, легітимність; політичний режим, тоталітаризм, авторитаризм, теократія, військовий режим, демократія.

1. Влада як системоутворюючий чинник політичної системи

Влада є однією з фундаментальних засад політичного розвитку суспільства. Вона має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер, існує скрізь, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей, тісно пов'язана з політичною сферою, є засобом здійснення і способом утвердження певної політики. Політична влада виникла раніше за владу державну і визначає реальну здатність соціальної групи чи індивіда виявляти свою волю. Вона є невід'ємною складовою загального визначення влади як форми соціальних відносин, якій властивий всеохоплюючий характер, здатність проникати в усі сфери людської діяльності.

Будь-яка система має системоутворюючий компонент. Для політичної системи ним є політична влада. Вона інтегрує всі елементи системи, навколо неї точиться політична боротьба, вона — джерело соціального управління, яке, в свою чергу, є засобом здійснення влади. Отже, влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, його розвитку та єдності.

Галузь політичної науки, яка досліджує владу, називається кратологією, а вчені, які аналізують її — кратологами. Політологи по-різному тлумачать поняття “влада”. Найприйнятнішим є визначення її як здатності, права і можливості розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, вирішально впливати на долі, поведінку та діяльність людей за допомогою авторитету, волі, примусу, сили тощо.

Політична влада — здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінського та регулятивно-контрольного механізму здійснення політики.

Більшість вчених вважає, що джерелом влади є політичне панування, яке постає як панування інтересу, має багато форм, основною з яких влада. У політичній практиці інколи помилково тлумачать навпаки, що влада — джерело панування. Автори таких тлумачень не враховують, що для завоювання влади

необхідно спершу стати реальною політичною панівною силою і завоювати владу, а далі — закріпити своє панування.

Поняття “політична влада” ширше від поняття “державна влада”:

§ *По-перше*, політична влада виникла раніше від державної, ще в додержавну добу.

§ *По-друге*, не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партій, рухів, громадських організацій), хоча будь-яка державна влада — завжди політична.

§ *По-третє*, державна влада специфічна: тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім примусу, вона послуговується іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками тощо.

Державна влада — вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополією на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Державна влада функціонує за політико-територіальним принципом. Це означає, що вона не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною територією і перетворює його у своїх підданих (монархія) або у своїх громадян (республіка). Державна влада — суверенна, тобто верховна, самостійна, повна і неподільна в межах державних кордонів та незалежна і рівноправна в зовнішніх зносинах.

Загалом проблема теоретичного аналізу політичної влади полягає у з'ясуванні трьох питань:

сутність влади (кому вона служить?);

зміст влади (у чийх руках перебуває?);

форма влади (як вона організована, якими є апарат і методи її здійснення).

Характеристика політичної влади потребує розгляду питання про її суб'єкт і об'єкт.

Суб'єкт політичної влади. Ним є джерело активної предметно-практичної політичної діяльності, спрямованої на об'єкт. Існує думка, що поняття “суб'єкт влади” і “носій влади” нетотожні. Суб'єкт влади — це соціальні групи, насамперед панівні класи, політичні еліти, окремі лідери; носії влади — державні та інші політичні організації, органи і установи, утворені для реалізації інтересів політично домінуючих соціальних груп. Такий поділ є відносним. Побутує й інша класифікація владних суб'єктів. Згідно з нею суб'єкти влади умовно поділяють на первинні й вторинні:

Первинним суб'єктом за республіканського, демократичного правління є народ — носій суверенітету і єдине джерело влади в державі. Він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Поняття народ неоднорідне: основними суб'єктами влади є великі групи населення, об'єднані спільністю корінних інтересів і цілей; неосновними — невеликі етнічні групи, релігійні громади тощо.2. **Вторинні суб'єкти носіїв влади** — малі групи, представницькі колективи, партії, асоційовані групи, групи партикулярних (приватних, неофіційних) інтересів тощо. Суверенним суб'єктом політичної влади є громадянин держави, наділений конституційними правами та

обов'язками. Суттєву роль у владних відносинах відіграють політичні лідери. Наслідки їхньої політики, як відомо, різні: прогресивні й регресивні, плідні та безплідні, благополучні й трагічні. І, нарешті, сукупним (колективним) носієм політичної влади є сама політична система суспільства як спосіб організації і розвитку соціальних спільнот і їх стосунків.

Об'єкт політичної влади. Це явища і процеси політичної сфери, на які спрямована дія суб'єктів політики. До розуміння об'єкта влади треба підходити діалектичне, оскільки певні суб'єкти і об'єкти влади можуть мінятися місцями залежно від обставин і ролі. Скажімо, класи, соціальні групи, етнічні спільноти, окремі громадяни, громадсько-політичні організації є суб'єктами або носіями політичної влади, водночас вони і стосунки між ними є об'єктами владного впливу. До об'єктів політичної влади відносять також усі сфери суспільного життя — економічну, духовну, соціальну, науково-технічну тощо, суспільство загалом.

2. Основні концепції політичної влади

На сьогодні в науковій літературі існує понад 300 визначень влади. Існування багатьох концепцій влади є свідченням творчих пошуків і водночас недостатньої вивченості проблеми.

Нормативно-формалістична концепція. Згідно з нею джерелом і змістом влади є система норм, передусім, правових. Інколи цю концепцію називають легітимістською (лат. *legitimus* — законний). Вона виходить з того, що закон виступає і як правовий, і як моральний чинник, який має юридичну силу. Глибокі історичні корені цієї обставини породили легітимізм як політичну концепцію, головна ідея якої полягає в абсолютизації правових норм влади. Як політична доктрина вчення постало в IX—III ст. до н. е. за існування абсолютної монархії. Тоді державна влада реалізовувала абсолютну владу правителя, діяла деспотично, а в управлінні була вкрай бюрократизованою. Нині в демократичних державах легітимізм базується на звеличенні закону — основної регулюючої норми.

Органістична концепція. Її змістом є різні версії функціоналізму, структуралізму й солідаризму, що визначають загальносуспільні функції влади, які применшують або ігнорують її класовий характер. Наприклад, за структурно-функціоналістською теорією влада — це особливий вид відносин між управляючими і підлеглими. Роль особи в політичній системі чітко визначена: підтримка існуючої суспільної системи.

У річищі органістичної концепції влади перебуває й елітна теорія влади. Виникнення її обґрунтовується існуванням у суспільстві еліти (фран. *elite* — краще, добірне, вибране), покликаної управляти масами людей неелітного стану, усіма соціальними процесами в суспільстві (італійські вчені Моска, Парето, німецький дослідник Міхельс та ін.). Щодо розуміння сутності еліти нині немає одностайності. Одні відносять до неї найактивніших у політиці, інші — високопрофесійних чи багатих осіб. Так чи інакше, ця концепція стверджує винятковість носіїв влади, вважаючи еліту суто політичним явищем, незалежно від сфери впливу. Однак історичний прогрес вона розглядає як сукупність циклів зміни пануючих еліт (“колообіг еліт”). Ця концепція вважає ідею народного суверенітету утопічним міфом (один з її постулатів гласить, що народ

відсторонений від влади), стверджує, що соціальна нерівність — основа життя. Стрижнем теорії еліт є абсолютизація відносин владарювання одних і підкорення інших. Влада виникає як іманентна (внутрішньо зумовлена) властивість постійно існуючої в суспільстві еліти. Правда, деякі західні дослідники критикують цю терію за те, що вона не враховує існування “середнього класу”, який становить більшість населення розвинутих суспільств, нівелюючи їхню соціальну поляризованість та елітність.

Суб'єктивно-психологічна концепція. Вона пояснює владу як врожений інстинктивний потяг людини до влади, панування аж до агресії. Серед доктрин — біхевіористська теорія влади. Вона орієнтує на дослідження індивідуальної поведінки людей у сфері владних відносин, а прагнення до влади проголошує домінуючою рисою людської поведінки і свідомості. Владу тлумачить і як мету, і як засіб. Згідно з поглядами американського політолога Г. Лассуела, будь-який вплив на політику прирівнюється до прагнення влади. У політиці все є владою, а будь-яка влада є політикою. До суб'єктивно-психологічного напрямку примикає інструменталістський підхід до розуміння влади — зведення її до використання певних засобів, зокрема насильства і примусу тощо.

Індивідуалістично-соціологічна концепція. Її прихильники розглядають владу як гру інтересів — особистих суперечностей між свободою одних та її обмеженнями щодо інших. Цю “гру” забезпечують угоди, переговори. Її успіх залежить від здібностей, волі, гнучкості суб'єктів, правил “політичної гри” тощо.

Марксистська концепція влади. Беручи за основу передусім економічні інтереси, що визначають зміст і форму реалізації класових інтересів, вона тлумачить політичну владу як панування певного класу. За Марксом, той клас, який володіє засобами виробництва, а отже, й більшою частиною національного багатства, диктує свою волю в суспільстві. У його руках державна влада, що захищає його ж інтереси.

Нині популярною є **реляціоністська теорія влади** (П. Блау, Дж. Картрайт та ін.), яка тлумачить владу як міжособові стосунки, що дають змогу здійснювати вольовий вплив на індивіда і змінювати його поведінку. Тому американський соціолог П. Блау визначає владу як здатність одного індивіда (чи групи) нав'язувати свою волю іншим, не хтяючи такими засобами, як страх, покарання тощо.

3. Форми та механізм політичної влади

Основними формами політичної влади є:

§ панування;

§ політичне керівництво;

§ управління.

Панування — це абсолютне чи відносне підкорення одних людей (соціальних груп) іншим.

Політичне керівництво й управління реалізуються через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, через організацію, регулювання та контроль їх розвитку. Але практика владарювання свідчить про існування некоректних, а подекуди й аморальних форм та засобів: підкуп, обман,

обіцянки, шантаж, штучні перешкоди, популізм тощо. Усе це завдає шкоди істинній демократії, підриває престиж влади, викликає до неї недовіру народу, загрожує соціальними конфліктами.

Форми політичної влади розрізняють і за критерієм головного суб'єкта правління. До них належать:

- монархія — єдиновладне (абсолютне чи з конституційним обмеженням) спадкоємне правління однієї особи (монарха);

- тиранія — одноосібне деспотичне правління внаслідок насильницького захоплення влади;

- аристократія — влада кращих, тобто верхівкової, знатної, привілейованої групи;

- олігархія — влада небагатьох багатих;

- тимократія — особлива форма олігархії, за якою державна влада належить привілейованій більшості, яка володіє високим майновим цензом, часто — військовою силою;

- теократія — влада церкви;

- охлократія — влада натовпу, що спирається не на закони, а на миттєві настрої та примхи юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічне;

- демократія — влада народу на основі закону та забезпечення прав і свобод громадян.

Сучасні дослідники виокремлюють ще владу партократії (партійної верхівки, номенклатури), бюрократії (панування вищого державного чиновництва, засилля надцентралізованості й заформалізованості в державі), технократії (вирішальний вплив у суспільстві здійснює науково-технічна еліта; панування технологічного мислення).

Політична влада втілюється через механізм владних відносин. Польський політолог Єжи Вятр запропонував таку його структуру:

§ наявність у владних відносинах не менше двох партнерів;

§ волевиявлення володаря здійснюється у вигляді певного акту, який передбачає санкції за непадкорення його волі;

§ обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу;

§ соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, інших — їм підкорятися (правове забезпечення).

Такий механізм владних відносин, чітко працюючи, забезпечує оперативність і дієвість взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, реалізацію функцій. Такими **функціями** є:

1. Інтегративна (полягає в об'єднанні соціально-політичних сил суспільства);

2. Регулятивна (спрямовує політичну волю мас на регулювання життєдіяльності суспільства, правотворчість);

3. Мотиваційна (формування мотивів політичної діяльності, передусім загальнозначущих);

4. Стабілізуюча (націленість на стійкий розвиток політичної системи, громадянського суспільства).

Вдосконалення і демократизація політичного управління передбачає пошук нових способів реалізації влади і певні вимоги до неї. З огляду на це російський політичний мислитель Іван Ільїн (1882—1954) сформулював шість аксіом державної влади:

1. Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження. Правосвідомість вимагає, щоб влада сприймалась не як сила, яка породжує право, а як *правочинне повноваження*. Право народжується не від сили, а тільки від права і завжди від природного права. Влада, яка не має правової санкції, не має й правового виміру.

2. Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна. Вона — єдине організоване волевиявлення, яке впливає з єдності права. В кожному політичному союзі державна влада, незважаючи на принцип її поділу, за своєю суттю і метою єдина. Наявність двох державних влад свідчить про існування двох політичних союзів.

3. Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу. Влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя. Народ, який принципово заперечує правління кращих, є ганебним натовпом, а демагоги — його провідниками.

4. Політична програма володарюючих може передбачати лише заходи, які мають загальний інтерес. Адже державна влада покликана утверджувати природне право, а воно збігається із загальними інтересами народу і кожного громадянина.

5. Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя. Неприпустимо вдаватися до утопічних, нездійснених програмних накреслень.

6. Державна влада принципово пов'язана розподільчою справедливістю. Однак влада має право і зобов'язана відступати від неї тоді, коли цього вимагає національно-духовне буття народу.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади, дестабілізації суспільства, конфліктних ситуацій, які можуть перерости навіть у громадянську війну.

4. Поняття легітимності та принцип поділу влади

Легітимне ставлення до правових норм країни — одне із сучасних уявлень про сутність влади, за якої правові норми мають демократичний зміст і впливають із суверенітету народу як абсолютного першоджерела закону.

Легітимність політичної влади — форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення правління державою або окремими його структурами та інститутами.

Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право й закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення.

Основними джерелами легітимності, як правило, виступають три основні суб'єкти:

- § населення;
- § уряд;
- § зовнішньополітичні структури.

Різні можливості політичних суб'єктів підтримувати певну систему правління передбачають різні типи легітимності влади. Найвідомішою є класифікація типів влади, запропонована М. Вебером:

традиційний, який спирається на віру в святість традицій і право володарювати тих, хто одержав владу за цією традицією;

- харизматичний (грец. charisma — милість, благодать, Божий дар, винятковий талант), оснований на вірі в надприродну святість, героїзм чи інші виняткові чесноти володаря і створеної або отриманої ним влади;

- раціональний (легальний), що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур.

Легітимність має властивість змінювати характер і ступінь підтримки влади та її інститутів. У зв'язку з цим можна говорити про кризи легітимності.

Криза легітимності — зниження реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій.

У сучасних умовах суспільно-політичного розвитку кризи легітимності спричинені нездатністю органів влади здійснювати свої функції, нелегітимних формами насилля над людьми, неспроможністю уряду адаптуватися до динамічної зміни умов суспільного розвитку, руйнуванням конституційного порядку, розривом між конституційними нормами та практикою їхнього втілення, відсутністю серйозних структурних змін.

Сучасний російський політолог Олександр Соловйов, узагальнивши теоретичний і практичний досвід, запропонував такі шляхи і засоби виходу з кризових ситуацій:

- підтримка постійних контактів з населенням;
- проведення роз'яснювальної роботи щодо своїх цілей;
- посилення ролі правових методів досягнення цілей та постійного оновлення законодавства;
- врівноваженість гілок влади;
- виконання правил політичної гри без ущемлення інтересів сил, які беруть у ній участь;
- організація контролю з боку організованої громадськості за різними рівнями державної влади;
- зміцнення демократичних цінностей у суспільстві;
- подолання правового нігілізму населення тощо.

Домінуючим принципом механізму функціонування державної влади є **принцип, її поділу**. Основоположниками теорії поділу влади вважають англійського філософа Д. Локка і французького просвітителя, правника, філософа Ш. Монтеск'є, хоча цю ідею висловлював ще давньогрецький історик Полібій.

За цією теорією, для правильного та ефективного функціонування держави мають існувати незалежні одна від одної законодавча, виконавча та судова влади. Це створює систему “стримувань і противаг” проти посилення однієї гілки влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею сприяє продуманості, зваженості, балансу в прийнятті рішень, а відтак і дієвості політичного керівництва та управління. Відповідно формується особливий механізм забезпечення свободи і незалежності окремого індивідуума, його захисту.

Носієм законодавчої влади, як відомо, є вищий представницький державний орган — парламент; виконавчу владу здійснюють — президент, уряд, міністерства і відомства, державно-адміністративні установи; судову владу — незалежні суди, підпорядковані тільки закону.

Уперше така система влади була законодавче закріплена в Конституції США (1787). Зафіксована вона була і в Конституції Української козацької республіки в 1710 р. (Конституція гетьмана П. Орлика). Принцип поділу влади вже закріплений у більшості конституцій країн світу. Утвердився він і в Україні. Нині говорять і про владу засобів масової інформації, називаючи її “четвертою владою”, а також про “владу” громадської думки тощо. Французький соціолог Р. Арон вважає, що влада не є глобальним, неподільним монолітом, вона розпорошена серед численних суб'єктів, інституцій. Однак практика знає політичні системи, які функціонують в умовах єдності влади. У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичної партії, воєнної еліти тощо) і підпорядковує собі всі інші гілки, які діють формально. Це можливо за тоталітарних або жорстких авторитарних режимів (фашистські, напівфашистські, воєнні диктатури, абсолютні деспотичні монархії тощо).

Існує суспільно-політична течія, яка заперечує будь-яку форму політичної, економічної і духовної влади, — анархізм. Він не визнає державу як форму організації суспільства, обстоює нічим не обмежену свободу людини як самоціль.

Такі ідеї відомі ще в політичній думці давнього світу. Першим вдався до аналізу політичних та економічних форм анархізму наприкінці XVIII ст. англійський письменник Вільям Годвін. Як суспільно-політична течія анархізм формувався в 40—70-х роках XIX ст. у країнах Західної Європи. Провідні його теоретики П.-Ж. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін.

Невизнання анархізмом політичної влади як важливого і необхідного інституту суспільного життя неминуче призводить до заперечення влади загалом і демократичних форм її реалізації, зокрема. Однак анархізм спродукував і деякі актуальні навіть для сьогодення ідеї, заперечуючи деспотизм, культ одноосібного правління, пригнічення особистості, обстоюючи ідеал взаємодопомоги й солідарності людей, регулюючи можливості самоорганізації і саморегуляції тощо.

Отже, політична влада, її механізм повинні:

§ забезпечити законні права громадян, їх конституційні свободи;

§ утверджувати право як стрижень суспільних відносин і самим вміти підкорятися праву;

§ виконувати функції розбудови держави (господарські, культурні, соціальні та ін.).

5 Політичні режими та їх різновиди

Політичний режим є середовищем й умовами політичного життя суспільства, інакше кажучи, відповідним політичним кліматом, що існує у суспільстві на даному етапі історичного розвитку. Тобто, в узагальненому вигляді, політичний режим є динамічною характеристикою політичної системи.

Політичний режим дає можливість визначити хто є дійсним носієм влади в державі, скільки їх, співробітничать вони чи сперечаються, які засоби та методи вони використовують для управління людьми, межі влади.

Політичний режим є сукупністю засобів і методів, за допомогою яких правлячий клас (або група класів) здійснює своє економічне і політичне володарювання, свою владу в суспільстві.

Політичний режим складається, принаймні, з трьох компонентів, які зберігають певну автономність. Ця обставина має цілу низку важливих наслідків, зумовлених, передусім, плюралізмом тлумачення політичного змісту режиму.

Перший компонент, який складає зміст поняття "політичний режим", - це права та свободи особистості, пріоритетний тип її політичної культури, поведінки, свідомості, менталітету. Права людини, їх міра та гарантії реалізації взаємозв'язані з рівнем розвиненості самого права, його роллю в механізмі політичного володарювання. Сутність політичного режиму, отже, визначається тим, що у державі є пріоритетним - права держави чи права особистості.

Другий компонент змісту поняття "політичний режим" також має кілька вимірів, обумовлених рівнем та якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципом поділу влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, засобів масової інформації, армії, поліції, церкви.

Будь-який політичний режим прагне самолегітимації, тобто намагається викликати віру, прихильність до себе, переконати громадян у правильності та обгрунтованості свого правління, його ефективності. Легітимних політичних режимів самих по собі не існує, бо легітимність досягається створенням емоційно-оцінного стану підлеглих цього режиму. Індикатором легітимності режиму є і характер відносин його з іншими державами (наприклад, режим напівколоніальний, суверенний тощо).

Третій змістовий компонент політичного режиму - це методи здійснення політичної влади.

Класифікація політичних режимів достатньо різноманітна. Наприклад, політичні режими можна класифікувати:

- ◆ за рівнем демократичності (народний - антинародний);
- ◆ за ступенем розвинутості політичної системи (авторитарно-демократичний, відкритий та закритий, легітимний і нелегітимний);
- ◆ з точки зору форм правління (режим парламентського типу, президентського правління, монархічні, республіканські тощо);
- ◆ за кланово-груповими критеріями (режим "білої меншості", "чорних полковників", "червоних кхмерів" тощо).

Оцінки політичних режимів мають і символічний сенс, і тому дозволяють утворити образ країни, держави, тип правління без конкретного аналізу (наприклад, абсолютистський, царський, "попередній" режим тощо), нерідко в персонофікованій формі, за ім'ям глави держави (режими Гітлера, Піночета, Хусейна, Кастро тощо).

Насамперед розрізняють **цивільні** та **військові** державні режими. В межах цивільних режимів розрізняють п'ять головних різновидів: демократичний, авторитарний, тоталітарний, феодально-теократичний та напівдемократичний.

Але широко відомі три типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний і демократичний. Кожен з них має свої ознаки, які складають сутнісну основу їх різниці. Зрозуміло, в реальному житті існує безліч варіантів політичних режимів зі змішаними в різних пропорціях характеристиками.

Тоталітарний політичний режим.

Термін "тотальний" (від лат. Totalis - повний, цілісний) належить Беніто Муссоліні і Джовані Джентіле (ідеологи фашистської Італії). У 30-х рр. він одержав розповсюдження в англomовній пресі стосовно гітлерівського режиму. У західній політології феномен тоталітаризму гостро обговорювався з 50-х рр. ХХ ст. (Х. Аренд, К. Фридрих, З. Бжезинський, А. Арон та ін.). Автори вважають, що тоталітарним можна називати той політичний режим, який має:

- ◆ єдину офіційну ідеологію, стосовно якої повинен жити кожен член суспільства і яка відображає все політичне життя;
- ◆ єдину масову партію, яка очолюється лідером-вождем;
- ◆ систему терористичного політичного контролю, усунення будь-якої опозиції режимові;
- ◆ монополію партії на контроль за всіма засобами масової інформації;
- ◆ монополію партії на контроль за збройними силами;
- ◆ централізоване керівництво економікою за допомоги бюрократичної координації.

Американський політолог М. Картис називає понад десять ознак тоталітарності. Є й інші точки зору на проблему тоталітаризму. Зрозуміло, що як і кожне соціальне явище, тоталітарний політичний режим може мати багато визначень. Проте, незважаючи на кількість ознак, думки фахівців можна об'єднати одним загальним твердженням, що тоталітарний політичний режим тим і відрізняється від інших типів політичних режимів, що встановлює тотальний контроль над всіма сферами суспільного життя, над кожною особою, її діями і навіть думками. Цей загальний момент можна вважати тлумаченням суті тоталітарного політичного режиму.

Об'єктивними передумовами виникнення тоталітаризму були особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізму, що поєднували процеси швидкого руйнування структур традиційного суспільства, етатизація суспільного життя, посилення соціальних функцій держави.

Ідейним джерелом тоталітаризму виступали соціалістичні та націоналістичні утопії початку ХХ ст., що містили раціоналістичне обґрунтування

позитивно сформульованих цілей майбутнього суспільного розвитку. Політичні провідники тоталітаризму - масові вождистські партії, які прагнули до монополізації державної влади, пропагували "світле майбутнє" згідно із запропонованими ними символами віри.

Фундаментальною соціально-психологічною основою тоталітарного політичного режиму, який намагається створити "монопольну єдність" людей, є соціальний конформізм. **Соціальний конформізм** - це некритичне прийняття і прямування пануючим точкам зору і стандартам, стереотипам масової свідомості і пропагандистським кліше. *До головних рис соціального конформізму* відносяться: відсутність індивідуальності, рабська залежність від влади, маніпульованість, стандартність тощо. Тому соціальну базу тоталітаризму складають маргінальні групи і прошарки населення, які найбільш сприйнятливі до пропаганди тоталітарних доктрин. Прихід до влади тоталітарно орієнтованих партій та їх кадрове злиття з державним апаратом вивели тоталітаризм із галузі політичних уявлень у галузь політичних реалій.

Таким чином, враховуючи ознаки тоталітаризму, можна стверджувати, що в чистому вигляді він був притаманний фашистським режимам, багато його рис налічував сталінізм і маоїзм, а також воєнно-диктаторські режими в країнах Латинської Америки, Африканського континенту і Азії після розвалу колоніальної системи. Політичний досвід ХХ ст. доводить, що тоталітаризм виступає як глухий кут еволюційної спіралі світового розвитку.

Тоталітарний режим має свої різновиди: фашизм, військовий режим.

Фашизм.

Фашизація політичного режиму здійснюється за наступними основними напрямками: зневага демократичних прав і свобод; переслідування та заборона опозиційних політичних партій та громадських організацій; зливання державного апарату з монополіями; одержавлення особистих капіталів; мілітаризація державного апарату; втрата ролі центральних та місцевих представницьких установ державної влади; зрощення партій та профспілок з державним апаратом; виникнення різного роду правоекстремістських партій та рухів (національний фронт Франції, Італійський соціальний рух).

Фашизм представляє собою крайню форму, при якій держава, проникає в усі сфери життя суспільства, намагається здійснювати контроль над діями та думками людини.

Фашизм висуває концепцію нації, народу, інтереси якого завжди скрізь і в усьому переважають над інтересами окремих людей. Він пориває з усіма політичними та правовими принципами демократії, такими як народний суверенітет, верховенство парламенту в законодавчій сфері, розподіл влад, виборність, гарантії прав особи, верховенство права, місцеве самоврядування.

Встановлення відкрито терористичного режиму супроводжується, соціальною демагогією, яка возведена в ранг офіційної ідеології.

Встановлення фашизму при формальному збереженні республіканської форми правління супроводжується різким збільшенням фактичних повноважень

глави держави. Фашизм відмовляється від виборності глави держави. Глава держави часто прибирав до рук повноваження глави уряду.

Парламент - чисто декоративний орган.

Військовий режим.

Під військовим режимом розуміють політичне панування збройних сил. До складу збройних сил можуть входити поліція, та інші недержавні підрозділи ієрархічно організовані, до складу яких входять особи, які професійно володіють зброєю та досвідом участі в організації бойових дій. Так, в 1962 році в Того військовий переворот здійснили в минулому найманці французької армії в кількості 600 чоловік.

Тільки підтримка військового корпусу та їх спільна зацікавленість в політичному пануванні дозволяє командуванню володарювати в державі. Наприклад, у Китаї Центральна військова рада здійснює автономію від держави і фактично підзвітна тільки ЦК КПК. Армія має власну судову систему, при чому судді підпорядковані Головному Політичному управлінню центральної військової ради та вищестоящим політичним управлінням.

Існують наступні види військових режимів:

- пряме правління збройних сил. Воно може здійснюватись нетривалий період, який проходить безпосередньо після перевороту. Військова влада здійснюється безпосередньо командуванням. Але частіше створюється спеціальний урядовий орган, в який входять представники генералітету.

- іноді для певних потреб військові використовують посередника, якому формально надаються політичні повноваження та довіряється технічна сторона в здійсненні влади. Такими посередниками можуть бути цивільні державні органи, або створена військовими політична партія. Армія не займається непритаманним їй професійним управлінням державними та суспільними справами. Пом'якшується насильницьке сприйняття військової влади населенням та міжнародною спільнотою.

- можливо, що збройні сили та цивільні державні органи взаємно проникають та переплітаються. Військові стають керівниками держави, депутатами, партійними лідерами, чиновниками, підприємцями, та зберігають належність до армії, тісні особисті та організаційні зв'язки зі збройними силами. Так, Індонезія за військовими зарезервувала велику кількість місць в парламенті, державу очолює генерал, значна частина уряду та адміністративних органів укомплектовано офіцерами.

Теократичний режим

Дослівно теократія означає "божественне правління", влада Бога.

Носій релігійної влади пов'язаний відповідальністю перш за все перед небесної інстанцією. Тому він набуває свободу від політичних зобов'язань перед віруючими, від контролю з їх боку.

Наприклад, в Ісламі широко розповсюджена ідея Такліда, а це значить беззаперечна покора релігійним авторитетам та доктринам. Міра добросовісності, характер влади залежать від особистих, моральних і інтелектуальних якостей духовного лідера, а не від політичного вибору громадян.

Аллах є вищою і єдиною законодавчою інстанцією; поняття держави і суспільства неподільні; внутрішньо-сімейні відносини набувають політико-правового значення. Моральні приписи та заборони є одночасно і юридичними.

Наступний різновид теократії "**фундаменталістичний режим**". В Ірані він найбільш яскраво проявляється після ісламської революції під приводом хотейні. Фундаменталізм зустрічається в тих країнах де панує шаріатське тлумачення Ісламу. Фундаменталізм базується на політиці відродження фундаментальних мусульманських цінностей в суспільстві, які втрачені під пагубним впливом Заходу та власних безбожників. Це найбільш безкомпромісна версія сучасних теократій. Суспільство та держава зобов'язані "повернутися до витоків" Ісламу, незважаючи ні на які перепони та устої.

Арабський (ісламський) соціалізм. Відносно новий різновид теократії, який виник в Єгипті, а потім перемістився в Сірію, Ірак, Лівію.

Режим очолює загальнонаціональний лідер, партія, які користуються підтримкою мусульман. Вони організують та визначають "волю громад".

В арабському соціалізмі політика здійснюється за участю військових. Духовий лідер є одночасно начальником.

Рада революційного командування – вищий орган державної влади Іраку. Існують військові методи придушення опозиції - демократичні страти, коли вищі військово-партійні керівники особисто беруть участь в розстрілах ворогів. Сімейні відносини витісняються відносинами вірності режиму та дисципліни. Бували випадки, коли караючий і покарані мали близькі прями родинні зв'язки

Авторитарний режим

Одним з альтернативних до тоталітаризму виступає авторитарний політичний режим (від лат. *autoritas* - влада). В основу авторитарного режиму покладено зосередження більшості влади в руках однієї особи чи групи осіб.

Авторитаризму як методу управління притаманні:

- ◆ скасування або значне обмеження політичних прав і свобод громадян;
- ◆ обмеження діяльності політичних партій та інших суспільних угруповань, можливості опозиції зведені до мінімуму;
- ◆ народ не визнається як головне джерело і суверен влади;
- ◆ дії державних інститутів суворо регламентуються;
- ◆ не реалізується принцип поділу влади.

Головною опорою авторитарних режимів є домінуючі вертикальні силові структури влади - армія, каральні органи. Способи володарювання переважно силові, жорстоко дисциплінарні, такі, що ігнорують можливості будь-яких

конфліктів, а, отже, і необхідність їх розв'язання. Західні дослідники вважають важливою характеристикою цього політичного режиму обмежений плюралізм.

Слід розрізняти авторитаризм і тоталітаризм. На відміну від останнього авторитаризму властиві певні елементи демократизму, зокрема, автономія особистості і суспільства в неполітичних сферах.

Пом'якшеними варіантами авторитаризму є конституційні форми влади, за яких формально допускається поділ влади, багатопартійність, відмова від тотального контролю над суспільством, обмежені вибори парламенту при домінуванні виконавчої влади.

Авторитарні політичні режими найбільш поширені в історії людства. Найвідомішими його формами є:

- ◆ військовий режим, що має кілька різновидів (військово-диктаторський, військово-демократичний, військового державного перевороту, авторитарний преторіанізм, що базується на насиллі найманих військ);

- ◆ монархічний режим (абсолютна монархія, дуалістична монархія); теократичний режим, що відзначається пріоритетною владною роллю релігійних діячів;

- ◆ персоніфікований режим (персональна тиранія, в якій влада належить вождю й спирається, передусім, на поліцію; матримоніальна (відноситься до шлюбу) тиранія, де влада впродовж тривалих років передається спадково).

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., у багатьох країнах світу встановлювався військовий режим так званого "нового" або "м'якого" авторитаризму. Його головною метою було не тільки утворення "нової держави", а й реалізація серйозних економічних реформ, які б забезпечили вихід держави посттоталітарного періоду з економічної прірви й подальше еволюційне переростання авторитарного суспільства в демократичне. Приклад тому: Іспанія, Південна Корея, Аргентина, Чілі, держави Східної Європи. Така популярність авторитаризму продиктована його достоїнствами, особливо в екстремальних ситуаціях: здатністю забезпечити суспільний порядок, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля на вирішенні певних питань. Все це надає привабливості авторитаризму й спонукає владні структури до застосування його методів як досить ефективного засобу проведення радикальних реформ.

Демократичні основи політичного життя суспільства. Сучасні концепції демократії

Історична генеза демократії довга і суперечлива. Народжена в античній Греції та Римі, ідея демократії не знайшла там палких прихильників серед філософів. Концепції найяскравіших представників того часу Платона і Аристотеля базувались на протиставленні "правильних" та "викривлених" форм державного устрою і влади. Демократію вони відносили до "викривленої" форми. В наступні століття також панувало скептичне ставлення до демократії. Після Великої французької революції стало зрозумілим, що саме демократія є засобом більш розумної політичної та соціальної організації суспільства, держави, влади.

В XIX ст. у демократії були свої злети та падіння, але, в цілому, до неї було негативне ставлення.

Після виходу в світ книги Алексиса Токвіля (1805-1859) "Демократія в Америці" почало формуватися позитивне ставлення до демократії. На початку XX ст. практично не залишається політичних доктрин, включаючи і більшовизм, і фашизм, які в основу своїх ідеологічних конструкцій не закладали б побудову демократії різного роду. Після революції 1917 р. в Росії диктатура пролетаріату була проголошена як вищий тип пролетарської демократії.

Велике значення в утвердженні сучасних норм демократії відіграли "Декларація прав людини", прийнята ООН (1948), Хельсинська нарада (1975), правозахисний рух у постсоціалістичних країнах, Паризька нарада глав урядів європейських країн й прийнята нею "Паризька хартія для нової Європи" (1990).

Необхідно мати на увазі коло методологічних підходів до аналізу демократії.

В політології термін "демократія" вживається в чотирьох значеннях:

- ◆ як влада народу (від грец. demos - народ + kratos - влада = народовладдя);
- ◆ як форма устрою будь-якої організації, заснованої на принципах рівноправності її членів, виборності й прийняття рішень за більшістю (партійна, профспілкова, молодіжна тощо);
- ◆ як ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд та система цінностей;
- ◆ як рух за народовладдя (соціал-демократичний, християнсько-демократичний тощо).

Одним з основних принципів демократії є **принцип більшості**. Принцип більшості складає суть доктрини народного суверенітету, відповідно до якого народ проголошується джерелом верховної влади у демократичному суспільстві. При оцінці демократії та її важливого принципу суверенітету народу вона класифікується як загальна та соціально обмежена. До початку XX ст. ні одна з існуючих демократій не надавала всьому дорослому населенню рівних політичних прав. Це були класові (для власників) або патріархальні (для чоловіків) демократії.

Принцип більшості здійснюється за допомогою прямої та представницької демократії. До форм прямої (плебісцитарної) демократії відносяться: проведення виборів на основі загального виборчого права, референдуми, всенародні обговорення питань державного життя. Члени суспільства безпосередньо беруть участь у розробці політичних рішень, прийнятті законів або знаходженні консенсусу між протилежними інтересами членів свого співтовариства. Ця форма демократії дає можливість розвивати політичну активність громадян, забезпечувати легітимність влади, здійснювати ефективний контроль за діяльністю інститутів держави.

Представницька (репрезентативна) демократія - це коли члени співтовариства залишаються джерелом влади і мають право ухвалювати рішення, але реалізують це право через обраних ними представників, які повинні відстоювати їхні інтереси. При такому управлінні демократія розуміється як компетентне й відповідальне перед народом представницьке управління. Носіями представницької демократії є парламенти, інші законодавчі органи влади як в

центри, так і на місцях, а також виборні представники виконавчої і судової влади. Достатньо влучно сказав про суть представницької демократії німецький політолог Ральф Дарендорф. Він вважає, що демократія - це не правління народу, якого просто не буває. Демократія - це уряд, обраний народом, а якщо необхідно, то й народом скасований; крім того, демократія - це уряд зі своїм особистим курсом.

Наголосимо, що ні одна з цих форм у "чистому вигляді" не існує. Політична реальність показує, що поєднання форм прямої і представницької демократії є надійним інструментом виявлення волі більшості народу. Але принцип більшості не можна вважати бездоганно демократичним, якщо при цьому не забезпечувати право меншості на опозицію. У демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян цілком рівні у своїх правах і свободах. Закріпленні Конституцією права і свободи громадян є важливими цінностями демократії. При цьому першорядними у міжнародному праві визначаються такі політичні права і свободи, як свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей, незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. У демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи, її житла, забороняється обмеження у виборі місця проживання громадян, забезпечується право на виїзд і в'їзд у свою країну.

Демократія передбачає вільну діяльність всіх політичних партій, суспільно-політичних об'єднань, організацій, рухів, які діють в рамках закону. Для демократичної форми правління характерна багатопартійність.

Важливий атрибут демократії - принцип поділу влади у системі державної влади. Згідно з цим принципом законодавча, виконавча і судова влади відокремлені і досить незалежні одна від одної. Проте вони постійно взаємодіють між собою, врівноважують одна одну.

Обов'язковою умовою демократії є гласність про всі дії державних органів, політичних партій, суспільних організацій. Незалежний статус засобів масової інформації - це теж атрибут демократичного суспільства.

У демократичному суспільстві значна роль у системі державного устрою відводиться місцевим органам самоуправління, здійснюється раціональний поділ компетенції і повноважень різних рівнів влади. Саме місцева влада найбільш близька до народу і від її дій залежить повсякденне життя громадян. Тому ступінь демократичності суспільства виявляється тим, який статус і обсяг повноважень місцевих органів влади, а також рівень її доступності для людей.

Такі основні принципи, критерії і цінності демократії. Проте не варто ототожнювати демократію із втіленням усіх сподівань, здійснення яких прагне людина. Безперечно, демократія має переваги, але і вона може стати "тиранією більшості", переродитися на диктатуру парламенту або парламентської більшості. Із 180 незалежних держав світу тільки приблизно 40 можуть бути названі демократичними у загальноприйнятому сенсі цього слова. Але навіть вони далекі від ідеалу, бо значною мірою третина населення приречена на вічну маргінальність. Побудувати суспільство, яке б було суспільством для всіх - неможливо, а сам процес демократизації тривалий і тяжкий. І все ж таки людство, за словами У. Черчілля, не вигадало досі нічого кращого, ніж демократія.

З методологічної точки зору важливо розрізняти колективістське, плюралістичне та ліберальне бачення демократії у залежності від того, хто має пріоритет у здійсненні влади: народ, соціальна група чи особистість.

Антична демократія була заснована на загальній зацікавленості свобод громадян у збереженні рабовласництва, яке було спільним. *Колективістські теорії* демократії розроблялись в утопіях Т.Мора, Т.Кампанелли, Л.Сен-Симона, Ш.Фур'є, Р.Оуена, детальну розробку вони знайшли у працях Ж.-Ж Руссо, а також подальший розвиток та практичне втілення - в теоріях соціалістичної, пролетарської демократії В.Леніна, Й.Сталіна.

Незважаючи на деякі відмінності, колективістські концепції демократії мають загальні риси:

- ◆ заперечення автономності особистості;
- ◆ первинність народу у здійсненні влади;
- ◆ однорідність народу за складом;
- ◆ абсолютність влади більшості.

В цілому колективістські концепції демократії не розрізняють особистість, суспільство, державу.

Одним з перших почав критикувати колективістську демократію Й. Шумпетер. Плюралістичні теорії виходять з того, що ні особистість, ні народ не є головними рушійними силами політики в демократичному суспільстві. Тільки в групі, а також в міжгрупових відносинах формуються інтереси, ціннісні орієнтири та мотиви політичної діяльності індивіда.

Загальні риси плюралістичної концепції демократії зводяться до:

- ◆ відмови від прямої участі всіх у політичному процесі;
- ◆ визнання зацікавленої групи центральним елементом демократичної політичної системи, яка гарантує права та свободи особистості;
- ◆ значного розширення діяльності держави, збереження рівноваги конкурентних інтересів;
- ◆ турботи про формування демократичної культури, підтримки державою соціально-обмежених верств населення.

Плюралістична теорія демократії знайшла втілення в багатьох країнах світу, проте її ідеї критикуються деякими політологами за ідеалізацію дійсності, перебільшення групової ідентифікації. Ця теорія, на їх думку, далека від ідеалів народовладдя, вона недостатньо враховує нерівність політичного впливу різних суспільних груп, перш за все, пріоритетного впливу бізнесу, бюрократії, воєнно-промислового комплексу, профспілок, володіння ресурсами (гроші, знання, авторитет, засоби масової інформації тощо). Молодь, пенсіонери, інваліди та деякі інші групи не мають таких ресурсів, в той час як представники бізнесу володіють ними в повному обсязі. Критикується плюралістична модель демократії і за її консервативність, тому що для прийняття рішення вона потребує згоди всіх зацікавлених груп, що неможливо забезпечити на ділі. І ще один аргумент проти плюралістичної концепції демократії: в західних країнах політичне управління все більше залежить від бюрократії та лобістів і все менше - від парламентів та партій.

З плюралістичною теорією демократії співзвучна елітарна концепція демократії. Політична еліта визначається як самостійна, привілейована група або сукупність груп, безпосередньо пов'язана з володарюванням або тиском на владу. Попередниками сучасної елітарної демократії були Платон, Карлейль, Ніцше та ін. Сучасні класичні концепції еліти були сформульовані на початку ХХ ст. В. Парето, Г. Москою, Р. Міхельсом. Найзагальнішими рисами, притаманними елітарним теоріям, є:

- ◆ поділ суспільства на еліту і маси;
- ◆ тлумачення політичної нерівності як підвалини соціального життя;
- ◆ володіння владою завдяки приналежності до "обраної меншості";
- ◆ розгляд історії як сукупності соціальних циклів, що характеризуються пануванням певних типів еліт.

Таким чином, концепція елітарної демократії, по-суті, стверджує, що ідеал народовладдя в сучасну епоху (як і раніше) не реалізується значною мірою. Народ представляє в системі політичної влади пануюча еліта.

В якості альтернативи по відношенню до концепції елітарної демократії виступає теорія партіципаційної демократії. Під "парт-іципацією" в західній політології розуміються всі види участі громадян (добровільної й вимушеної) у політичному житті з метою впливу і тиску на прийняття рішень владою. Автори концепції тлумачать необхідність участі більшості народу не тільки в виборних кампаніях, референдумах, а й в інших видах політичного процесу, включаючи формування владних груп і висування політичних лідерів. Німецькі політологи Б. Гутгенбергер і Д. Нолен розглядають теорію партіципаційної демократії як один із варіантів критичної теорії демократії, в центрі якої - аналіз політичної дійсності з позиції ідеалу індивідуального самовизначення і орієнтації на автономію особистості.

Ліберальна (індивідуалістична) теорія демократії базується на ідеї автономності особистості, виділенні її з суспільства та держави. Основними положеннями ліберальної концепції є:

- ◆ визнання особистості основним джерелом влади;
- ◆ пріоритет прав людини над правами держави;
- ◆ обмеження сфери діяльності держави, передусім охороною суспільного порядку, безпеки громадян;
- ◆ пріоритет ринкового регулювання економікою над державним управлінням;
- ◆ розподіл влади як умова контролю громадян над державою. Один із теоретиків ліберальної демократії політолог Баббіо

вважає, що справжнім суб'єктом демократії сьогодні виступають індивідууми, громадяни.

Таким чином, сучасний лібералізм зорієнтований виключно на індивідуалізм. Ліберальні концепції демократії, наголошуючи на особистості, випускають з уваги групу як головний суб'єкт реальної політичної влади.

У сучасній політичній науці йде пошук нових форм демократії. Французький політик М.Рокар вважає реальність взаємозв'язків між виборними засобами масової інформації і виборцями - серцевиною сучасної демократії. В цьому

напрямі, на його думку, відбувається становлення "нової форми демократії". Її складовими частинами виступають загальне виборче право та вільна інформація. Народ може реалізовувати своє право вибору тільки в умовах вільного розповсюдження інформації. Не випадково засоби масової інформації стали називати "четвертою владою". Нову форму демократії М.Рокар називає "інформаційною демократією".

Канадський професор М.Бунге пропонує концепцію "інтегральної технодемократії". Засоби її досягнення - це освічене володарювання народу в усіх царинах - економічній, культурній, політичній на основі рад експертів. Тобто, відмічає М.Бунге, інтегральна технодемократія є рівність кооперативної власності та самоуправління, політичної демократії і технічної експертизи.

У калейдоскопі політичних теорій демократії існує ще й економічна теорія демократії. Вона заснована на образі людини всебічно інформованої, здатної діяти раціонально і добиватися для себе максимальної вигоди. Економічна демократія - це царина ринкових відносин, до якої зводяться політико-владні відносини. Ліберально мислячі теоретики та політики пов'язують разом демократію і ринок. Американський президент Біл Клінтон назвав сучасну західну демократію ринковою демократією.

Таким чином, аналіз сучасних теоретичних концепцій демократії показує різноманітність підходів до визначення демократії. Кожний напрям має концептуально-нормативний характер, тобто характеризує той чи інший вид демократії в ідеалі. Разом з тим теоретичний розгляд спирається на реальний досвід - емпіричний підхід.

Від розуміння сутності демократії значною мірою залежать реальні шляхи її здійснення. Демократія - це загальнолюдська цінність. Історія вчить, що демократія - благо народу тільки тоді, коли вона відповідає політичній культурі й способу життя людей, має необхідні економічні й соціальні передумови. В іншому випадку вона перероджується в охлократію - владу натовпу - й приводить до хаосу і анархії.

Сучасний стан України з точки зору політичного режиму - це звичайна в рамках авторитаризму плюралізація суспільного життя, яка може бути, а може й не бути початком становлення демократії. На стабільність і зростання демократії впливають дві головні умови - економічний розвиток і політичне керівництво. Характер еволюції політичного режиму сьогодні залежить, передусім, від конкретних якостей політичної еліти, пріоритетів реорганізації нею системи влади і управління, домінуючих способів балансування взаємовідносин правлячої та опозиційних сил, методів, спрямованості, міри їхньої участі в урегулюванні і розв'язанні криз соціального розвитку. Тому некоректним є як зневажливе ставлення до демократії, так і романтизм найшвидшого переходу до неї. До того ж декретувати демократію за допомогою законів чи конституцій - це чергова міфотворчість.

Отже, історія людства знає різні типи політичних режимів. Найбільш цивілізований і розвинутий - демократія. Більшість населення сучасних країн світу глибоко сприйняли і свідомо підтримали демократичні цінності та ідеали. Для того, щоб розвивались демократичні форми політичного життя потрібні

соціальні, економічні та культурні основи. Без них політичний процес проходить у недемократичних формах. Це - по-перше, високий рівень економічного розвитку країни, багатогранність форм власності, наявність розвинутого ринку, конкуренції товаровиробників. По-суті, сама демократія нагадує політичний ринок з його конкуренцією ідей, програм, позицій. По-друге, висока ступінь розвитку політичної культури. Культура суспільства в цілому і, особливо, в галузі політичного життя, є могутнім каталізатором демократичних процесів.

Питання для самоперевірки:

1. Коли виникає політична влада?
2. Проаналізуйте основні концепції походження політичної влади.
3. Як співвідносяться поняття “політична влада” і “державна влада”?
4. Якою є структура політичної влади?
5. За якими ознаками можна класифікувати політичну владу?
6. Які особливості політичної влади в Україні?
7. Що означає неподільність політичної влади?
8. Назвіть характерну рису кожного політичного режиму: тоталітаризму, авторитаризму, демократії.

Тема 18. Партії і партійні системи

1. Сутність політичних партій та їх функції
2. Типи політичних партій
3. Партійні системи
4. Громадські об'єднання і рухи

Список рекомендованої літератури: 11, 12, 13, 19, 32, 33.

Ключові поняття: партія, реформістська партія, радикальна партія, консервативна партія, реакційна партія, контрреволюційна партія, партійна система, біпартизм, однопартійна / домінантна / обмеженого плюралізму / крайнього плюралізму / атомізована партійна система, громадські об'єднання.

1. Сутність політичних партій та їх функції

Чинники утворення політичних партій:

1. Наявність певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій.
2. Різні погляди щодо політичного устрою суспільства та інших політичних питань.
3. Незадоволення частини суспільства своїм становищем та наявність нагальної потреби діяти, щоб змінити його.
4. Наявність міжнаціональних конфліктів та міжконфесійних протиріч, коли партії формуються навколо національних та релігійних ідей.

Термін “партія” (від лат. **partio** – ділю, розділяю) означає частину якоїсь великої спільноти. Перші згадки про політичні партії зустрічаються ще у мислителів Стародавнього Світу.

Прототипи сучасних політичних партій з'явилися у період ранніх буржуазних революцій. Проте повністю вони сформувалися у часи Великої Французької революції: конституціоналісти, жирондисти, якобінці. У США після проголошення незалежності (XVIII- поч.XIX ст.) виникли партії Федералістів і Антифедералістів. У Великобританії консервативна і ліберальна партії.

Політичні партії у сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині XX ст. одночасно з еволюцією виборчого права в напрямку до утвердження прямих рівних, загальних виборів при таємному голосуванні.

Політична партія – це найбільш активна та організована частина населення, якогось класу, класів, соціальної верстви, верств, яка виражає їхні інтереси.

Партія має ідеологію, політичну платформу, організаційну структуру, певні методи й засоби діяльності, соціальну базу, електорат. Основний зміст діяльності будь-якої політичної партії – здобути політичну владу в державі та реалізовувати свої програмні цілі – економічні, політичні, ідейно-теоретичні, моральні за допомогою законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Свої програмні цілі політичні партії проводять у життя через ідейно-політичну, організаційну, пропагандистську, державну (коли оволодівають державною владою) діяльність,

виробляючи стратегію й тактику своєї поведінки на різних історичних етапах розвитку і за різних політичних умов.

Статус та особливості діяльності політичних партій регламентовано Конституцією України та Законом України “Про об’єднання громадян”. Згідно зі ст. 36 Конституції України, громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією і законами України.

Відповідно до ст. 2 Закону України “Про об’єднання громадян”, політичною партією називається об’єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми громадського розвитку, для яких головною ціллю є участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого і регіонального самоуправління і представництво в їх складі.

У сучасних суспільствах політичні партії виконують важливі соціально значущі функції:

- виявлення, формулювання та обґрунтування (політичне відображення) інтересів соціальних груп
- активізація та об’єднання великих соціальних груп
- формування ідеології та політичних доктрин
- участь у формуванні політичних систем, їхніх спільних принципів, компонентів
- участь у боротьбі за владу в державі й формування програм її діяльності
- участь у здійсненні державної влади
- формування громадської думки, політичне виконання всього суспільства або його частини
- рекрутування й соціалізація нових членів партії
- підготовка й висунення кадрів для апарату держави, професійних спілок

2. Типи політичних партій

Існують різні класифікації політичних партій, а оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й класифікувати їх можна за різними підставами.

За класовою визначеністю:

буржуазні, селянські, робітничі, зокрема комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні, причому до кожного типу належать і відповідні прошарки інтелегенції.

За ставленням до суспільного прогресу:

радикальні (у тому числі революційні), реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні.

За ставленням до влади:

правлячі, опозиційні, нейтральні або центристські (умовно, позаяк абсолютно нейтральних до влади партій у політиці не існує)

За формами і методами правління:

ліберальні, демократичні, диктаторські

За принципами організації та членства:

кадрові та масові

За місцем у системі влади:

легальні та нелегальні

За ідеологічним спрямуванням:

комуністичні, соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, націоналістичні, анархістські та ін.

За віросповіданням:

християнські, мусульманські.

Називають ще партії прагматичні (виборчі), парламентські, харизматично-вождистські та ін.

За ідейно-політичним спрямуванням в Україні можна вирізнити такі типи партій: національні-радикальні, національно-демократичні, загальнодемократичні, соціалістичного спрямування, національних меншин.

3.Партійні системи

Залежно від багатьох обставин, а надто від характеру наявного політичного режиму, в кожній країні складається певна партійна система. Враховуючи підходи різних авторів, можна виокремити типи партійних систем:

1. Однопартійна, коли в країні є одна правляча партія, а діяльність інших не допускається.
2. Домінантна, тобто з переважаючою партією, яка за підсумками виборів незмінне залишається при владі протягом десятків років.
3. Двопартійна (біпартизм), коли дві найбільші, найвпливовіші партії в країні поперемінне внаслідок виборів самостійно здійснюють владу.
4. Партійна система обмеженого, чи поміркованого плюралізму, якій притаманні відсутність антисистемних партій і двосторонньої опозиції, орієнтованість на участь в уряді, в коаліційних кабінетах, незначна ідеологічна різниця між партіями.
5. Партійна система крайнього, або поляризованого, плюралізму, якій властиві наявність антисистемних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, стан перманентного конфлікту між опозицією зліва і справа, сильне ідеологічне розмежування між ними.
6. Атомізована партійна система, про яку говорять як про систему, коли зникає необхідність у точному підрахунку числа партій. Тут виникає поріг, за яким кількість партій – десять, двадцять чи більше вже не має великого значення. Кожна з названих партійних систем відображає конкретний стан і особливості того чи іншого суспільства.

Атомізована система ніколи не буває стабільною і ніколи не залишається сталою протягом тривалого часу. Вона з часом трансформується у стабільніші системи. Прогресивним варіантом такої трансформації є еволюція атомізованої

партійної системи до системи поляризованого плюралізму або інших стабільніших систем. А регресивним варіантом є скочування атомізованої анархії до однопартійних чи гегемоністських систем, або встановлення військових диктатур.

Спільні риси для українських партій:

1. Відсутність електорату
2. Втрата інтересу громадян до всіх партій
3. Слабкі ідеологічні засади
4. Розколи, скорочення лав, втрата впливу і авторитету
5. Відірваність програмних гасел партій від повсякденних інтересів населення
6. Активне зрощення партій та їхнього апарату з бізнесом, часто з тіншовим
7. Відсутність сталого співробітництва партій у побудові незалежності України

4. Громадські об'єднання і рухи

У ст. 36 Конституції України читаємо: "Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації".

Громадські об'єднання – це добровільні формування, які виникають в результаті вільного волевиявлення громадян, об'єднаних на основі спільності інтересів.

Структура громадських об'єднань:

1. Громадські організації
2. Громадські органи
3. Політичні рухи
4. Соціальні рухи

Характерною ознакою ХХ-ХХІ ст. стала поява масових громадських рухів. Виникнення цієї загальносвітової тенденції обумовлене появою загроз глобального масштабу. Нові соціальні рухи за мир, екологічний, неофеміністський та ін. Вони прагнуть до розв'язання конкретних локальних проблем і забезпечення загальнолюдських інтересів.

Рухи виникають в результаті стихійного соціального протесту.

Соціальний рух – це масова колективна дія однієї або декількох соціальних груп, зв'язаних із забезпеченням групових або суспільних інтересів, задоволенням як матеріальних, так і духовних інтересів, і направлених на соціальні зміни або опір їм у конфліктній протидії з іншими соціальними групами.

Рухи проходять 4 стадії:

1. Занепокоєння
2. Зворушення
3. Формалізації
4. Інституціоналізації.

Прикладом є Народний Рух України (В.Чорновіл)

Фемінізм (сер ХІХ ст.) – здобуття жінками права голосувати. Сучасний жіночий рух – боротьба жінок за свої права і інтереси.

Політизація українського жіноцтва викликана об'єктивними причинами:

1. Усвідомлення жінками свого становища, що поступово та неухильно призводить до зміни змісту та структури потреб жіноцтва.

2. Існування основних соціальних протиріч між правом жінок та рівність в суспільстві, на роботі, в сім'ї і його реалізацією. Дискримінація жінок у різних сферах суспільно-політичного життя зберігається.

3. Ігнорування інтересів жіноцтва, як збоку держави, так і різних громадсько-політичних об'єднань.

Молодіжний рух.

I ст. з поч 80-х до кінця 1989р. неформальні групи і об'єднання “панки”, “хіппі”, “рокери”, “металісти”.

II ст. кін 1989р. до кінця 1991р. Молодіжний рух політизується.

III ст. міжнародний молодіжний рух – створено Український національний комітет молодіжних організацій, “Молодіжний парламент”.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке політична партія?
2. Які основні етапи формування політичних партій?
3. Коли починають виникати політичні партії? Чим обумовлено їх виникнення?
4. Назвіть основні ознаки партії.
5. Які функції виконує політична партія?
6. Що таке партійна система?
7. По яких ознаках розрізняються партійні системи в сучасних суспільствах?

Тема 19. Вибори і виборчі системи

1. Поняття виборів, їх види
2. Абсентеїзм і його причини
3. Виборча система: поняття, основні типи
4. Виборча система України.

Список рекомендованої літератури: 11, 12, 13, 19, 32, 33.

Ключові поняття: вибори, процедура проведення виборів, абсентеїзм, виборча система, мажоритарна виборча система абсолютної/відносної більшості, м'яка/жорстка/напівжорстка пропорційна виборча система.

1. Поняття виборів, їх види

Політологія виділяє два основні шляхи завоювання та утримання влади: насильство, диктатуру і демократичні вибори. **Вибори- недемократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів державної влади або підтвердження повноважень на новий строк, процедура призначення посадових осіб через вільне волевиявлення дієздатних осіб шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил і процедур.** Вибори є сучасною, цивілізованою правовою формою завоювання влади, зміни здійснюваного нею курсу.

Політичні вибори - це не лише безпосереднє голосування, а й широкий комплекс заходів і процедур щодо формування керівних органів у державі. *Головними серед них є:*

- призначення виборів та визначення дати їх проведення;
- визначення меж виборчих округів і виборчих дільниць;
- утворення виборчих комісій (Центральної, окружних, дільничних);
- складання списків виборців;
- висування та реєстрація кандидатів;
- проведення передвиборчої агітації;
- голосування; підрахунок голосів;
- оприлюднення результатів голосування;
- проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів.

Вибори відповідають республіканському типові організації влади, коли вона є "res publica" - тобто, справа народу. Згідно з ідеєю республіканізму, народу належить реальний мандат влади, який громадяни періодично вручають, делегують обмеженому колу людей. Будь-який парламентаризм ґрунтується на ідеї володіння кожним дієздатним громадянином владними повноваженнями і їх передачі своїм повноважним представникам. Що стосується акту голосування, то його можна оцінити як процедуру передачі влади, а ухиляння від участі у виборах - як незгоду її передавати.

Вибори символізують не лише виявлення думки населення, але й залучають маси до процесу управління державою. Вони є засобом політичної соціалізації населення, забезпечують легітимність, законне обґрунтування (як

тієї, що опирається на думку народу) політики, яку проводять представники влади, що перемогла на виборах. Вибори відіграють у суспільстві роль своєрідного регулятора, оскільки таким чином можна демократично змінювати владні структури.

Залежно від предмета обрання розрізняють вибори *президентські, парламентські і муніципальні* (вибори до місцевих органів влади). З огляду на причини їх проведення вибори можуть бути *черговими* (проводяться у зв'язку із закінченням строку повноважень виборного органу). *позачерговими* (їх проводять внаслідок дострокового припинення виборним органам своєї діяльності, наприклад, достроковий розпуск парламенту, смерть або відставка президента), *додатковими* (проводяться для поповнення представницького закладу, якщо з його складу вибув один або кілька членів).

В умовах трансформації політичної системи вибори в Україні ще не є у повній мірі механізмом формування волі більшості та цивілізованого вирішення конфліктів, що виникають, не достатньо виконують функцію рекрутування нової політичної еліти, не є оптимальним способом мобілізації громадськості на підтримку загальнозначимих цінностей і партійних програм.

2. Абсентеїзм і його причини

Абсентеїзм (від лат. absent - відсутній) - це байдуже ставлення людей до своїх громадсько-політичних прав. Найхарактерніший прояв абсентеїзму - свідоме ухилення виборців від участі у голосуванні.

Перші відомості про абсентеїзм з'являються ще у III ст. до н. е. У цей час значна частина римських громадян, які, на відміну від афінян, не отримали жодної винагороди за участь у політичному процесі, не могли дозволити собі частої та тривалої участі у зібраннях.

Сьогодні у багатьох державах світу вважається нормальним, коли на виборчі дільниці приходять від третини до половини виборців, а деінде голосує ледве 1/10 електорату. У більшості ліберальних держав вважається, що не йти на вибори - це таке ж право вільної людини, як і решта, що їх гарантує особі цивілізоване суспільство. В Україні участь у голосуванні добровільна, а у світі є приклади, коли законодавчо встановлено її обов'язковість. Так, неучасть у виборах в Італії призводить до моральних санкцій (догана від мера), у Мексиці - до штрафу або позбавлення волі, у Греції й Австрії - до тюремного ув'язнення на строк від місяця до одного року.

•Є два найважливіші типи причин абсентеїзму:

1) пов'язані з особливостями конкретної виборчої кампанії, коли в силу певних причин вибори нецікаві: висунені неяскраві кандидати, відсутня справжня змагальність на виборах тощо;

2) пов'язані з загальною політичною, соціальною й економічною ситуацією у державі.

О. В. Лазоренко та О. О. Лазоренко вважають, що абсентеїзм як тип Політичної поведінки особи є: 1) рисою її характеру, життєвою позицією, що виявляється у відсутності потреби, звички, бажання політичної дії; 2) світоглядом, зорієнтованим, наприклад, на внутрішнє вдосконалення. Серед причин абсентеїзму відзначимо низький рівень політичної культури,

інфантильність або ж усвідомлення власного політичного безсилля, нездатність впливати на прийняття політичних рішень, відчуження власних політичних цінностей і потреб від можливостей їх задовольнити, високий рівень недовіри виборців політичним інститутам та ін.

Абсентеїзм є відбиттям прагнення людей відсторонитися від політики, в якій частина з них вбачає марнославне й амбіційне змагання групових і егоїстичних інтересів. На думку *М. Рокара*, у сучасному суспільстві, в якому вплив релігії вельми послабився, усе трагічне і священне пов'язують з політикою. Коли ж вона не виправдовує їх сподівань, у ній розчаровуються, і як один із наслідків - абсентеїзм.

Є. Головаха, І. Бекешикіна, В. Небоженко пояснюють абсентеїзм виборців менталітетом байдужості, характерним для народів колишнього СРСР, а також "психологією конформізму", панування якої в суспільстві вивело на політичну арену некомпетентних діячів, що знизило авторитет законодавчих органів і влади взагалі.

3. Виборча система: поняття, основні типи

Виборча система - це сукупність передбачених законом виборчих процедур, пов'язаних з формуванням органів влади. Сучасні демократії застосовують найрізноманітніші виборчі системи (сьогодні налічується близько 350 їх різновидів) і кожна із них має певні переваги та недоліки. *Основними типами*

виборчих систем є:

- система абсолютної більшості або *мажоритарна'*, її різновидом є система відносної більшості або плуральна;
- система пропорційного представництва (*пропорційна'*), її різновидом є пропорційна система з преференціями;
- *змішана* (мажоритарно-пропорційна) система.

Мажоритарна виборча система (від фр. *majorite* - більшість) передбачає, що перемагає той кандидат, котрий набрав встановлену законом більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Залежно від того, яким чином встановлюється ця більшість, розрізняють мажоритарну систему абсолютної і відносної більшості (плуральну). При застосуванні мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості обраним вважається той кандидат, який отримав понад 50 відсотків голосів виборців, а при застосуванні мажоритарної системи відносної більшості - той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників. Мажоритарна виборча система абсолютної більшості застосовується у Франції, Еквадорі, а мажоритарна виборча система відносної більшості - у Канаді, Великобританії. Загалом ця найдавніша виборча система застосовується у 76 країнах світу.

Пропорційна виборча система передбачає проведення виборів за партійними списками і розподіл мандатів між партіями та виборчими блоками партій пропорційно до кількості голосів, набраних ними. На відміну від мажоритарної виборчої системи, при застосуванні пропорційної системи виборець насамперед голосує не за конкретну особу, а за певну партію чи блок партій, яка виставляє свій список кандидатів.

Історично пропорційна виборча система з'явилася пізніше від мажоритарної, на початку ХХ століття, і сьогодні застосовується у 48 країнах світу. Вона впроваджувалася під гаслами справедливості, політичної рівності та поваги прав меншості, і часто пов'язується з ідеєю адекватного представництва всіх провідних політичних сил.

Вважається, що ця виборча система є справедливіша за інші, бо дозволяє врахувати інтереси різноманітних суспільних груп, національних меншин, сприяє представництву різних політичних сил у парламенті. У той же час надмірна розпорошеність мандатів між різними, інколи дрібними партіями, призводила до неможливості сформувати більшість у парламенті і утворити уряд, а тому у більшості країн, що застосовують пропорційну систему, введений своєрідний бар'єр, тобто мінімальний відсоток голосів виборців, який має отримати список партії, щоб кандидати від неї могли отримати депутатські мандати. Розміри прохідного відсотка різні: 1% у Ізраїлі, 5% у ФРН, Швеції, 10% у Туреччині.

Як вважає *Т. І. Кіс*, абсолютний пропорціоналізм може існувати лише як теоретичний ідеал, концептуально пов'язаний з ідеальною демократією. Ця система сприяє зростанню політичного представництва, зростанню політичної активності та політичній соціалізації, знижуючи тим самим відчуженість громадян від участі у політичному процесі.

Існує кілька різновидів пропорційної виборчої системи:

- партія попередньо не формує список своїх кандидатів, а здобувши на виборах певне число мандатів, самостійно визначає депутатів;
- партія пропонує повні списки своїх кандидатів з визначеним місцем кожного з них;
- пропорційна система з преференціями (перевагами), яка дозволяє виборцям, які голосують за певний партійний список, позначати відповідними номерами тих кандидатів, яким вони віддають перевагу.

Тобто, залежно від можливості виборця вплинути на розташування кандидатів у списку, розрізняють такі різновиди пропорційної виборчої системи як *"жорстка"*, *"напівжорстка"*, *"м'яка"*.

Противники пропорційної виборчої системи наголошують на тому, 'До замість вироблення ефективної парламентської більшості та сприяння створенню працездатного уряду, вона призводить до фіксації надмірної Чисельності партій, появи слабких і мінливих урядових коаліцій.

Змішана виборча система є комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем. Найголовнішим і найпростішим варіантом такої системи є "лінійне змішування", за якого частина депутатів обирається за мажоритарною системою, а інша частина - за пропорцією. Класичним прикладом застосування змішаної виборчої системи є ФРН, у якій 50 відсотків депутатів Бундесрату обирається за земельними партійними списками, а інші 50 відсотків - на основі мажоритарної системи відносної більшості. Німецький досвід запозичили більшість посткомуністичних країн, зокрема Україна, Росія, Литва та ін. Змішана виборча система у нових державах пострадянського простору надійніше та об'єктивніше дозволяє віддзеркалювати політичну структуру

суспільства, веде до появи впливових політичних структур замість "кишенькових" партій, які не мають популярності серед населення.

На думку *М. Томенка*, "змішана система дещо привабливіша для простого виборця. Наявність загальнонаціональних списків виборчих блоків посилює суспільний інтерес та привертає увагу до перипетій політичної боротьби. Мотивація пересічного виборця зростає, адже окрім впливу на вибори у своєму одномандатному окрузі, він має можливість долучитися до загальноукраїнського політикуму. Крім того, у варіанті змішаної системи зменшується роль суб'єктивних факторів (зокрема, владного впливу) на рішення виборців".

Виборча система України

За Законом України *"Про вибори народних депутатів України"* депутати Верховної Ради України обираються за змішаною виборчою системою. 50 відсотків (225 депутатів) обираються у одномандатних виборчих округах на основі мажоритарної виборчої системи відносної більшості, а інші 50% депутатів - за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

По багатомандатному загальнодержавному виборчому округу мандати розподіляються між партіями, виборчими блоками партій, що отримали 4 і більше відсотків голосів пропорційно до отриманої ними кількості голосів. По одномандатному виборчому округу обраним вважається кандидат, який одержав більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні відносно інших кандидатів, котрі балотувалися по даному виборчому округу.

Вибори депутатів сільської, селищної, міської, районної у місті ради, а також голів цих рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості по одномандатних виборчих округах. Вибори депутатів районної та обласної рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості по багатомандатних виборчих округах.

Запровадження змішаної виборчої системи, безумовно, є важливим кроком на шляху до демократизації українського суспільства, однак вже сьогодні багато політичних партій виступають за проведення парламентських виборів за пропорційною системою, аргументуючи це такими положеннями:

- по-перше, вибори за змішаною виборчою системою привели до парламенту багато безпартійних депутатів, що стало однією з причин того, що Верховна Рада України не змогла сформувати парламентську більшість;
- встановлення 4-відсоткового бар'єра, на думку прихильників пропорційної виборчої системи, привело по-суті до порушення конституційного права обирати тих громадян, які віддали свої голоси за політичні партії, що не подолали цей рубіж, але за яких проголосував певний відсоток виборців;
- політичні партії, які подолали цей 4-відсотковий бар'єр, і взяли участь у виборах, поділили між собою депутатські мандати, які по-праву належали іншим політичним партіям. Отже, склалася така ситуація, коли голоси виборців, які вони віддали за інші політичні партії, тобто проти партій (блоків)-

переможців, які пройшли до парламенту, були всупереч їх політичній волі зараховані цим партіям (виборчим блокам партій).

Ті, хто сьогодні виступає за чергове реформування виборчого законодавства України в аспекті переходу до пропорційної виборчої системи, вважають, що така система є перспективнішою, оскільки не буде втрачено жодного голосу виборця.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке вибори? Поясніть, що вибори – це не тільки ознака, атрибут демократії, але і її необхідна умова.
2. Чим є виборча система?
3. Які компоненти включає виборча процедура?
4. Що таке референдум?
5. Чим є виборча кампанія? Які її основні елементи?
6. Які види виборчих систем існують?
7. Що таке мажоритарна система? Які її переваги і недоліки?
8. Чим є пропорційна виборча система? Які її достоїнства і недоліки?
9. Якій виборчій системі Ви віддаєте перевагу і чому?
10. Які особливості виборчої системи в Україні?

Список рекомендованих дерел

1. Бабосов Е.М. Социология управления. Учебное пособие для студентов ВУЗов. – Мн.: Тетра Сисиеме, 2000. – 288 с.
2. Волков Ю.Г., Добренъков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология: Учебник под редакцией профессора Ю.Г. Волкова. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Гардарики, 2000. – 512 с.
3. Кравченко Н.П. Социология: Учебник для ВУЗов. – М.: Академический проект, 2000. – 382 с.
4. Лукашевич Н.П. Соціологія. Загальний курс.: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 320 с.
5. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. Пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – 702 с.
6. Рабочая книга социолога. Редкол. Г.В. Осипов и др. – М.: Наука, 1983. – 478 с.
7. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів /За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Вид. центр “Академія”, 2005. – 560 с.
8. Фролов С.С. Социология. Учебник. – М. 2000.
9. Якуба Е.А. Социология: Учебное пособие – Харьков: Константа, 1996. – 192 с.
10. Жюль К.К. Соціологія.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
11. Тощенко Ж.Т. Социология: Общий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Юрайт – М, 2001. – 527 с.
12. Основы політології : Курс лекцій / Відп. ред. Б.П. Кухта. - Львів, 1991.
13. Основы політології: Курс лекцій для студентів вищих учбових закладів. 2-е вид. В 2-х ч. / Ред. кол.: Б.Л. Кухта та ін. – К., 1992.
14. Основы политической науки : Учебн. пособие для вузов : В 2 ч. / Под ред. ВЛ. Пугачева. - М., 1995.
15. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К, 1998.
16. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. – К., 1997.
17. Політологічний енциклопедичний словник. 2-е вид. – К., 2004.
18. Політологія / За ред. О.І. Семківа. – 2-ге вид. – Львів, 1994..
19. Політологія у запитаннях та відповідях: Навч. посіб. / За заг. ред. К.М. Лемківського. – К., 2003.
20. Політологія. Наука про політику/ Ред. Андрущенко В.П., Горлач Н.І.- К.: 2000.
21. Політологія. Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. 2-е вид. – К., 2001.
22. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Т. – Харків, 2001.
23. Політологія. Підручник / За наук. ред. А. Колодій. 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2003.

24. Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.Л. Горбатенка. – К, 1998.
25. Політологія: Навч. посібник для вузів / Упорядн. Та ред. М. Сазонова.- Харків: Фоліо, 1998.- 735 с.
26. Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 1998.
27. Потульницький В.А. Теорія української політології. – К., 1993.
28. Пушкарева Г.В. Власть как социальный институт // Социально-политический журнал. – 1996. – № 2.
29. Разова Т., Барков В. Ідеальне та реальне в уявленні про громадянське суспільство // Політика і час. – 2003. – № 6.
30. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. –К.: Либідь, 2004. -480 с.
31. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К., 1996.
32. Рябов С.Г., Томенко В.М. Основи теорії політики. – К., 1996.
33. Санистебан Л.С. Основы политической науки. – М., 1992.

Навчальне видання

Власенко Юліана Костянтинівна

Кафедра гуманітарних і правових дисциплін

СОЦІОЛОГІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

Формат 60×84/8. Ум. др. арк. 2,75.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
50042, Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг, вул. Трамвайна, 13.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4929 від 07.07.2015 р.